

Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер — 1 – китеп.
Бишкек, 1993. 208 бет.

Кыргыз элинин чыгаан тарыхчысы, адабиятчысы Белек Солтоноев колуңуздардагы бул эмгегин 1895-жылдан баштап жазып, 1934-жылы аяктаган. Өзү 1938-жылы репрессияга дуушар болуп атылып кеткен, 1955-жылы акталган.

Китепте кыргыздын жаралыш доорунан башталып, 1916-жылдагы көтөрүлүшкө чейинки материалдар камтылган. Бул кол жазма көптөгөн жылдар бою туңгуюкта жатып, жарыкка чыгууга, атүгүл кенен-кесири сөз болууга да тоталитардык бийликтин тушунда тыюу салынып келген. Бул эмгек эми гана камактан бошонуп, кыргыз тарыхында биринчи жолу жарыкка чыгып отурат. Биринчи китепке кыргыз менен Кене хандын согушуна чейинки материалдар камтылды.

Белек Солтоноев

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ

1 - китеп

Редактору **Жапиев Ж.**

Сүрөтчүсү **Сагымбаев М.**

Корректору **Рыспекова Ж.**

Техникалык редактору **Шевченко Л.**

Терүүгө 15.10.1992-жылы берилди. Басууга 25.03.1993-жылы кол коюлду. Типографиялык №. 1 кагаз. Форматы $84 \times \frac{1}{32}$. Физ. 6,5 басма табак, 8,38 шартуу басма табак, 9,0 учеттук басма табак. Заказ № 2216. Келишимдик баа.

«Учкун» мамлекеттик концернден басылды.

720023, Бишкек шаары, «Правда» көчөсү, 24.

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫ

(1895-жылдан баштап жыйып, 1934-жылы жамдадым)

Көк болуп, көккө жылдыз куралып, күн жаралып, ай чыгып, жер үстү нече түргө айланып, канча муз доору өтүп, таш-мис доорлору жетип, адам баласы чыга келип жер жүзүнө акыл жумшап, анын ар тарабына жайылып маданиятка кирише баштаганда эң эски заманда арасынан «түрк» уругу чыга баштаган. Түрк (түкүйө) кытай тили болуп, «темир тулга, темир калкан» деген сөз. Түрк деген эл адам баласынын эн эски уругунун биринен саналып, заманында адам арасында баатыр, таза, калп айтпай турган туура элден саналган. Кыргыз ошол түркөн саналган — фин, гун уругунан, жаки түрктөшкөн могол, жаки ари насиленин каны аралашкан бир урук курама эл.

Биздин эранын XIII кылымында гижраттын VII кылымында, өзүнүн терең акылы аркасында даңкы чыккан араб кемеңгеринин бири Мухаммет казавны жер жүзүнүн бурулуп, кубулуп турганынан мисал келтирип, төмөндөгүнү жазган:

«Мен бир кезде калкы эң көп эски бир чоң шаарды аралап келе жатып, алдымдан чыккан бир кишиден: «Бул шаар орнолгонуна канча болду?» — деп сурадым. Анын маган берген жообу: «Бул эң байыркы шаар, качан салынганы дайынсыз. Бизден мурунку эл дагы качан салынганын билбеген», — деп жооп берди. Мындан 500-жылдан соң баягы шаарга келсем ал жерде шаардан эч белги жышааны калбаган. Мен чөп чаап жүргөн бир кишиден: «Бул ордолуу шаар качан ойрон болгон?» — деп сурадым. «Чалым! Сенин сурооң анык сонун экен, бул жерде эч бир убакта шаар болбогон, кадимден бери ушул сен көрүп тургандай талаа болгон», — деп жооп берди. «Бул жерде эч бир шаар болбогонбу?» — дегенимде: — «Эч качан болгон эмес, кабарын угуп, көргөнүм жок жана шаар болгон деп, биздин ата-бабаларыбыз бизге айткан эмес», — деди. Жана 500-жылдан соң дагы ушул жерге келсем, көл бүтүп калган экен. Көлдүн жээгинде ар кайсы жерде бирден-экиден балыкчылардын үйү бар экен, Баягылардын жанында топтошкон кишилердин, балыкчылардын торун оңдоп жатканын көрүп, бул жерде көл бүткөнүнө канчалык заман болду деп сурасам, бул көл кадимден бул жерде, илгерки заманда дагы бул жерде ушундай көл болгон, — деп жооп беришти. Жана беш жүз жылдан соң ушул жерге келсем, баягы көргөн да неме жок, учу-кыйрына көз жетпеген айталаа, чөл, күндүн кайнаган ысыгынан ичерге бир тамчы суу табалбастан ээн талаа, эрме чөл менен келе жатсам, баягы көлдөн калган бир чалчык белгиси бар экен. Аны таптым, ошол жерге бир чуңкур чакка аз оолок жакшы гана чөп чыккан жайды мекен кылган бир кишиден келип, «суу бериңиз, ичейин» деп сурадым. Суу ичип, ысыктан эсимди жыйып алган соң: «Бул жер ушундай болуп, которулуп кубулганына канчалык жыл болду?» дегенимде мунун берген жообу дагы мурункулардын жообундай болду. Эң акырындагы ошончолук заман өткөн соң баягы жерге келсем мурунку эң биринчиде көргөн шаардан чоң шаар орноп, андан дагы артык гүлдөп, байрап-сайрап эл журтунун жыргап-куунап, телегейи-тегиз, теменеси болуп турганын жана калса турпатынын баштагыдан артыктыгынын, үйлөрүнүн жакшылыгын көрүп: «Бул шаар бул жерге качан түшкөн», — деп сураганымда журтунун баарын бир ооздон берген жообу: «Бул шаар эң эски замандан бери бар, качан башталганы маалим эмес, мунун качан бүткөнүн кыскасы биз билбейбиз, биз түгүл биздин бабаларыбыз дагы билбеген», — деп жооп беришти.

Анын бириндей биздин турган жерибиз далай-далай түрүнөн бурулган. Табияттын козголуу мыйзамы боюнча тоо — талаага, чөл — көлгө, шаар — чалдыбарга (зилзала аркылуу) айланган, канчалык гүлдөгөн, маданияттуу толгон шаарлар жоонун зордугу менен ойрон болуп, жер менен жексен болгон: не түрлүү дүнүйөнү жайпаган эл жок

болуп кетип, же башка бир түрлүү элдин кол алдына карап калып, өз наам-атагын, расим, үрп-адатын жоготкон. Күн чыгыш, күн багытты чайкап, асман-жерди кызыл канга боёгон кан ичер элдердин бул кезекте кымындай белгиси, тукуму калбаган.

Жер жүзүндө адам баласы саат санап, жаңы өнөр таап, маданиятын арттырып, күндөн күнгө илим-билим техникасы өсүп бара жатат. Мисалы, Жавропа (Европа — Ред.), Америка журту билим өнөр таап, аны майданга коюу ишине башка элге караганда ылачындай зыпылдап озуп кеткенин көрүп турабыз. Күн чыгыш калкы көбүнчө миңдеген жылдар караңгылыкта калган биздин кыргыз өнөр, илим, маданияттан кабары болбостон, жапайы катары күн өткөрүп, башка элдин кол алдында жүздөгөн жылдар эңгиреп эзиллип, азаптан көзү ачылбай, кайгыдан кан жутуп, мал башына ээ боло албай, кордукта, зордукта күн өтүп, жаңы гана Совет өкмөтүнүн касиети менен эл катарында болуп боз улан, боз кертик, кер мурут, кара сакал жана кыз-келиндер илим-билим, өнөргө ынты-зынтын коё баштаган үчүн кыргыздын кайдан таралып, кайсы заманда тарыхка илингендигин, кайсы жерде тургандыгын, саясы, үнөм-жөнү кандай болгондугун, анын расим, адет, пейли, кулкун оозеки сурап жана Жавропа Кытай, Иран, Араб жана эски-жаңы түрк, татар тарыхын, маселен, дүнүйөгө маалым болгон тарыхчылар: Бичурин (Якинф), Бартольд, Радлов, Аристов, Миллер, Чжан-Шан, Чанчун, Клапрот, Катанов, Фишер, Григорьев, Исловдев, Махмуд Кашгары, Абулгазы, Туманский ж.б. тарыхтардан маалымат алып жаздым. Бул тарых кыргыз тарыхынын сапаты жагынан биринчи даражада болбосо да, келерде кыргыз тарыхына түбөлүктүү материал болор деген талап менен ортого салдым.

Тарых мазмуну кыргыздын тарыхка илингенинен баштап, Өктөбүр өзгөрүшүнө; 1917-жылга чейинки тарыхы жазылды.

КЫРГЫЗДЫН ТУРМУШУ

Кыргыздын эң байыркы турган жери Энисей дайрасы, Алтай, Саян, Тянь Шань, Памир, Котон тоолору, ушул айтылган тоолордун аралары жана өзөн-салаалары болгон.

Жан сактоо кесиби: кой, төө, үй, эчки асырап багып, жайдын күнү — айран, сүт, кымыз, кыштын күнү — эт, азоолок дан аралаштырып, этке жетпеген кедейлери бай менен феодалдарда малайлыкта күндөрүн өткөрүшкөн. Көбүнчө көчмөн болуп эй эски заманда хандарында отурук жайлары болгон. Алтын, темир, күмүштү иштегенди билген. Дини шаман болуп, ар түрлүү жан-жаныбар өсүмдүккө табынып, жоокерчиликке өтө баатыр болгон.

Могол, калмак, өзбек замандарында там салбастан, көбүнчө түндүк кыргыздары жалпы көчмөн болгон, малдын жайыты такылып, жаки жоодон кысталса, кышында болсо 3—4-жаштагы балдарын айрымачка кол турмачтап алып, же болбосо аркаларына танып алып, күндүр-түндүр суук жаан-чачынга, бороон-шамалга, аязга, терең карга карабастан үйгө жагдайлуу жумуштарын катындардын милдетине коюп, көчүп жүрө берген.

Там салышты «тирүүлөй көргө кирет» деп жактырбастан, калаа турмушун «учпас тоок, көчпөс там» деп сүйбөстөн ылайык көрбөгөн. Эгин айдоону көп билбестен (асыресе, түндүк кыргызы), айдаса көбүнчө таруу айдаган. Буудай, арпаны кемчил айдашып, бүүрчакты чанда айдаган. Таруунун башка эгинге караганда эмгеги аз жана үрүгү арзан болгондуктан, маселен, чейрек теше жерге үрөнгө 10 кадак таруу кетсе, андан орточо түшүм менен мин килограмм таруу алат. Чейрек теше жерге үч-төрт пуд буудай үрөн болсо, орточо эсеп менен отуз-кырк пуд буудай алган. Чейрек тешеге үч-төрт пуд буудай үрөн болсо, тарууга он кадак гана керек. Экинчи себеби, таруудан бозо салып ичсе кубаттуу тамак болуп жана нанды эңсетпеген. Жана да бозодон арак тартып ичкен. Тарууну актап жеже кылып ичип, нан катарында жеп жана талканы № тамак болгон. Темир жок болгондуктан малдын жаагын, мүйүзүн орок, жылкынын туягын кетмен кылган. Чөп

чапканды билбестен кыштын күнү чөптөн такылып жут болсо, малына бетеге жулуп берип, чөбү болбосо караган шак жыгачынын бүрүн, жалбырагын жедирген. Уйга суу ичиндеги балырды алып берип жедирген. Араба күтпөгөн. Кыштын күнү жарма, көжө, бозо ичип, шорпого күлчатай кылып салып жеген. Талкандан магзым салганды билбеген. Магзымды 1856-жылында өлгөн Боронбайдын Меке деген катыны чыгарган (Боронбай Бугу кыргызынын феодалы). Магзымды Боронбай байдын катыны ойлоп чыгардыбы, жаки башкадан үйрөндүбү, анысы маалимсиз. Кесмени билбеген, этти кесмелеп жебестен жалаң жегенде. чай ичпестен сорпого суу аралаштырып «кара дөң» кылып ичип жана шорпого курут, сүзмө катыктап ич кен. Эгерде суук тийген болсо, байлар-феодалдары сууга курут эзип кайнатып, сары май салып, сапырып ичип тердеген. Кыштын күнү сорпого, жандын күнү сүткө сүт боорсок кылып, калыңдыгы бир эли болуп камырдан күлчө кылып жеген. Муну «кекиртек» деп дагы атаган. Камырдан боорсок кылып, калыңдыгы бир элидей кылып аны сүткө бышырып жеп, «үзмө» деген. Таруудан же коноктон майга бышырып «саксай» кылып жеген.

Кыргызда тегирмен чанда болгон. Ун-талкан үчүн көбүнчө жаргылчак колдонгон. Чочко этин жебеген. Чечек чыкса «үлүү тумоо» деп ырым кылып, кара кийик деп доңуздуу майын, жаки аюунун этин берген. Насбай аткан, канжа тарткан. Жайдын күнү малдын сүтүнөн башка тамакты, эттен башкасын анчалык керек кылбаган. Сүттөн бүткүл дээрлик тамагын даярдаган. Жылкы сүтүн кымыз кылып, кээде бал кайнатып ичкен. Чекенденин ашынан дагы бал кайнаткан. Төөнүн сүтүнөн кымыз кылган, жылкы кымызынан арак тартып ичкен, «төө атасы Ойсул ата» деп терисинен кайыш, ултан кылып, жүнүнөн кийим кылган. Төө багуу башка малдай көп мүшкүлдүк бербеген. Ачкалыкка, жумушка башка малдан артыкча чыдамдуу болуп, жети-сегиз күн чөп жебей, суу ичпестен чыдаган. Сүттөн болгон бүткүл тамак, арактан башкасы аял тарабынан иштелген. Жаш балдары жайдын күнү дан жоктугунан жүдөп бара жатса, төрдөгү жер эңгилчек (жер куруту) кууруп, жаргылчакка тартып талкан кылып, сүткө, майга көөлөп берген (муну мен — тарых жазуучу 1884-жылында Кочкордо жедим). Дан, жер курут жок болсо ышкындын башындагы уругун сүткө салып берген. Жөргөмүштү балдарга берип канааттандырган. Соода ишин билбестен, соодагер, кызыл кулак деп үнүтпаган. Кокон заманында кыргыз феодалдарынан соода кылганы болгон. . Уй, эчки, көбүнчө кой сүтүнөн жуурат, сүзмө, курут, малта, эжигей, быштак, нече түрдүү май чыгарылган. Мунун ичинде бал каймак дегени артыкча болуп жана бышкан май даярдалган.

АДЕТ, РАСИМИ

Ооруп калса муздак суу менен учуктап туруп суу берген. Котон жара, кулгуна болсо кеперез менен суу берип, ашынып кетсе жыланды бышырып, сорпосун ичип, этин жеген. Жана чийкилей дагы этин жеген. Уу коргошун, ак кодол, меңдубана, жалбыз куурай, жады куурай, адырашман, шыраалжын жана башка майда өсүмдүктөрдү ар түрдүү кеселге дары кылган. Кээ бир ооруга түкүргөн, кийим үчүн Анжиан, Кашкардан бул алып, көбүнчө кыдырып келген соодагерлер уйгур, өзбектен мата чепкен, кара кашка, ныпча, дөңкөкур, бачайы, манат, жибек, чачбак жана башка булдар алган. Ташкен, Наманген, Анжиан, Кулжа, Кашкар, Олуя Атадан башка чоң шаарлары болбогондуктан, шаарга жетиши кедейлерге өтө оор болгон. Арасы алыс жана ээн талаа, эрме чөлдөр болгондуктан жана ал замандагы эл бирин бири карактап тургандыктан, жүрүү өтө кыйын болгон. Өздөрү териден иштеп, тон, шым, тебетей, жүндөн чепкен, калпак, кементай жамынчу, кийиз өтүк, түрдүү, түрсүз кийиз, кал, аркан, жип-шуу иштеген. Тоо теке, жаки үй теке, жаки серкенин терисинен сары жаргак шым жасап, багалегин кең жырмач кылып, бай-

феодалдары болсо саймалап, кундуз кармап, «кең багалек келбер шым» деп кийишкен. Кементай тондон башкасын шымданып алган. Мундай шым беш-алты жылга чыдаган.

Бүткүл ат жабдык, ээр токумду өздөрү иштеген. Үзөңгүнү мүйүздөн, көбүнчө кайыңдан ийип кылган. Бечаранын катыны жети, бай-феодалдыкы тогуз ором элечек оронгон. Элечек. шаң матадан болгон. Баары да көйнөгүнүн төшүн саймалаган. Аны «өңүр» деген. Бешмантты кийбестен, чапан кийген. Белдемчи тартынбаган катын, шым кийбеген эркек болбогон. Кыз-келиндери көк шалылап ултарып, көөрчөгөлөтүп, такасы бийик өтүк кийген. Кепичти кийген, «кулунду бээдей кылып» деп аны жактырбаган. Кыздары кундуз бөрк же кундуз кармап, манат макмал менен тыштаган жаки бачай менен тышталган кара көрпө тебетей кийген, Түлкү, суусар бөрктү кийбеген. Катын-кыздары башына каркыра сайынып, кедей кыздары үкү тагынып жүргөн. Жаңыдан алган келиндерин отко май салып жүгүнткөн. Аны «отко кирди» дейт. Көчкөндө отко май салып, жакшы ити өлсө дагы оозуңа май салган. Катын тууганда ал үйдөн от бербеген. Туугандан соң эси ооп, көзү бозорсо, «албарсты басты» жаки «кара басты» деп аны «куучу» деген бакшыга куудурган. Ал кишини «көзү ачык» деген. Эки жагында бирдей бала жок болсо да, жаки бир жагынан баласы болсо да «бел куда» болгон. Күйөө биринчи үй жанына келип кетип, экинчиде колуктусун алганы келген, Кайындуну кызды ала качып алса да, үч-тогуз айып менен кайта берген. Кайыны букара болуп манап алса, алганы боюнча кетип, калын малын дагы бербеген. Алган колуктусунун кыз даражасы болбосо, көбүнчө албастан калың малын кайта алып ажырашкан. Ажырашпаса айыбын алган. Атактуу киши өлсө, эл жыйылганча беш-он күн сактап турган. Жаки аманат деп коюп, бир канчалык убак өткөндөн соң башка жерге которуп көмгөн. Жоодон өлсө, этин шылып таштап, сөөгүн жерине алып келип көмгөн, Атактуу феодалдарынын өлүгүн көп убакытта жашырып көмгөн. «Эгерде кар жилигин душман алып жерге кагып койсо, анын тукумунан атактуу киши чыкпай калат» деген салты болгон. Атактуу кишинин көрүн жоокер киши ичине найза алып тегеретсе тийбегендей кылып кен казган. Кедей болсун, бай-феодал болсун өлгөнгө аш берген. Аш бербегенди «ашсыз, жытсыз койду» деп жек көргөн. Чоң ашты ат чабыш, эр сайыш, балбан күрөш, жамбы аттырыш менен өткөргөн. Кээ ашка бечаранын катынына төө чечтирген. Өлүккө катын-кыздары бетин тырмап ыйлаган. Ак кийизге жаки булгаарыга салып, бай-манабын көмгөн. Бейит башына барганда бетин тырмаган. Катындары башына кара кийген. Кээ кишилер баласы өлсө, өлүгүн капшытынан чыгарган. Доо бүткөргөндө чыбыкты туура кыркып, сөз байлаган. Кара ишке жан бербеген, жан берсе «жан бергендин жанына турба» деп коркуп, башкаларга качкан. Ачарчылыкта, жоокерчиликте эр азаматтарга мал алын, кийик атып, куш бүркүттү салып, жалгыз айылын асыраганы болгон.

ОЮНУ

Ордо, тогуз коргоол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, аңкилдек, уйум тууду, селкинчек, упай жана башка оюндары көп болгон, Түндө короону кыз-келин кайтарып, жыйыш кылып, темир комуз кагып, «саксакай, бекбекей» деп короо кайтарган, Көп убактарда селкинчек тебишкен. Айылды жакалап, чоор тартышып, жылкычылар жылкы кайтарган. Эгерде жоокерчилик заман болсо, айылдын сыртын «жесекчи» жесеген, анын сыртынан кайгуулчу дегендери жол кайгыган. Кооптуу жерлерге кароол койгон. Көк бөрү тартуу орус оторчусуна карагандан соң түндүк кыргызына жайылган. Оюндун ичинде кыргыздын эң биринчи жакшы көргөнү жана көп ойногону болгондуктан, «ордо атыш» согуш дарты болгон себептен аны толук көрсөтүп жаздым.

ОРДО

Эски кыргыз балдарына тажрыйбалуу, өрнөктүү иштерди оюн менен көрсөтүп кеткен, ырчы, комузчу, кыякчы, темир комузчу, чоорчу, сыбызгы, сурнайчылар «күү» аркалы көп тажрыйбалуу сөздөрдү илгертен улам кийинкиге ала келген. Шулардын бири ордо оюну болуп, бул башка элде болбостон жалгыз кыргызда болуп, эски замандагы согуш жөнүн көрсөткөн, маселен:

1. Тегерете чийип — камал, чеп, коргон шаар сыяктуу;
2. Дал ортосу — борбор жаки жыйырмак (туу түбү);
3. Калың чүкөнү тигип, ортосуна абыдан бир чоң чүкөнү жаки ордодон оңой менен атып чыгара албай турган кылып, чүкөнүн сыныгын коюп, аны «кан» деген. Бул аныгында «кан» жаки туу түбү;
4. Канды тегерете коюлган көп чүкө — кандын аскери;
5. Ордо атуучулар эки бет болуп, чүкө калчашып, кимисинин чүкөсү консо, ошол жак биринчи кезекте атат. Бул күчтүү жоо, мисалы, күчтүү жоо калаага чабуул кылганы.
6. Ар бир ордо атуучу кишиге беш чүкө тийиш болуп, үч аткан оюнга ээ болот, мисалы, беш аскердин үчөө согушка киргени;
7. Чийинден өтпөстөн атат-коргон сепилден атышканы;
8. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыкпай калса, ал аткан оюну өлөт — согушка киргендин өлгөнү;
9. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыгып турса, оюну өлбөстөн ата берет. Мисалы, беттешкен жоосун өлтүрө берген сыяктуу;
10. Чийинге жакын келген казайт (казаман), жекеге чыккан же кароолго чыгып келген жоону өлтүргөнү;
11. Атылган чүкө чийинден чыгып, чийиндин ичине эки кадам томпою чүкөгө жакын жатып калса, бир бутун тамандап, чүкөнү олтуруп чертет, мисалы, аты өлүп, жоо менен жөө согушуу, жаа менен эмес колмо-колмо согушуу;
12. Черткен кишинин сыртында — деңгелинде чүкө калган болсо оюну өлөт. Мисалы, жоо сыртынан курчап кеткени;
13. Бир жаки үч чүкө черткен соң канды чертишке уруксат-кандын кароолун өлтүрүп канга кол салганы;
14. Четке, чийинге жакын келген чүкөнү кайта тооруп атып алат; Муну «тоорумак» дейт — четке келген жоону кайта байлап кеткени, четтеп жалгыздап жүргөндү өлтүрмөгү;
15. Беш чүкө үч атканга жарайт — беш аскердин үчөө согушта, экөө кошто болгону;
16. Үч чүкө эки атканга жарайт — үч аскердин экөө согушта, бири кошто болгону;
17. Бир чүкө бир атканга жарайт — жоодон кырылып, бир киши калса да согушуу;
18. Бир жактын теңинен көбүнө оюн жетпей калса, калганы чокондосо, жеңилгенге эсеп — көбү кырылып, аттан ажырап, жөө калганда жеңилгени;
19. Каны бар жакта бир чүкө, бир оюну болсо да жеңилбестен атышат — кан өлмөйүн, жаки колго түшмөйүн жеңилбегенге эсеп;
20. Томпою чүкөгө тийе жатып, томпойду аларда чүкө кыймылдап калса — жоо өлбөстөн аман калып, атуучуну өлтүргөнү;
21. Кан ордодо турганда канга бет алдыра атат — качан болсо канга. тууга бет ала согушуу керек;
22. Чекеге келген чүкөнү кыйгай атып алат — бу да болсо чекеге жалгыздап келген жоону өлтүргөнү мисалында.

Мына ушул сыяктуу ар бир оюндун ар башка өзүнчө тажрыйбасы бар.

ДИНИ

Тарых жазуучунун тажрыйбалап чечкени ушул.

Эң эски кыргыз динин, дин баштыгын «кам» деген. Мусулман динине кирген соң көпчүлүгү «биз мусулманбыз» дегенден башка, мусулманчылык жолун жакшы билбестен жүрө берген. Ошентсе да, «кудайдын күлү, Мукамбеттин үмөтү, чын мусулманбыз» дешкен. Оруска багынбастан бүрүн намаз окуп, орозо тутканы миңден бирөө болгон, балким андан дагы кем болгон. Кокустан айт намазына түшпөй калса, кырк таш оодарып койсо болот экен деп, кырк таш оодарып койгон. Бакшы, бүбү, төлгөчү, далычыга абдан ынанган. Баланы сактай турган «умай энеси» бар деп билген. Умай энең колдосун деген кеби али да бар. Үйлөрүнө кут куюп сактаган. Кутту Коргошундан куюп, ак матага тигип, бетине жети бермет бастырып майлап, малдын башын куту деп үйүнө катып сактаган. Малы төлдөгөн чакта малы ченемдүү болсо, үйүн тумоо? өлүм араласа, кутту үйүнүн ичине көрүнөө койгон. Ай, күн тутулса, кан өлөт, жер титиресе чоң алаамат деген. Эгинчөп чыкпай, күн Жаабай кургакчылык болсо, жер-суу тайып, жалпы талаага чыгып, түлөө кылышкан.

ТАБЫПЧЫЛЫГЫ

Кандай кесел болсо да суу берген. Оорусу улгайып кетсе, бул оорунун ээси бар экен деп, көзү ачык деп бакшы, бүбүгө салган. Кутурган ит капса, ал иттин мээсинен аралаштырып талканга мыкчып берип кырк үйдүн казанынын кулагын тиштеткен. Кээ бир түрлүү ооруга эртең менен, кечинде муздак сууга учуктап, жылаңачтап. Эки-үч чака сууну аяк менен ургулап, мунун соңунда бир канча күнү суу берген. Жылаан, кара күрт, бөй чакса, түкүрчүккө түкүртүп, тамагын күчтөп берген. Шоона жиптен мойнуна «мант» кылып байлаган. Ылажы болсо, чаккан жыландын өзүн отко тирүүлөй кактаган. Жылан менен дубалашып, арбашкан кишилер көп болгон. Малы ылаңдуу болсо, мазарга жаки ата-бабасынын, жаки атактуу кишинин бейитине түнөткөн Катын туубай, тууса да баласы токтобой жүрсө, кайын ата, кайын энесинин бейитине барып, мал союп түнөгөн. Мазарга барып, конуп-түнөп сыйынган. Кары кишинин кешигин жеп, батасын алган. Бейит башына барабыз деп бир нече жылга бейитке барып турган. Бооз катындар ар түрлүү тамакка, кийиктин этине, карышкыр, жолборстун жүрөгүнө талгак болгон.

Жез тумшук албарсты, алп кара күш, буудайык, ажыдаар дешип, бул заманда жана жаграпияда (табиятта — Ред.) жок жандарды дастан кылып сүйлөгөн кишилер көп болгон. Бул айтылгандарды канчалык чын кылып айтса да, ар кимисин өз алдынан узак икаялар сүйлөгөндө эски замандан бери булардын бирин эч ким бул заманга чейин көрбөгөн.

СОГУШ ЖӨНУ

Жоокерчиликтин ыгын өз заманына жараша кыргыз жакшы билип, бүткүл жан сактоосу жана оюну согуш илимине ылайыкталып курулган. Согушка өтө ынтык болуп, жаш балдарын жаш чагынан согушка даярлоо оюндарын үйрөтүп, 1750-жашка жете уруш милдетин мойнуна алган. 6070-жашка келгенде согушка аралашкандары болгон, жекеге чыккандарын дагы айтышат. 1415-жаштарга келгенде баланча киши жоого аттанган деп айткандарын табыштаганда анык сөз болуп, согушта эрдик көрсөткөн. Кыргыз кыркаларынан эки-үч киши баш болуп калса, көбүнчө согуш тууралуу сүйлөшөт. Согушка жана алыска жортуулга барганда тамагына эт, сүзмө жана актаган таруу алган. Эгерде

согуш заман болбосо, үйлөрүнө тынч жата бербестен, жылкы тийип, булап-талап, эл чети, жоо бети тогуз жолдун тоому, 40-жолдун кыйырына аламан каракчылык кылып жүргөн. Акыры уурулук кылганды биринчи өнөр деп билген. Ошондой заманда эрдик кылганды элин сактап, жоодон аман алып калганды «баатыр» деген.

Баатырды тоодон кулаган таштай, аткан октой болот деген. Аткан ок таштан кайтпайт, кулаган таш же талкаланат, же талкалайт, баатыр жоодон жеңилгенде жолдошторун жоого түшүрбөстөн, анын артынан коргоп, жоонун алдында болуп, жоону жолдошторуна жибербей согуша - согуша аман алып чыгып, балким жоодон көп заманда олжосун алып чыккан, ошол себептен баатырлар «качсам да бир ат олжом бар» деп айткан. Жоонун көптүгүнө карабастан согушкан, жоо кайда дегенден башканы билбеген, аркасынан жараланса, качып бара жатып жараланыптыр деп, баласы болсо да, аны киши катарында көрбөгөн. Эгерде жара бет алдынан болсо, беттешип жүрүп жаралуу болуптур деп ыраазы болгон. Жоонун аз-көбүн билмек үчүн «качырткы» салып, азын-көбүн билип согушкан; эгерде жоо көп болсо «буктурма» коюп согушкан; маселен, бир топ аскерин жашырып, жоонун келер жолуна коюп, калганы бир аз согуша түшүп кайта качкан жоо биринде артына түшүп, аттары, өзүлөрү талыган кезде, тиги жашырынып турган аскери аткан октой болуп каптаганда жоо кайта качкан. Жоого беттешээрде же сапарга аттанып чыгарда төлгө ачып, көбүнчө далы күйгүзүп, ошого жараша болгон. Айсыз туман баскан караңгыда, кыштын күнү же жайдын күнү болсун түн ичинде бир көргөн жолунан адашпаган, көрбөгөн жолу болсо «темир казык жылдызын белгилеп жүргөн. Бул жылдызды «кошоктоолуу кош музоо» деп атаган. Эгерде булуттан жылдыз көрүнбөсө, жакшы атты эркине коюп, жол баштаткан. Уруш чагында буту сынып калса, канжыгага бүтүн капта байлап коюп согушкан. Жоо өтө коркунучтуу болсо, күндү жайлап жаадырып туруп, изин билгизбей качып кеткен. Жоо менен дайым атчан согушкан. Айбалта, союл чапканга, найза сайганга, мылтык атканга, жаа тартканга өтө уста болгон. Кылычты көп керек кылбаган аны анчейин бычак катарында көрүп, жабдык деп ойлобогон. Ичин ок, найза аралап кетсе, кишинин сийдигин ичирген. Башы, тулку бою көбүрөөк жаралуу болсо, семиз тай союп, ич этине жакшылап тоюп, терисине жакшылап оронуп жаткан. Жоодон, же алыс сапардан келген түнү катындын койнуна жатпаган: ичинде мылтыктын, жаанын огу калса, аны түшүрмөк үчүн таза катынга аттаткан. «Ок аттаган таза катын» деген макал ошондон калган. Ачка болуп бара жатса, атынын кара санынан кан алып бышырып жеген. Жатканда жабдыгын, көбүнчө мынтыгын, жаасын төшөгүнө ала жаткан. Урушта мергендери оозуна толтура «кылдыратма» ок салып, атчан чаап жүрүп, башынан түтүн арылтпай аткан. 40-50 чакырымдан кишинин аз-көбүн, жоо экенин ажыратып билгендери болгон. Түн ичинде аттын электегенинен кишинин келе жатканын бир чакырымдай жерден билген. Мал уурдатса кара жердеги изин түштүк жерге кубалаган, баланча жерден таң эртең менен үрөң-бараңда жылкы алып, күндүн мурду тоо башына чачырай баланча жерге келген экен, дегенин текшергенде эң азында 40-50 чакырымдай, ошондо баланчанын атынын оозунан кан аралаш ак көбүк чыгып, оозуна алы жетпей, тизгини колуна карышып, башын жерге салып чулгуп, арандай оозун ачып жаңыдан кызыган чагы экен, деген байыркы сөздөр көп.

Көктөмдө аты жоон сан болсо, 1015 күнгө жарайт деп жортуулга минип кеткен. Байыркы заманда атына жем бергени чанда болгон. Түндүк кыргызда болбогон десе да болот. Илгерки кыргыз азында 50-60 үй бир жерге тегерете конуп, ээр токуп, аттарын кермеге керип же үйүнүн жанына байлап (абдан аялуу жакшы аты болсо, жаткан үйүнө кийирип), найзасын үйдүн жанына кыстарып, ай балтасын ээрдин кашына илип коюп, күн-түн дебей жоо кайдан келет деп, кулагын түрүп чакан турган. Жоо абыдан күчөгөн чагы болсо, айылды чың бек жерге кондуруп, айылдан алыс жерден жол тоскон «кайгуулу» деген болгон. Айыл арасынан жол чалып турган «жесекчи» болгон. Эр азаматын бөлүп,

айылдан тышкары ыңгайлуу жерге коюп, жоону күтүп турган. Бул кишилерди «жасоол» деген. Согушка катын-кыздары көп аралашкан. Жоодон качаарда ар кайсы жерге көп от жагып коюп туруп качкан. Ал отту, «эр оту» деген.

Кыргыздын адет, расим, дин, оюн, туруш, согуш жөнүндө эски жаңысынан бир аз маалымат бердим. Эми кыргыздын кайдан чыкканынан бир аз маалымат берейин.

Өз тарыхын билип, тарыхты туйуу, элдин катарына кириш, маданиятын бир көркөм бутактарынан саналат. Кадимден окумуштуу, маданияттуу, билимдүү эл болсо да, өз тарыхын аныктап жазыш оңой эмес. Ошол себептен кыргыз сыяктуу миңдеген жылдан бери илим билим, маданияттан куру калып, тоо арасында жапайы катарында көчмөндүк менен мал багып жүрүп, жаңыдан гана Өктөбүр өзгөрүшүнүн касиети менен көзүн ачып, илгерилеп там-тум баскан баладай обдулуп келаткан улутка эзелден өз тарыхын жазып келатпаган соң өлкөсүн таанып, түп журтунун тарыхын жазыш өтө кыйын иш.

1. Тарих жер жүзүндөгү элдин тарыхчыларынын жазууларынын ташка, мүрзөгө жазган чийинден, жерден чыккан казынадан алынат.

2. Тарыхы жок биздин кыргыздай эл — кыякчы, чоорчу, комузчу жана күүлөрүндө байыркы сөздөр сактала келген.

3. Эски карыялардын сөзүнөн жыйноого мүмкүн болсо да, анын мезгили кайсы заман, кайсы жылда, кайсы жерде болгондугун эки жүз жылдан беркиси болбосо, андан аркысын билүү өтө кыйын. Ушул себептен «жетим өз киндигин өзү кесет» жана «чындап ыйласа кара көздөн жаш чыгат» деген сыяктуу тарыхка жан-дилини коюп, чындап тырышуучулар ар бир урук элдин аксакалдарынан, ал өзү качан туулган, анын атасы-бабасы качан туулуп, качан өлгөн, ошолордун тушунда башка урук элден ким болгон, 11—13 атага жете ар уруктун ата-бабалары нече электен өткөрүп, текшере - текшере андан алынган тыянакты жана да башка уруктардын карыяларына текшертип, аныгын жазуу аркасында тарых түзүлүшү мүмкүн.

Жогоруда айтылгандай ар уруу элдин ата-бабасынын тушташын анык билмек үчүн улуу катын, ортончу катын, токол катындан туулгандыгын табыштап билбесе, анын мезгилин чечишке чоң тоскоол болот. Себеби, кандай болсо да, токолдон таралган менен байбиченин тукумунун арасында (мезгил) жыйырма отуз жыл илгери, кийин болуп кетет.

Кыргыздын оозеки тарыхын жазууга ар урук эл. дин өз-өзүнүн жети атасын жете билгендиги зор жардам берет. Кыргыз жети атасын билбегенди: «жети атасын билбеген жетесиз» деп, аны кул катарында санайт. Ушул сыяктуу жети атасын билгендиктен ал аркалуу тарых түзүш өтө себеп болот. Ошондой себептер менен кыргыздын бир далай эски карыяларынан, сөз билген чечендеринен, көптү көргөн көсөмдөрүнөн, үйдө жаткан далай карылардан тарых сөзгө 1890-жылдан баштал кулак салып, 1895—96-жылдардан баштап, тарых сөздү таптиштөөгө кириштим. Сөздүн чынын ылгап жүрүп, дал туура чыккандарын терип жүрүп, азыркы оң-сол аталган кыргыздын түп тарыхы жазылды. Эң эски кыргыз тарыхы болсо, жогоруда айтылгандай ар мамлекеттин мурунку, азыркы жазган тарыхтарынан кабар алынды.

Ар урук элдин тарыхын өзүнүн чыккан тарыхчысы өз тили менен жазган болсо жана тамга, ариби сөздү кубултпастан жазууга ыңгайлуу болсо, ал тарыхтын сөздөрү бузулбайт деп айтууга мүмкүн, эгерде бир элдин тарыхын башка эл . жазса, ал тарых туткунга түшкөн кишидей болуп, тили келбегендиктен кишинин атын жана сөздү жазыш арибине туура келбегендиктен жана эң эски замандан кийинки заманга карата бир китептен кичиге көчүрө-көчүрө тарыхтын көп сөзү өз түпкү насилинен өзгөрө берет.

Маселен, кытайлар кыргызды — кыйкыс, калкис, килкиси, какас деп жазган. Персияндар кыргызды — хирхис деген. Моңголдор кыргызды — хирхис деген.

Эски түрк кыргызды — кыргыз деген. Орустар кыргызды — киргиз деген. Мына, канчалык бузган.

Түрк тилин араб, жавропалык, кытай арибинен көчүргөндө канчалык калет чыгат. Кыргыздын эски ариби, тамгасы жоголуп, өзүнүн жазылган тарыхы калбаган. Жакын — чектеш жана аралаш жүргөн үчүн эң эски кыргыздын тарыхы кытай тарыхында калган. Ошол себептен түп тарыхтын көбүнчө кабары кытай тарыхтарынан алынды.

ЭҢ ЭСКИ КЫРГЫЗ

Кыргыз — фин, могол, гунь элдеринен куралган эл. Көбүнчө биздин эрадан 500-жыл мурун түн жак кытайдан келген «динлин» уругунан, бир кабарда «динлинди» эски заманда Орто Азиядан Алтай, Орол ортосуна барып бирлешкен «арилердин», эски карыялардын: Кыргыз — Алтай-Кангайдан келгенбиз, — деген сөзү жалган эмес. Эски түрк кыргызды тууганым дебеген. Кыргыздын тили уйгурдукундай болгон. Биздин эрадан 206-жыл мурун болгон кытайдын Улуу ханы¹ деген падышасынын тарыхын жазган Баньгу деген кытай болгон. Баньгу биздин эранын 92-жылында өлгөн. Бул тарыхчы да кыргыз Гянь-Гунь² аталган дейт. Бул Гянь-Гундар биздин эрадан 206-жыл мурун өзүнчө мамлекет болгон. (Ал 206-жыл мурун өзүнчө канчалык мамлекет курганы, кандай турмушта болгону тарыхта кабары жок).

«Киггис» деген түрк уругунан болгон эл биздин эрадан 2000-жыл мурун египетти (Мисир) караткан³. Кытайлар кыргызды кыйкыс деп жазган. Ойго келет, балким «кикис» кыргыз болбосун деп.

Кытай тарыхынын атасы аталган биздин эрадан 99-жыл мурун жазылган Шиңзи деген тарыхта⁴ түрктүн «Гунь» аталган уругу биздин эрадан 201-жыл мурун «Гэгунь» (Кин-Кин) деген элди караткан деп Сы Ма Цяня айтат. Транскрип жазууга салып Кин-Кин деген сөздү текшергенде «кыргыз» болуп чыгат. Кин-Кин — Гян-Гунь аталып кеткен. «Гян-Ким» деген сөз болуп, эски түрктөр Енесей дарыясын «Кем» деген.

«Гунь» — Орхон дарыясы болуп, аны кытайлар Гунь деген. Демек, Гян-Гунь, Кем — Орхон дарыялары — жердин аттары болуп чыкты.

Кем, Орхон дарыяларын эң эски заманда фин-могол жана түрк уругунан гунь деген эл жердеп тургандыктан, кыргызды фин-могол гунь уруктарынан куралган эл деп айтууга мүмкүн, Кыргыздын турган жерлери: Енесей дарыясынын тегереги, Уранкай, Саян тоолору, аягы Алтай тоолору Тибет болуп, ортосу Енесей баштары болгон, Енесей дайрасынын башында: Кемчик, Ситкем, Бомкемчик, Кукем, Бейкем, Улукем, Кизикем деген туура суулар бар.

Уранхай деп кытай могол атаган. Уранхайлыктар өздөрүн «төбө» дейт. Биздин эранын 78 кылымдарында «Дөбө» аталган азыркы Енисейдин башындагы «таву» — «туви» республикасы — Енисейдин башында «Кем» аталган суулар көп болгондугун жогоруда көрдүк. Атактуу тарыхчы Абулгазы мындай дейт: «Кыргыз өкүм гүмжүт элинин зикири. Угузхандын Кыргыз исимли бир небереси бар эле, шунун насилинен эди, хамма бул убакта кыргыз наслинен кишилер азду. Моголдон татардан вой-гайри уруглардан айванларын асырмак үчүн от ва суу издап келип, кыргыз журтуна барып отуруп кыргыз исмини көрмүшлардур. Узлари кайсы уруктан экенин билалар; кыргыз кинимжүт эки воляят болуп бир-бирине якинлардур, бир тарабы салангир симли, иккинчи тарабы анкара муран исимли, экиси хам улук агын сууларду. Абир ва Сибирь деген эки воляят бар, кыргыз журту аңга якындур. Кыргыз эли төрөсүнү «айнал» дээр эли, могол ва тажик

¹ Бартольд Вас. Вл. Киргизы. Исторический очерк, 1927 г., стр. 6.

² Гянь - Гунь — по китайски большой или главный предводитель. Монах Бичуриц, 1851 г.

³ Павлов Н. История Туркестана. Ташкент, 1910 г., стр. 137.

⁴ Бартольд Вас. Вл. Киргизы, Исторический очерк. 1927 г., стр. 5.

падыша деген кеби. Ол убакытта төрөлөрү «ирис айнал» деген кемса эди. Чынгыс хан Бура деген немсени элчи кылып маңга табик болсун деп, кыргыз элине жиберди. «Ирис айнал» элчини жакшы сыйлап, өзү бармай көп бөлөксалак ила жакшы кишилерни кошуп жиберип баш салды. Бөлүклөрдүн машгури бир оягы ва бурни, ва көзү кызил ак шумкар куш эди»⁵.

СИБИРЬ ТАРЫХЫНДА

Кыргыздар⁶ ижраттан (мусулман эрасынан 3400-жыл⁷) мурун чыккан Огузхандын небересинен таралганына караганда алар эн эски улут экендигинде шек жок. Кыргыздар Кытай тарыхынын көрсөтүүнө караганда алар эң эски, байыркы улуттан. Эски түрктөр пайгамбарларын «кам» деген. Азыркы кыргыздар пайдалуу кишини камкор дейт.

Гунь менен кыргыздын согушу Нань-Шань тоосу менен Булунгур деген суунун эки арасында болуп, Гунляр кыргыздын падышасын өлтүрүп койгондо, кыргызды бийлеп келе жаткан династиясы⁸ Усун Орто Азияга ооп келип, Ысык-Көлдүн күн жүрүш башына жакын жерге, азыркы Жуукусуна «Чыгуу» детен калаа салган⁹. Чыгуу Кызыл-Сууда болгон деп Бартольд айтат. Менин пикиримче «Чыгуу» Жууку болсо керек. Арабча «ч» тамгасы жок себептен «ч» ордуна «ж» жазып, «Чыгууну» «жууку» деп бузуп жазган. Чыгуу деген сөз кытайча «жашыл талаа», «жашыл өзөн», «жаки металл» деген сөз. Жана жылуу суу деген сөз. Усунду эски кытай Хаусун деп дагы жазган. Усундун турган жери: Иле, Ысык-Көл, Ат-башы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Чүй болгон. Бул айтылган жерлерди кытайлар тегиз жана чөптүү, жаандуу, суук болуп, тоолору бүткүлү менен чер токой деген. Усундун 120 миң үйү, 630 миң жаны жана 188 миң аскери болгон. Талуу, даруу деген баштыктары болуп, байлары 45 миң жылкы күткөн. Каны турган Чыгуу шаары Аксуунун күн батыш жагында болуп, андан 610 ли алыстыгында Ысык-Көлдүн жээгинде болгон Фергананын борбор шаарынан түн жак күн чыгышында 2000 ли алыстыкта болгон. Күн батыш Гангуй элинин чегине 5000 ли болгон. Биздин эранын VII кылымында болгон кытай маршрутунда беделден чыгуу 50 ли деген. Усундун канын өлтүргөндө анын жаш баласын Гунь падышасы багып алып, кийин баатыр болгондон соң, өзүнүн элине берип кан көтөрүп койгон. Биздин эрадан 105-жыл мурун чамасында кытай падышасынан Чжан-Тисан (Чисан-Цян) деген киши усундарга элчи болуп келип, эки эл бирлешип Гунь менен урушалы деген. Усундар кабыл албастан хан Гунму элине жакшы изат кылбаган. Чжа Цянды узаткан кишиден Кытайдын кубатын, дөөлөтүн уккандан соң усундар Кытайга оой баштаган. Усундан жолу болбогон соң Кытай падышасынын Ферганага, андан аркы мамлекеттерге тартуу менен элчилерин жиберген. Муну усун ханы Гунму угуп, сыйсыпатка кызыгып жана гуньдун күндөн-күнгө алсырап бара жатканын байкап, Кытайга элчи жиберген жана кытай падышасынын кызын сураткан. Кытай падышасы макул алып, кулдук урганга миң ат сураткан. Кытай падышасы Гунмунун сураганын биздин эрадан 103-жыл мурун бүт берген. Гунмунун байбиче катыны гуньдун падышасы Чан-Юйдун кызы болгон. Кытай падышасынын кызы токол болуп, байбичеден кордук көргөндө элин сагынып ырдаган:

Жер үстүндө мендей шордуу жана барбы,
Мени тоголок үйдө турган усун деген жабайы элдин

⁵ Абулгазы хан. Тарых, шежире түрк. 1891жыл, 28бет.

⁶ Сибирь тарихи — Ади-Атласи. Казан. 1911жыл, 24бет.

⁷ Ушул дурус эсеп эмес.

⁸ Ошанин Л. В. Материалы по антропологии Средней Азии. Ташкент, 1927 г.

⁹ Бартольд Вас. В л. Очерки истории Семиречья. Верный, 1898 г., стр 72.

Карыган падышасына берди, жегени эт, ичкени
Кымыз, мындан башка да немеси жок.

Усун падышасы Лусавми өлгөндөн соң Санцизу деген небереси Гунме болду. Усундун расими боюнча Кытай падышасынын кызы өгөй небереси Сен Цизуга тийген. Сен Цизунун бул катындан башка эки катыны бар экен. Бири Гунь падышасы Чан-Юйдун кызы, бири экинчи Кытай падышасынын кызы болгон. Сен Цизудан соң Лусавминин Унгүйме деген экинчи небереси Гунме болуп, акылдуу жаангер болгон.

Биздин эрадан 70-жыл мурун Кытай аскерине кошулуп, Унгүйме Гулярдын бир бөлүгүн чаап, 40 миңжан, 70 миң мал алган. Мындан 10-жылдан соң Унгүйме өлүп, ордуна Сен Цизунун Гуван Ван деген баласы падыша болгон. Ошондон баштап усундун касиети кача баштаган. Бул Гуван Ванга Унгүйменин, баласы. Гунь падышасынын жээни Утусуту деген каршы чыгып уруш баштаган. Ал Гуван Ванды өлтүрүп койгондо эле каршы болуп Гунменин иниси, Кытай падышасынын жээни, Юван Гүй хан көтөргөн. Мындан соң согушсуз усунду эки бөлүп, Лотусуту 60 миң алган, Юван Гуйма 40 миң үй алган. Эли эки бөлүнгөн соң кубаты кетип, баркынан ажырап, усун төмөндөй баштаган. Биздин эрадан 8-жыл мурун Чичи Чжи деген Гуньдун Чан Юй Канды менен биргелешип, усунду чаап алып, Чыгууну бузган. Кытай менен усун бир бет, Гунь менен Канлы бир бет болуп, нече жыл согушуп, биздин эранын 93-жылында Гунь жеңилип эки бөлүнүп, Чичи Чжи бул согушта өлүп кетип, Гунадун көбү Канлыга барып кошулган. 98-жылы Кытай аскери баштыгы Банчаур Гуньду кубалап барып Каспий деңизинен кайткан. Гунь кеткен соң анын орун басары тунгус насилинен Санби деген эл кытай жана башка элди каратып, 200-жылча бийлеп турган. Биздин эранын 300-жылдарынын башында Юпайжи (Жужан) Ак Гуляр (персия Афталит дейт) көтөрүлүп, Санбини жок кылган. Жумандар 500-жылга жете бийлеп туруп, соңунда угуз түрктөрүнөн жеңилип, качып Эдил жайыктан нары өтүп кеткен. Кийин Обур аталып, орусту чаба берген. «Арвар» аталык Византияны чаба берген. Ушул Жужан (Ючежделер).

Лусавми өлгөндөн соң, кытай падышасынын кызы небересине тийбейм дегенден соң төркүнү кытайлар: тийиңиз, — деп өтүнгөндөн соң тийген.

Усундар дыйканчылык, багбанчылык менен жан сактабастан, мал менен жан сактаган. Чөп, суу издеп көчүп-конуп жүргөн. Тиричилиги гуньга окшош болгон. Өздөрү күчтүү-кайраттуу, баатыр жана кан ичер болгон. Гуньдай баатыр журт болгон. Усундар түрккө окшобогон сары сакал, көзү көк болгон. Усундардын мындай өңү сары, көзү көк болмогу эң байыркы заманда Алтай менен Оролдун арасында ари наслинен динлин деген өңү сары, көзү көк эл турган; усундар ушул динлин менен аралашып, түрк түсүнөн бурулду; кийин түрккө аралашып, түрктөшкөн. Өңү сары болгон үчүн бир далай тарыхчылар усунду түрк эмес, Ри наслинен дешет. Бир далай тарыхчылар: көбүнчө Аристов усунду түрк деген. Кээ бир тарыхта Алтай менен Тянь Шандын арасында, биздин эрадан 300-жыл мурун усун деген эл көчүп жүргөн дейт. Брокгауз жана Гранаттын энциклопедиясында эң эски элден саналган скифтердин бир уругу «исин» болгон. Балким «исин» — усун болор.

Демек, биздин эрадан 210-жыл мурун Гулярдин зор согушунда кыргыз эки бөлүнүп, бири эски жери Енесейде калып, биздин эрадан 500 жылдан соң булардан дайын жок болуп кетет; кээде кыргыз калып килкис болуп жазылат. Тарыхты кытайлар жазган аларда «р» тамгасы жоктуктан, «р» ордуна «л» тамгасын жазган. Ушул себептен кыргыз — килкис болуп жазылган.

Жогоруда дагы, айтылды: жеринен оогон кыргыздар Алтай менен Тянь Шань тоолорунун эки арасын токтоп калганы кыргыз аталып, жеринен оодарылбаганы усун аталды. Булар башка түрк балдарын биз жерге жыйып, усун бирлиги «усунский союз» аталып турган. Кийин биздин эрадан 1000-жылдарында Ысык-Көлгө көп кыргыздар ооп

келген. Гранат энциклопедиясынын № 24дө мындай деп жазган: «Эң эски заманда, биздин эрадан 202-жыл мурун (Гян Гунь) мамлекети «хагаз» аталган», — дейт.

Аристов мындай дейт: «Түрктүн бир уругу каң менен усун болуп, усундар биздин эрадан үч кылы мурун Жети Суудан «Сакты» (Скифти) сүргөн. Ал замандагы кыргыздын эл бийлеген уругу усун аталган. Анын тукуму биздин эранын V кылымында дагы эл бийлеп турган». Усундар беш аймакка бөлүнүп, анын эки аймагы асги жана гушу аталган. Азыр да кыргыз ичинде «асык», «күчүк» деген эл бар.

1882-жылында Фергана тарыхын жазган Мидендров мындай дейт: «Биздин эрадан 100-жылдар мурун Котон (Кытайда) шаарынын тегерегинде усун турган. Жужандар Фергананы алганда, анын колунан усундар Фергананы тартып алган. Биздин II кылымдан мурун Ферганада усун аттары жакшылыгынан «асман» аттары аталган. Дайсин Етучинин айтууна караганда эң эски заманда Котон тоосунун тегерегинде «булу» деген кыргыз болуп, кытай менен байланышып турган. Бул кыргыздар биздин эранын IV кылымында Тянь Шань тоосуна келген Григорьев Кытайдын Синчи Жан (Күн чыгыш Туркистан) жөнүндө мындай деген:

«Хан падышанын заманында кытайлар канчалык аскер баштыкты аскери менен гунь жана кыргыз-казакка каршы жиберген. Биздин эрадан эки кылыш мурун Котондон Лупнурга жете ари наслинен ак жүздүү, кой көздүү усун турган. Биздин эрадан 49—70 жылдар арасында падышалык кылган Кытай падышасы Суанды деген киши усун ханынын кичи баласы Ван Нан Ю (Варрируга) чоң жардам көрсөткөн. Ал Кытай падышасына барганда падышасынын вазирлеон Варниру аркалуу усун, менен жакындашып, түн жагындагы душманы гуньга каршы турмакка Варниоуга элчи кошуп, Котонго узаткан. Жолдо келе жатканда Варнирунун жеңил шайкелеңдиги билинип, хандыкка ылайык эмес экен деп билген. Варнирунун кичи иниси Варнируну кытай элчисине кошуп өлтүрүп, башка мамлекеттер менен, Кытай менен дос болгон.

Биздин эрадан 436-жылында кытайлар усунга элчи жиберип, усундар тартуу менен кытайга элчи жиберип турган. Мындан соң тарыхта усун көрүнбөйт. Казак ичинде усун деген урук калган. Чулижников (24бет. — 1924-ж. 24окт.) кыргызды, усунду түрк деген. Мусулман тарыхчылары: «кыргыз — кыргес, кыругуз» деген сөздүн кыскартылганы, кыргыз дейт. Менин билүүмчө «40-жүз» «кырк угуз», «кырк кыз» жана «кырк усун» деп кыскартылганы кыргыз болмогу мүмкүн.

Кыргыз өзү кырк кыздан таралганбыз дейт. Кырк кыздан таралды деген сөз тарыхта бар. Өзбектин эски динчил, алдамчы молдолоору — аналак-муналак кырк кыздан кыргыз таралыптыр деп акылга сыйбай турган икаяларды айтат.

Радловдун айтууна караганда кыргыз өзү кырк кыздан таралдык дейт экен. Буга бир далил — ушул могол элинин Юан урук падышалыгынын тарыхында кыргыз демек, «кырк усун, кыр усун, Кытайдан кырк кыз алып, ошолордон таралган кырк кыз — «кырк өсө» деген сөздөн кыргыз аталып кетти дейт.

Кыргыздын мурунку феодалдары бабаларыбыздан калган адет деп кырк жигит жыйган. Маселен, Кокон заманында солто кыргызынын феодалы Канай, сарбагыш кыргызынан Бектен менен Шабдан, бугу кыргызынан Балбай. Кырк жигит атагы болгон менен Шабдандын жигити он-он бештен өтпөгөн, эски заманда Манастын кырк чоросу болгон.

Лигетинин сөзүндө биздин эранын VIII кылымында могол уйгурдун тарыхында кыргыз болгон. Ушуга жете кытай тарыхчыларынын берген кабарынан жаздым. Эми башка элдин тарыхынан кабар берейин: урум падышачылыгынын тарыхында (История Византийской империи) биздин эранын 568-жылында Рум падышасы экинчи Юстун түрк каны Дизавулга (Таласта турган) Зив Марх деген элчисин жибергенде Дизавул Рум падышасына кыргыз наслинен бир күң жиберген.

Араб тарыхчыларынын кабары: Мараати Ликайнот деген тарыхта — хиркис түрктүн эн эски уукасынан деген. Истахри хавхали жана башкалары хиркис деген. Биздин II кылымда болгон Махмуд Кашкары Тянь Шань тоолорунун чөлкөмүндө кыргыз бар деген. Персия тарыхчиси Тардизи — кыргыз — кыргыз деп жазган. Ушул Иран тарыхчысы Гардизи биздин кылымдын 1050—1051-жылдарында Газнаевит султаны жаздырган «Зейнал ахбар» деген тарыхында мындай жазат: «Кыргыздын насили орус (славян) хандарынын тукуму, Когман тоосунун нары чети күндүк жерде кыргыз турат. Кээ кыргыз уйга, кээ кыргыз шамалга, кээси кирпичке, кээси сагызганга, кээси көркөм жыгачка табынат. Кыргызда кашнун деген бар. Алар келердеги окуядан кабар берет. Түсү ак, чачы кызыл, бою узун» дейт.

Тогузугудан кыргызга баруучу жол: Чинанжикенттен Казанга, андан Лукбекке, андан Кемизартка, андан бир же эки ай көйкөлгөн чөптү басып, дагы беш күн талаа менен жүрүп, Кемизден Мамбеклуга тоо басып, эки күндүк жол, андан токойго түшөт. Андан ары далаа башталат, Мамбеклуга жете аң уулашуу өтө ылайык. Бул бийик тоо. Мында сүлөөсүн менен ак тыйын көп. Мамбеклудан соң Көгмөнгө барат, жолдо малга жайыт, аң жана суусу көп, ошондой жол менен төрт күн жүрүп Көгмөнгө барат. Көчмөн эң чоң тоо, бул тууралу Орхон жазууларында көп учурайт. Бул тоонун жолу тар, жыгачы көп, ал тоодон кыргыздын борборуна жети күндүк жол. Бул талаа менен жүрүп, чөбү өтө мол, булагы көп жана жыгачтан кармап шибе кылып койгон, ошон үчүн жоо өтө албайт. Кыргыздын турагына жете жолдун баары бак сыяктуу. Кыргызда бул жер жана макталуу. Бул жерге үч жол барат. Ошолор менен гана жүрүшкө болот. Мындан башка жери тоо болуп, анын арасында токой черди шибелеп тоскон. Бул айтылган үч жолдун бири күн жүрүштө Тогуз угузга кетет. Экинчиси, күн батышка Кыпчаки (Гымакка) жана Карлукка кетет. Үчүнчүсү, талаа менен үч ай куру деген көп элге жеткенче жүрөт. Буга дагы экинчи жол кетип, сол жакка жүрүп, эки айлык жол, бирок бул соңгусу өтө кымбат, дайым токой. бийик каптал жана тар жылгалар менен жүрүү керек. Жолду ката чоң суу, дайым жааң, ким бул жол менен жүрсө, жакшылап тийиштүү камын жеши керек жана киймин чыңаш керек. Жердин баары суу, Жерге нерсе коюу мүмкүн эмес. Ушул саздак жерден өткөнчө аттын куйругун кармап жүрүш керек. Бул сазда эч кимге катышпаган жапайы эл бар. Булар башка элдин тилин билбейт жана анын тилин киши билбейт. Алардын тилин эч ким билбейт. Булар эң жапайы адам. Бар нерсесин аркасына салып көтөрүп жүрөт. Алардын бар мүлкү аңдын териси, эгерде буларды ошол саздан алып чыгарсаң, алар колго түшкөн балыктай туйлап, бултулдайт. Кийимдери аңдын терисинен, жаасы жыгачтан, тамагы аңдын эти, алардын дини ушул: эч убакта башка кишинин кийими менен мүлкүнө тийбейт. Бирөө менен согушаарда катын-баласын ала барып согушат. Душманын жеңген болсо, алардын мүлкүнө катышпастан, бир нерсе албастан өрттөп жиберет. Жалгыз темир жабдыгын алат. Катыкы менен кошуларда төрт аяктап туруп кошулат. Малын малга, жаки аң, жыгачы көп жер берет. Алардан кээ бири кыргыздын колуна түшсө, тамгын ичпейт. Эгерде бир дос кишисинин көңүлүн калтырса, андан качып жоголот. Өлгөнүн тоого алып барып, чиригенче жыгачка асып коёт. Кыргыз жеринен жыпар, жүн, тери, куту алып келет. Куту деген бир түрлүү айбандын мүйүзү. Кыргыздар үндүгө окшоп өлүгүн өрттөп жиберет. «От биринчи таза, нени болсо да, таза кылат. Ушул себептен өлгөндү күнөөдөн таза кылат деп билет». Кыргыздын арасында Фагинун дегени бар, ар жылында бир белгилүү күндө келип, комузчу, кыякчы жана ошондойлорду бүт жыйып алып той кылат. Комузчу, кыякчы башкалары оюнга келишкенде Фагинундун эси ооп калат. Мындан соң эмне болбосун ушул жылдагы тарчылык, .кенендик, жаан, кургакчылык, кооптуулук, тынчтык жоо болорун бүткүл айтып берет. Көбүнчө Фагинунун айтканы келет.

Бул замандагы кыргыздын бакшы бүбүсү ойногондо комузчу же кыякчы ойномоюн, бакшы-бүбүнүн жини түшпөйт, демек келеркиден кабар сөө бере албайт.

Биздин кылымдан — эрадан — үч кылым мурун кыргыз өзүнчө зор мамлекет болгондугун, аны гунь калкы падышалыгынан ажыратып, бытыраткандыгын, кийин гунларды кыргыз менен кытай бирлешип, биздин эранын 93-жылында жеңгендигин жогоруда көрдүк Эми гунлардын ким экендигин жана анын саясы жагын бир аз көрсөтөйүн. Гунлардын биздин эрадан үч кылым мурунку ал-авалы тарыхтарда бир далай маалим. андан мурунку ал-жайынан тарыхтардан үчүрүтө албайсың.

Биздин эрадан үч кылым мурунку (кыргызды жеңилген доору — убагы) гунлардин баштыгы Модахан (кытай — Чан Юй, түрк — Угузхан) дейт. Бүтүн түрк элин күн чыгышта зор мухит (Великий или Тихий океан) деңизинен тартып, күн батышта Эдил жайыкка (Волга), Уралга жете бүткүл баарын өз кол алдына караткан. Түн жак Кытай, Иран, Армян, Шам, Египет. Индустанга чейин алган. Модахан бүткүл элин 24 өлкөгө бөлүп, элин он, жүз, миң, он миң, жүз миңге айырып, баштык коюп, иретке салган. Эл жыйып, калк арасындагы адет, расимди күчөтүп, жалпы элге жараша мийзам кураган. Модахан биздин эрадан 174 жыл мурун өлгөн. Биздин эранын 48-жылында Гунь мамлекети — «түн жак» жана «күн жак» деп эки мамлекетке бөлүнгөн. Тянь Шань тоосунун тегерегиндеги гунлар жана күн жак мамлекети Кытайдын саясатына кирген. Бир бөлүгү Алтай тоосуна качып корголоп калган.

Биздин эранын 93-жылында Кытай менен кыргыз-дан жеңилген гунлар Орол тоо, Волгадан (Эдилден) өтүп, Дон дарыясындагы «Аландарды» каратып, Дондун күн батышындагы гунларга чабуул коюп, анын 110 жаштагы карыган падышасы Арманарихти өлтүргөн. Остгуттердин бир бөлүгү гунларга баш ийип, бир бөлүгү качып Вестгут, Остгуттарга кошулду. Вестгуттар болсо, Рум мамлекетине барып сыйынды (Остгот; Вестгот деп азыркы Германияны айткан). Жаврова эли биринчиден, Гуньдан үркүп качып, экинчиден, өздөрү бирин-бири кысып, жалпы баарысына коркутуу түшүп калтыраган. Гунлар Рум мамлекетине чабуул кылды. Элин үркүттү. Тарыхта бул доорду «Элдин зор которулушу» (Великая переселение народов) дейт. Гунлардын Ругил деген ханы биздин эранын 433-жылдарында өлүп, анын ордуна Атылла деген хан болуп, мамлекетинин чеги күн чыгышта Волга (Эдил), күн батышта Рейн (Германия, Франция ара-сындагы суу), түн жагы Балтика деңизи, түн жагы Македония болуп, эки ортодогу элге ээлик кылып турган Дунай дарыясынын боюндагы бүткүл шаарды каратып, кээсин талкалап, кээсин өзүнө бой сундурду Атылла Дания жана Венгрия жерлеринде чатырда турду. Гунларга орустун түпкү бабалары славяндар табы болуп турду.

ГУНЛАРДЫН СОҢУ ЭМНЕ БОЛДУ? КАТАЛОУН СОГУШУ

Атилла кан гунлардан, гутлардан жана славяндардан жыйып, алты жүз мин аскер менен Күн батышка аттанды, жолдогу бүткүл шаарды өзүнө каратып жүрүп олтуруп, Галивага (Францияга) каптап кирип, Париж менен Трва шаарларынан башкасын алды; Франциянын Орлиан шаарын камап турган кезде, Рум падышасынын Аечюс деген аскер баштыгы Рум аскерине Встагот, Саксон, Бургун, Франк аскерлерин бириктирип, көп аскер менен келип, Атиллага согуш ачты. Атилланын аскеринин көбү атчан болгондуктан, түз жер издеп, бир аз артка жылып, Сиң суусунун боюнда Каталонияга (Шалон) келди, бул жерде ошондой катуу кыргын согуш болду, эки жактан 160 миңден аша киши кырылды. Кан суудай акты, эки жакка кайта тартты, кимиси жеңени маалим болбоду. Көп тарых Аечюс, кээ бир тарыхта бирин-бири жеңе албай эки ажырады дейт. Бул кан ичерлердин согушу биздин эранын 451-жылында болгон.

Кийинки 452-жылында Атилла залым балким, Аечюстан кек алууга ойлондубу, Алп тоосун ашып барып, Рум мамлекети Италияга чабуул койду. Жолдо кезиккенди жеңип

олтуруп, Италиянын борбор шаары Римге кирерде, анын падышасы (Император III Валентян) кымбат көп тартуу менен Папа биринчи Леону Атилланын алдына жиберди.

Бир мамлекеттин улуу кишиси алдыңан кадырлап чыккан соң, аны изат кылып жарашып, кайта жерине кайтарды. Бул согушта Аечюс не себептен экени маалим эмес, жеринен козголбоду. Бул согушта азыркы угам бул (Византия) Римге жардам бере албады. Себеби, гунлар 441-жылында Стамбул мамлекети менен Урушуп, анын падышасы Федосей II согушууга аскер жиберип, жиберген аскерин гунлар үч мертем жеңип, тамбулга чейин чабуул кылып барганда, Стамбул падышасы гунларды Дунай дайрасынын күн жүрүш жагына өтүп турууга уруксат болсун деп жана ар жылына 210 кадак алтын берип турмакка милдеттүү болгон.

Стамбул менен урушуп жатканда Гуньдун атчан аскеринин бир бөлүгү 441-жылында Армения, Багдад, Ерусалимди алып, Кудус Шамды (Палестин) алып Иран мамлекетин калтыраткан. 448-жылында Стамбулдагы грек падышасы Федосей II азыркы Венгрияда Тис суусуна жакын Токой деген эки кишисин кылып, элчи жиберген. Ошол элчилердин айтканына караганда, Атилланын кызматында Скиф жана Жавропа элинен болгон Атилланы курчап турган кыздар скифче ыр ырдаган. Атилла атчан кетип бара жатканда алдынан катындары тамак алып чыкса, Атилла тамагын алып ичкен. Тамагын алып ичкенден кийин Атилланын эрдигин айтып ырдаган. Атилланы өлтүрөбүз деп элчилердин келгенин Атилла билип, аларды көпкө жакшылап күтпөгөн.

Атилланын мойну жоон, башы соң, эки ийини кең, көзү кичине, жүзү кара тору, сакалы кичине, буту кыска болуп, өзүн теңирдин кылычы» атаган. Атилла 453—454-жылдарда, бир немистин кызын алганы жатканда аңдоостон өлгөн, Атилла өлгөндөн кийин гунлардын бирлиги кетип, мамлекети бузулуп батырып, гунлар болгар менен венгерлерге кошулган. Гунлар көчмөн болуп, үйлөрүн көргүсү келбей көр катарында көрүп, дайым ат үстүндө болгон, өзүлөрү кайраттуу баатыр болгон, өмүрү ат үстүндө болуп, ат үстүндө уктаган, тамагын ичкен, соодасын кылган, арабалары да болгон, катындары да согушка кирген.

Гун тарыхы төмөнкү тарыхтардан алынды:

1. Византия мамлекетинин тарыхы.
2. Түрк-татар тарыхы.
3. Тарых коому түрк.

Кээ бир тарыхчылар кыргызды гундан таралган дейт, бирок канчалык издеп, мен ал тарыхты колума түшүрө албадым. Гундун тили түркчө болгон. VI кылымынын аягына жакын кыргыз өзүнчө өкмөт түзүп, мамлекетинин кеңдигинде, күн батыш Азияда экинчи даражада болгон. Чеги — күн чыгыш жагы Байкалга жете, күн жүрүшү Тибетке жете, күн батышы Синцзанга күн батышы Кытай) жете чоюлган.

Күн чыгышта дагы Гунь мамлекети тарап, аларды Санбы каратты. Буларды жеңип, Жубан деген эл каратты. Дагы гунь могол манжууларды бириктирип, өкмөт жүргүзүп турду, Биздин VI кылымдын ортосунан кайтадан Угуз түрктөрүнүн колуна өттү. Ушундан баштап Усун, Гиан Гун атагынын үстүнө «кыргыз» деген атак чыга баштаган.

Демек, Гиан Гун (Кеморхон) — жердин аты, Усун — династия, кыргыз — «кырк усун» болмогу чоң этимал.

Биздин эранын 569-жылында Византия (Стамбул) императору Юстин экинчи Таласта турган түрк падышасы Дизабулга (Муканхан) Зимарха деген элчисин жибергенде элчиге бир кыргыз кул берген дедик эле, бул Таласта турган түрктүн ким экендигинен бир аз маалымат берейин.

Биздин эранын VI кылымында Орто Азияда көчмөн түрк мамлекети курулган. Мамлекетти биринчиде, Алтайда кураган каны Түмөн хан (Эл хан) 553-жылында өлгөн. Тобо деген ханы өлөрдө мамлекетин күн чыгыш Зор мухит деңизинен башталып, күн

батышы Кара деңиз (Черное море) жете болгон. 581-жылында Тобо кан өлгөн соң мамлекети күн чыгыш, күн батыш делип экиге бөлүнүп кеткен. Күн батышы Дизавулга (Мукан) карап, борбору Талас; бирер тарыхта Кичи Кеминде (Токмоктун күн чыгышы), Кара Булакта Суяв деген калаа болгон. Бул түрктөрдү VIII кылымдын башында арабдар караткан, анын тарыхы кийинирээк айтылат.

425-жылында Цанбинин падышасына Усун элчи жиберген. 436-жылында кытай падышасы Усунга элчи жиберип турган. Мындан соң Усун тарыхта өзүнчө болуп көрүнбөйт.

Кыргыздар 648-жылдан баштап, кытайга элчисин нечен мертем жиберген. 658-жылында Кытайга карап калып, ал чакта кыргыздын Шыбакай Ажаан деген Баштыгы болгон Шыбакай, Ажаан деген азыр да кыргызда аттар бар. Маловдун кабары:

Монголияда Седишин дава деген тоонун күн жүрүш жагында (тоосунун) 8-кылымда бейитке жазылган таштагы жазуудан алынган сөз:

1. Уйгур жерине Жагыла кар кан ата келипттим.
2. Кыргыз углу мен, буйла кутлук жарган.
3. Кутлук бага таркан үге бужруку мен.
- 4 Күн суругум күн тугурук — к — а.
Батсык — каа.
5. Тегди. Баж бар эртим. Аглим он. жылкым сансыз эрти.
6. Иним жети, үбүм үч эрти, улын албадим.
7. Кызымын калыңсыз бердим, малыма йүз эр торуг б-тым.
8. Жигенмин атимин көртим. Эмти олтим...
9. Огланимин эрде маримынча бол канга тап, катыглан.
10. Улук огулим с (өк) ө сөкө барды.
11. Көрмедим эр... им огул.

Кыргыз тууралуу сөз аз болсо да мааниси терең, тарых жагынан өтө сабаттуу болгондуктан, Билге менен Күлтегин кандын бейиттерине жазган¹⁰ тарыхы сөздөрдөн кабар бердим. Тарыхтын арасында башка жадрупа сөздөрү учурагандыктан мааниси бузулбасын деп өзүнчө орусчасын жаздым.

Биринчиде Күлтегин менен Билге хандын тарыхтарынан маалымат бердим. (Мындан ары тарыхчы ар кайсы булактардан орусча тексттерди келтирет — Ред.).

Жогоруда 35пунктта айтылган найза бою карга жол салып, көчмөн жерине барып» кыргыз элин качырдык деген окуя мындай болгон. Ушул түрккө каршы кытай падышасы күн батыш түрк жана кыргыз каны үчөө биригип турганда Күлтегин менен Билге хан көп аскер менен кыргызга доңуз жыды, 711-жылында согуш ачкан. Кыргыз аңдоосуз жатканда бул түрктөр Көгмөн (Саян) тоосун ашып, бул тоодо жалгыз жол болуп, жолбашчылыкка Аз журтунан бир киши алып жүргөн. Бул жалгыз жолдон башка жалгыз атчан бастырып, чубашып жүрө турган жол таап, аскерин Ак Термел деген жерге коюп, атты жөө жетелеп, колдоруна таяк алып, аскердин алды жолду таптап, жол салып, артынан чубашып аскери жүргөн. Ывар деген белди ашып, он күн жол жүрүп, ашуунун оозуна чыккан. Ошондо баягы Аз журтунан жолбашчылык кылган кишинин кыянаттыгы билинип калып өлтүрүлгөн. Аны деген сууга жеткенде аскер жалпы атка минип, туйгунт жаткан кыргызга чабуул койгон. Башка бир жазууга караганда согуш Сонга деген тоодо болуп, түрктөр кыргыздын канын өлтүрүп, элин караткан. Бул согуш 711-жылы доңуз жылында болгон.

Кыргыздын комузчулары, эң эски күү «Күлтепер- Күлтегиндин күүсү», «Мендирман» деп чертет. Илгери эски заманда Күлтегин Күлтепер деген хандын киши энесинин

¹⁰ Записки восточн. отдела Императорск. Русск. Археологи*. Общества. СПбетербург, 1899 г., т. XII стр. 8.

баласынын катыны сулуу болуп, аны тарчи аламын деп Күлтегин келгенде иниси Мендирман комузга чертип айтканы:

Мен, мен Мендирман,
Мен өзүндөй эрдирман.
Тоого торгой токтотпос,
Түрумтай сындуу эрдирман.
Доочу келсе мал бербей,
Жүгүрүп чечен эрдирман.
Тоголок башым тирүүмдө,
Мен катынды бердирман,

Ушул жогоруда жазылган Күлтегинби жаки башкабы, анысы бизге маалим эмес. Жогоруда Кытай, Күн батыш, түрк жана кыргыз элдери биригип, Күлтегин менен Билге ханга каршы болду деп айтылды эле. Кыргыз менен Күн батыш түрктүн бирикмек бир себеби, VI-VII кылымдарда Чүй боюна мамлекет курган Түргүш түрктөрүнүн ханынын катыны кыргыз кызы болгон. Түргүш түрктөрүн кыргыз болбосу деген тарыхта бар. Түргүш Кара Түргөч мурун Нушийби аталган. Түргүштүн ханы Сулуу хан VIII кылымдын башында арабдар менен Суяб (азыркы Токмок шаарынын күн чыгышындагы — көбүнчө Кара-Булак) шаарында алты ай согушуп, баатырлыгынан Абу Музакын (сүзөгөн бука) аталган.

Кара Түргөчтүн элинде бир урук эл «асык» болгон. Азыр да кыргызда асык деген урук бар. Карыялардын: «Биз Алтай Кангайдан келгенбиз» деген сөзү түптүү сөз. Алтайдын жерин текшерип көрсөк, жаография (география — ред.) боюнча андагы жердин аттары Кыргызияда дагы бар. Маселен, Кыргыз Көл, Текес Кочкор, Нарын, Кажырык, Каракол, Токмок, Чүй, Улан, Соң Көл, Коңур Өлөң, Долон, Аңырты, Тыргалаңты, (бизде Жыргалаң) Белчир, Арашан, Кызыл Кыя, Кара Кужур, Күңгөй, Каркыра, Бугуты чыккананда Алма Ата шаарынан 200 километр күн кышында Иле суусунун күн жүрүшүндө), Корумстан Нарын көл, Жылаңач, Калыгут (Казак Кыргызия менен Шыбакай Ажаан деген Көңүр), (Таласта), Сөөк Алай, Кемин, Боом. Ушулар бүткүл бизде бар. жалгыз Кыргыз Көлдөн башкасы.

Тамнунун кабарына караганда, Алтайдагы түрк, мамлекети бытырап, 745-жылында уйгурлар багынтып соң кыргыздын ал авалы начарлаган. Уйгурлар кыргыз менен 750-жылында уруш баштап, 758-жылында бүткүл караткан. Ушул жылдардан баштап, Кытайга кыргыздар элчи жибере албай калган. Бир кабарда багынбай калып уйгур менен урушу басылган. Акырында 808—821-жылдарда 400 миң аскер алып барып, кыргызга уйгурлар кайта согу ачкан дейт. Бул согушта кыргыздын абкери 80 миң болгон. Кыргыз эң катуу жеңилген дейт. Бир кабарда кыргыз жеңилбестен, 840-жылы уйгурду баш көтөргүс кылып жеңип, Орхондогу борбору Харибамыз шаарын алган. Бул шаар кыргыздын борборунан төө жүрүш менен алыстыгы 40 күндүк болгон. Бул согушта уйгурдун ханын кыргыз өлтүргөн. Кыргызга багынбас үчүн уйгурлар 841-жылында Өгөнү хандыкка шайлаган. Бул 847-жылга жете согушуп, акыры өз ичинде өлгөн. Мындан соң уйгурдун жарымы кыргызга карап, жарымы ооп келип, көөнө Турпанда турган. Ошондо моголдун бийлиги дагы кыргызга өтүп, ошол себептен Күн чыгыш Азияда кыргыз биринчи көчмөн зор мамлекет болуп турган. .

КЫРГЫЗДЫН ЗОР МАМЛЕКЕТИ¹¹

¹¹ Бартольд Вас. В л. Киргизы. Исторический очерк. Фр. 1927 г.

Кыргыздын Моголияны каратып алгандыгы тарых жүзүндө кем-кем болуп саналат (Орто Азияда). Себеби, күн батыштан күн чыгышка карап, эл агартуу сейрек болуп, көбүнчө күн чыгыштан күн батышка карата толкун болуп турган. Кыргыздын ханы уйгурду жеңген соң анын Орхондогу борборуна турбастан Лоошан, жаки Думан деген тоону ашып келип, уйгурдун борбор шаарынан алыстыгы атка 15 күндүк жерге келип турган. Мындан соң кыргыздын согушу тууралуу кабар Кумдак Чөлдүн күн жагына 70 миң аскер менен келип, жоосун жеңип, көп уйгурду алып, ханы кайта өзү турган жерге кетиптир дейт.

Кыргыз падышасы уйгурду каратып алган соң, уйгур хандары сыяктуу жана мурунку Угуз заманындай болбостон, Кытайдын ал замандагы Таң наслинен болгон хандары менен жакындаша баштаган. Кыргыздар уйгурдун борбор шаарын каратып алганда андан Кытайдын падышасынын Тайхи деген баласын таап алган да, аны кайтадан Кытайга сакчы менен жөнөткөн. Жолдо кетип бара жатканда уйгурдун Өгөө деген ханына кабылып калып, анын колунан 843-жылында бошонгон.

Кыргыздын ханы Кытайдын Лилин деген династиясынан саналып, өзүн ушул Кытай падышасынын уругу Тан менен насилдеш деп билген. Демек, Тан насилинен Лилин таралган. Кытай падышалары биринчиден кыргыз менен жакындашып кетишке умтулса да, бирок 347—859-жылдарда император болуп турган Суан Тизун: Кыргыз өзү аз журт, булар Тан насли менен сөөктөшүүгө тең боло албайт дегенде, муну чоң төрөлөрдүн кеңеш коллегиясына тапшырган. Коллегия кеңешинде уйгурлардын кудуреттүү чагында аларга грамота белги кат берип турдук. Биздин бактыбызга алар эми жыгылды, эми кыргызды күч алдырыштын кереги жок деп, кеңешин кубулткан. Ошондой жароосуз бүтүм чыгарса да, кыргыздар Кытай менен катышып турган. И Таун императордун заманында (860—880-жылдар) кыргыздар үч мертем Кытайга элчи жиберген.

Уйгурду жеңген кыргыздын ханы өзү жеңген биринчи душманы Өгөө өлгөн жылы 847-жылында өлгөн. Таңшу тарыхында кыргыздын ошол өлгөн ханынан соң хан болгондугун жана анын мансабын айткан, бирок алардын кандайча болгондугунан кабар бербейт. Кыргыздын зор мамлекети жөнүндө Кытайдын берген кабары өтө аз. 1XX кылымдардагы Орто Азия кабарын мусулман тарыхчылары дагы жазган. Маселен, Ирандын XI кылымдагы Гардизи деген тарыхчысы Орто Азияны аралап, кыргызга кеткен жолдорду жазып көрсөткөн. Мусулман менен кыргыздын катышып турганын кытайлар дагы айтат. Анын айтуунда кыргыз мамлекети Дашу (Тажик), Араб, Карлык, Тибет менен жакшы байланышып турган. Араб жеринен кыргызга ар үч жылда 20 төөгө жүк, мал келип турган. Малдын баары алтындаган жибек, бул болгон. Кээ бир чакта 24 төөгө жүк келүүчү эле дейт. Таңшу тарыхында кербендин кайсы жол менен жүргөнү айтылбаса керек. Кыргызды араб, тибет, карлык элдери менен байланышып турган деген кабарга караганда, Орто Азиянын күн батыш четинде болгон согушка кыргыз катышпаса керек.

Гардизинин XI кылымдагы тарыхынан башка, аты жазылбаган бир тарыхта иранча жазылып, «Аалам чеги» деген ат коюлуп, мусулманча 372-жылда, бизче 982—983-жылдарда жазылган. Бул тарыхты Туманский деген орус 1892-жылында Бухарадан таап алып бастырып чыгарган. Ушул себептен Туманскийдин кол жазуусу деп атак берген. Мунун кабарына караганда кыргыздар Тогуз Угуздун түн жагына гана четтеш болбостон, күн батыштан көрчүлөш болгон. Ушул тарыхта Пенчул шаары тууралуу айткан. Бирок анын кайсы жерде болгондугу көрсөтүлбөгөн.

Кытай тарыхында Вень Су жерин текшере келсе, азыркы Үч Турпан болот. Бул шаар да Карлык областында болуп, андан мурун Тогуз Угузга карап туруп, эми айы кыргыз ээлеп турат деген.

Арабдар Тогуз Угуз менен Карлуктардын согушун басат. Мурун Тогуз Угуздар жеңип туруп, булар качан Маниний динине киргенде Карлуктар жеңген. Жана Туманскийдин кол

жазуусуна караганда Тогуз Угуздун бир уругу Ягмадан Кашкар менен Жети Суунун жартысын тартып алса керек (Нарындын күн , жүрүшү).

Кашкар тууралу мындай дейт: Кашкар шаары Ягма облусу Кыргыз, Кытай жана Тибеттин чеги болгон.

Туманскийдин кол жазуусунда кыргыз мамлекетинин чеги дурус белгиленбеген. Кыргыз тууралу айтылганы: кыргыздын күн жүрүшүндө Тогуз Угуздан башка Карлуктун жартысы болгон. Бирок Карлуктарды текшергенде анын чектеш элдеринин арасында кыргыз айтылбайт. Айтылбаса да кыргыз өзүнө чектеш эл Жети-Сууда турган (түн жак Кыргызия), Токсуу менен Чигелейдин арасында болгон.

Чигелей Ысык Көлдүн түн жак жээгинде турган. Түргөч элинин уругунан саналган токсуулар Чүй боюнда турган. Азилер түргөктүн бир уругу болгон.

Ошондой кабарларга караганда кыргыздын зор мамлекети болуп турган чагында мамлекетин күн чыгыш, күн батышка чоюп кеңигени көрүнөт. Бирок. кандайча кеңигени жана кайсы жылдарда болгону эч кабарсыз. Туманскийдин кол жазмасындагы «эми» деген сөзгө караганда тарыхчынын берген кабары — кыргыз зор мамлекетинен ажырабастан дегени — көп мурунку кабардан алса керек. Кыскасы, кыргыздын башка эл менен кандайча байланышта болгондугу айтылбаган. Таншунун тарыхына караганда арабдан кыргызга барган бул жол Күча менен Бейтинден (Беш Балык) барып турган, Бул кабарга караганда кыргыз менен уйгурдун арасы келишпесе керек. Когоруда айтылган Гардизинин сөзүнө караганда Тогуз Угуздан кыргыз ханына бара турган жол — кыргыз ханы Көгмөн жаки Саян тоосунун түн жагында кыргызга бара турган жол жалгыз ушул. Арабдар Тогуз угуз менен Карлуктун түн жагында кыргыз болгон деп билген, дагы кыргызды түн жак күн чыгыштын эн четинде турат деп санаган. Арабдардын билүүнчө кыргыз мамлекетинин күн чыгышы Мухит деңизи болгон.

Ислам мамлекеттеринен эки жол жүрүп, биринчиси Сыр дайранын аягынан, бири Таластан (Олуя Ата). Бул эки жол Кымак облусуна карата жүргөн. Таластан Кымакка жете 81 күндүк жол болгон. Алардын борбору Эртиштин түн жагында болгон. Кымактар кыргыздын күн батышында болуп, буларды кытай тарыхчылары билген эмес. Ошол себептен булар мусулман тарыхтарында биринчи болуп учурайт. Кымактан кыргызга карай жол болгону жана кыргыз менен кымак арасы кандай болуп тургандыгы маалим эмес. Кымак тили кыргыз тилине окшоп, түркчө болгон. Туманскийдин бир жазуусунда кымактын расми кыргызча болгон. Кебетеси кымактар кыргыздын зор мамлекетинен мурун өздөрүнүн саясы бирлигинен ажырагандай көрүнөт. (Туманскийдин кол жазмасында араб, иран тарыхчылары Кымак каханы (падышасы) десе да, мурун кымактан бөлүнгөн кыпчактар Кымактын кол алдында саналган). XII кылымдагы Махмуд Кашкарынын сөзүнө караганда «Кымак» болбостон, анда Эртиште «Емек» деген эл турган. Бул емекти Гардизи кыпчактын арасында турган кыпчак сыяктуу эл деген. Кыпчактар кийин Түркстандын күн башында, Россиянын күн жүрүшүндө , саясы жагынан бирлеше албастан туруп, кийин могол доорунан соң Казакстан жери кыпчак аталып турган.

Туманскийдин кол жазмасынын кабары жана башка тарыхчы кабары:

Кыргыздан жүн, жыпар, кайың жыгач (кабыгы оолсо керек), мүйүз, куту бычакка сап кылмакка алып келип сатып турган, Кыргыздын ханы Кыргыз каханы аталган.

Туманскийдин Жазуусунда кыргыздын мүнөзү азуулу аң катарында болгон. Өздөрү орой, сакал мурутсуз, адилдиги жок. ырайымы аз болгон. Өздөр өтө эр болуп, чектеш эл менен дайым талаш-тартышта болуп согушуп турган. Арабасы, кайыгы болуп, кайсы жерде чөп көп болсо дайым кой, уй, жылкы менен көчүп жүргөн. Башкы малы болбогон. Жана буларды ак уулаш кесип болгон. Отту ыйык көрүп, өлүгүн өрттөгөн. Боз үйдө турган. Кыргыздын күн чыгышын: да фури деген бир урук кыргыз болуп, башка кыргызга

аралашпай турган. Булар киши жегич (мыкаачы) болуп, өтө аёосуз, ырайымсыз болгон. Булардын тилин башка кыргыз билбеген. Булар азуулу жапайы аң катарында болгон.

Кыргыздын каханы турган шаарды Кемижкет деген, Кыргыздын ичинде кесим деген бир уругу болгон. Тоодо боз үйлөрү болгон. Булар жыпар тыбыт, куту, жүн чыгарган. Кыргыз ичинде бир уругунун тили карлук тилинде болгон. Кийими кымактын кийиминдей болгон. Кыргыз каханы турган Кемижкет шаарынан башка бүткүл кыргызда мейли тоо, мейли талаа болсун, шаары болбостон баары да боз үйдө турган.

Туманскийдин кабары кыргызды эң жапайы көрсөткөн. Бирок кытай тарыхтарында ырас жеринен көрсөтүлсө керек. Иран тарыхында кыргызды каршылаш эл менен дайым согушуп турганын көрсөтөт. Кытайлар болсо кыргызды өтө тынч, жан жагындагы эл менен жакшы байланышта Өлгөн дейт. Жана да кыргыздар өлүгүн өрттөп жиберүүчү эле дейт. Күлүн бир жылдан кийин көмөт дейт. Башка түрк сыяктуу өлгөнүнө бетин тырмоочу эмес эле дейт, Кыргыздын ичиндеги бир уругу фурилер өлүгүн тоого алып барып, шалдырап чиригенче жыгачка асып койгон. Жогоруда кыргыздын жалгыз Кемижкет деген калаасы болот дедик эле. Бул шаарды Якинфдин кабарында Мидичи Кытайдын тарыхчысы Шутта мындай деген: Мидичжита деген — соңку жит деген муун, Персиянын өзгөргөнү болсо керек. Населен, Аксикет — Пенжикет дегендей. X кылымдагы тарыхчы Абу Дулеф кыргыз жөнүндө жакшы жазып кеткен. Бул киши саякат кылып жүрүп жазган үчүн анда кыялый сөздөр бар. Жер жагынан жаңылыштары көп болгон. Өзү кыргызды аралап көрбөстөн, көргөндөй кылып жазган. Албетте, мунун кабарында чыны дагы бар, маселен, кыргыз төөнүн этинен башка бүткүл этти.

Тарууну, күрүчтү жеген. Булардын сыйынуучу үйү жана өзүнчө каты болгон. Булар өтө кыраакы жана : кемеңгер журт. Шамын өчүрбөстөн коёт.

Буларда ашыкпай, камыкпай, толкубай. жай акыл мекен сүйлөп өн таза сөзү болуп, андай сөздү табыганда сүйлөгөн.

Буларда жыпар бар. Бир жылда үч майрамы болот. Туусу жашыл, табыганда күн жүрүштү карайт. Жылдыздардан Сатурн менен Чолпон жылдызды кадырлайт. Марсты жамандык таан деп кадырлабайт. Булардын жапайы аңдары көп, түндө жаркырап тура турган ташы болот. Ошол үчүн жарык кылууга зарыл эмес. Бул таштан нерсе чыгаруу кыргызда гана болот. Булардын ханы элинин камын ойлойт. Ошол себептен эли ханына ийилиштүү болот дейт. Мунун тарыхында кыргыздың жазуусу тууралуу кызык сүйлөгөн. Ал жөнүндө Таңшу дагы айткан.

Мунун тарыхында айтканы кыргыздын жазуусу кана тили уйгурдукуна окшойт деген; бул жазуу (тамга) уйгур арасына жайылып, кийин моголго тараган. Алипбе жөнүндө эмес, эң байыркы эски жазуу жөнүндө. Бул жазууну Орхон ариби табылганда окуп чыгаруу жолу табылды. Ушул арибдин кыргызга маалим экендиги Энисейдин башынан табылган бир далай жазуулардан билинди. Муну балким Орхон жазуусунан мурун билген. Бирок Орхон жазуу табылган соң маанисине түшүндү. Бул Орхон жазуу билимге биринчи материал болду. Ушул аркалуу мааниси билбеген, сөзүн туюнбаган жазууларды чечүү мүмкүн болду. Энисей жазууну таржымал кылмакка Радлов далбаса кылды. Ал жазуунун баары да бейит ташына жазылган эле. Аңда тарыхый сөздөр болуп, кыргыз учурабайт. Бирок Энисейде кыргыз турат деп айткан. Ушул себептен ал жазуулар кыргызга тийиштүү деп ойлогон. Анын кызык жери — жазууда мезгил белгиси жок, тим болбосо, кыргыздын он эки (Дикл) жылынын бири айтылбаган. Таңшунун айтууда кыргыздын он эки түрдүү айбанаттан болгон эки жылы бар деген. Ошону далил кылып, 1820Ылында Абул Рөмүз айбанаттын жылга киришин кыргыз баштап чыгарган деген. Энисейдеги ариб Орхон арибине караганда эң эски замандагы болуп көрүнөт. Ушул себептен Радлов аны VII кылымдын аяккы заманында болгон деп ойлогон. Бир жазууда маркум жети жашында Кытай элчиликке кирген деген. Радловдун пикиринде бул барыш 648-жылдан мурун эмес

дейт, Таңшу тарыхынын айтууна караганда кыргыздын Кытайга барган биринчи элчиси 648-жылында болгон. Жана да 28-февралда 1921-жылында Бакуда болгон түрктү билүү съездинде болгон С. Е. Маловдун докладына караганда бул аны тай көрүнөт, Маловдун докладында Энисей жазуу Орхон, Силенге жазуусунан 23-жүз жыл мурун бошогон дейт.

Энисейдеги бейитке жазган жазууга караганда, да дин тууралу дагы бар. Аган караганда кыргыздын дини анык шаманизм болгон. Анын үстүнө Абду кыргыздын намазы жана ошого ылайык терең саа барлыгын жазат. Кыргызда болсун, мейли башы түрктөрдө болсун шаманизм, кам деген сөз бар. Энисей, Орхон жазууларында андай сөз жок. Бул Таңшукун кыргыз тууралу жазуунда айткан. Баарыдан ушул сонун: кыргыз будду дининдеги Тиба жана мусулман менен соодасы аралашып турга болсо да, алардын дини кыргызга тарабаган.

Мусулман мамлекеттеринде кыргыздан келген малдан эң биринчи барктуусу жыпар болгон. Деңи жолу ачылгандыктан кыргыздын бул соодасы кургак жол менен келгендиктен кемчилдик болгон. Бир кезекте жыпар Кытайдын гавандары аркалуу, көбүнчө Шанхай басып жүрөт. Х кылымда болгон жаографиячы Бан Хаукалдин сөзүндө эн жакшы баасы жана сапаты артык жыпар Тибет менен Кыргыздан алет деген. Сыягы кургак жол менен жүрсө керек. Бирок мындан көп мурун 891-жылындагы жаография Якубинин сөзүндө эң баарынан жакшысы Тиб жыпары деп жазган (анда кыргыз жыпары айтылбайт). Мындан соң Согдуда (Зарешан) үчүнчү орунду алган Кытайдын жыпары деген. Кытайдан жакшы жыпар Ханфу Нконтон деген гавандан келет деген. Кытайдан Аденге (күн жүрүш Арабат жарым аралынын деңиз жээгинде) барган булдар арасында жыпар дагы айтылат.

Сырткы соодадан башка кыргыздын өз ичинде иштеген темир жана ушул сыяктуу нерселерде буюмдары болгон. Балким бул металл ишин иштешти Энисей доорунда, алигиче кандай урук эл, кайсы заманда болгондугу маалим болбогон, бир башы элден алган чыгар. Таңшунун айтуунда кыргызда темирден королдук жабдыктар жасап берген. Ошондой Жабдык Менен Мурун түрктөр алым төлөгөн. Темирди кыргыздар Кийса деген Шоттуу бул сөздү самуелдин күөс, весе, ейсе сөзүнө окшоштурат жана алтайлыктын яс — «жез» сөзү, куманлыктын (Потовед) яс (сары жез) деген сөзүнө окшоштурат. (Менин билүүмчө — киаса — жез деген сөз эмес, «кес» рон-резать сөзүнөн).

Радлов ошол жердеги элдин мурундан келе жаткан сөзүнө караганда Абакан менен Энисейдеги моллорду кыргыздыкы деп билет, ал моллордон эң соңку темир доорундагы нерселер табылган. Кыргыздын маданияты күн чыгыш жана түн жагындагы элге караганда жогору болгон. Биз мындай кабарды кытай менен мусулман кабарынан көрдүк. Жогоруда Туманскийдин кабарынан, кыргыздын күн чыгышында фури элдин барлыгын билдик эле. Анын айтуунда, фурины адам этин жейт деп айттык эле. Гардизинин сөзүнө караганда, кыргыз менен фуринин арасындагы байланыштарын көрөбүз жана Гардизинин кабары боюнча, кыргыздын каны турган жерден Фуриге жете үч айчылык жол болгон. Фурины сазда туруучу жапайы эл деген. Эгерде аларды саздан чыгарсаң, мисалы суудан чыгарган балык сыяктуу болот деген. Эгерде алардан бирөө кыргыздын колуна түшсө, тамак ичип-жебестен, иши кылып эптеп качып кетиш камында болот деген. Башка кээ бир тарыхчылардын кабарында кыргыздын күн чыгышында кун жана кай деген эл болгон. Кун ордуна кээ чактарда кури деп окулуп кетет, балким ушул кури фури чыгар. Себеп, арабда «к» ариби алмашыла берет. Кытай тарыхына салыштыра келгенде кури деп окууга ылайык келет. Таңшунун Орхон жазуусу тууралу айткан жазуунда, Байкалда туруучу курихан деген эл учурайт. Кытайдын эң эски тарыхында (могол тарыхы Юан ши) Ангара жанында күл деген эл болгон. XIV кылымдагы Иран тарыхчысы Рашидин айтуунча, Байкалда кури деген эл болгон. XIII кылымдагы Ауфи деген тарых жазуучунун башкы кабарында кури жаки күн деген элди күн чыгыштан өзүнүн

чектеш эли кайи каптаганда, булар күн батышка ооп келгенде, андагы эл аларды кыса баштаган. Ал кыскан элдин ичинен кыргыз айтылбайт.

Ауфинин сөзүнө Марварт зор этибар берип, анын оюнча ушул элдин козголушунда жогорунда Көрсөтүлгөн кымактардын дагы тараганы болгон дейт. Бул кабар башка тарыхтарда жок. Ауфинин сөзүндө бир кыргыздын кайык минип суунун куйган жерине барайын деп Энисей менен жүргөнүн чындай кылып айтат. Ауфининин айтканы кыргыздын жеринен төрт суу биригип бир сууга куюп, андан өткөндө тоо үңкүр караңгылык менен жүрөт. Бул киши кайык минип, суунун агымы менен жүрүп, үч күн ай, күн, жылдыз жарык көрбөгөн, акыры бир жайыкка чыгып жашынып олтурган. Бир кезде бойлору бийик үч киши ээрчиткен иттеринин чоңдугу уйдай болуп жетип келген. Булар кыргызды көргөн соң аяп, жыгачтан түшүрүп алып, кокустан ит талап, жеп кетет деп учкаштырып, турган жерине алып келип тамакка тойгузуп, кыргызда боюнун кичинелигине таң калышып, мындай киши көрбөгөнбүз деп акырында бул жол менен жүрсө үйүңө барасың деп жолуна салган. Бул элдин кет экендигин кыргыз билбеген. Бул сөздү текшерген Энисейдин суусу Минусунге жете тоо менен агып, жана Ачынын чегинен Кызыл Жарга жете дагы тоо менен агат.

Уйгур жеңилип калгандан соң кыргыздын зор мамлекети бир жүз жылга жетпестен тозгон. X кылымдын башында Орто Азиянын күн чыгыш жат бийлиги могол уругунан болгон, мурунтан нече жүз жылдап саясий дооруктарга аралашып келе жатка кытайларга өттү. Булар VI кылымда нечен мамлекет менен бирлешип (коалиция), баарынын зор душман угуз түрктөрүнүн тургузган кахандыгына каршы айын күн чыгышына кол салмакчы болгон. Бул кытайлардын баштыгы (кытай жазуусунда А Бас Чис жаки болбосо Па Уки болгон) Кытайдын түн жагын ээлеген. Булар 917-жылында Кытай императоруну титулун колдонуп, жаңыдан Ляо династиясы деп ата берген. Ал кытайлардын орто мамлекетин эч убакты ээлебестен, жалгыз гана түн жагын бийлеп турган. Жана да мунун наамы ар кайсы элде моголдон баштап, Индистанга жете, андан күн батыш Жавропага чейин ар башка аталып турган. Алардан алыс күн Чыгыш мамлекетинин эзелден бери келе жаткан маданиятына карап, ушул үчүн орустар аны «Кыта атаган».

Ляо насилин негиздеп, мамлекет кураган кытайлар Кытайдын маданияттуу жерлерин каратып алгандын үстүнө 924-жылы моголго кол тартып бары Орхондогу уйгурдун эски борборунун чалдыбары андагы таштагы жазууларды текшерип, өзү жаңыда күмбөз жасаткан. Балким ошондон мурун кыргызды жеңип алгандай сыяктанат. Ал жөнүндө тарыхтарда кабар болбосо да, Моголияга кыргыздан мурунку тартипте кайта курамын деген аракетин төмөндө жазылгандан көрүнүп турат. Тянь Чжоу шаарындагы уйгурлардын улугуна кайтадан Моголияга кайтыңыздар деп айтканда, уйгурду бийлеген улугу «биз Моголиядан (Орхон) келгенибизге онунчу муун түкүмүбүзга жетти» деген. Бул айтканы өтө арбытылган сөз болуп» ал кезде уйгурдун кыргыздан жеңилгенине 80-жыл болгон чак эле. Андай болсо, үч атасы өткөн болсо керек эле. Ушул 80-жылдын ичинде албетте, уйгурлар дыйканчылыкка көнүп, жерсинип калгандыктан кайтадан Моголияга кетишти каалабаган.

Радловдун тарыхында кыргыздын ханы өзүнүн мурунку Энисейдеги борборуна Моголиядан 970-жылында кайткан деген. Бул кабарды Радлов Рихтерден алган, Рихтер Клапроттон алган. Клапроттун жазганында зор калет бар. Жаки калет басылганбы? 670 деп жазылган тарыхчы Шотт өз тарыхында бул талаш мезгилди көрсөтпөгөн. Ушул себептен Клапроттун кайдан алгандыгы билинбейт. Кытайдын Орхонго 924-жылында барганына караганда кыргыз Моголиядан 970-жылына жете турбаса да, ошого жакынырак турду деп ойлоого мүмкүн.

Моголиядан журт сурап, доор сүрүп турган түрк журтунун эң соңкусу кыргыз болгон. Кыргыз жеңилип тарагандан соң Моголистанда ошол кезде ким турса, ошол болгон.

Кытайдын уйгурларды кайта жерине кел дегенине караганда, Кытайдын пейли — түрктүн жерин туугандары моголго алып берүүдө болбосо керек. Моголго уйгурдан башка жакын түрктөр калбагандыктан, түрк жерин могол ээлеп калды. Могол деп кыргыздын күн чыгышындагы коңшусу фури, жаки курини айтууга болот. Буга бир далил: Туманскийдин кол жазмасындагы кыргыздын күн чыгышындагы эл фуринин тилин кыргыз биле албайт дегени, түрк тили менен сүйлөшпөгөн элдин кабарын Махмуд Кашкары дагы айткан, бирок анын күн чыгышка барганы маалим болбогондуктан, анын берген кабары аз. Махмуд Кашкары кыргыздын тили түркчө деп билип туруп жазган. Жана кыргызды түн жак күн чыгыштын эң четинде деген. Мунун сөзүндө кыргыздын күн батышында түрк эмес журттан кай менен татар турган. Татарды Өтөгөн деген жерде турат деген, Бул узата созулган тоо болуп, Орхон жазууларында көп айтылган (тарых жазгандын пикиринде ошол жер тура турган очогу, олут-журту болгон).

Буга караганда Ханкайга туура келет. XI кылымда бул жерде татарлар Чынгыз заманында, андан кийин болсо да ал жерди азыркы могол жери деген. Орхон жазуунан баштап, элдин которулукшканын ачык далилин көрсөтөт. Элди айрып көрсөтүүгө 12-кылымдын аягы, 13-кылымдын башындагы Чынгыздын заманы болот. Бул заманда Энисей башында кыргыздын күн жагында могол уругунан ойрот турган. Булардын тили, диалектилик жагынан чынгыш моголунан аз ажыраган.

Кытайлардын кабарында Оюрдан Кэргиске жете (болжолу эл ортосун эсептесе керек) беш күндүк жол болгон дейт, түрк менен могол аралашып кеткендигин, анын тилин текшерип, Рашидаддин мындай дейт: Энисей башы Сегиз Мүрөн аталган. Мүрөн монголчо суу деген сез болуп, сегиз дегени түркчө болгон. Бул жакта айтылган жер могол таасирине көбүрөөк түшкөн менен анда түрк турат. Ушул замандагы картаны караганда, кээ бир суулар моголчо аталган, маселен: Ебеучу, муну Рашидаддин көрсөткөн.

Кыргыздын зор мамлекети аз убакыт жашап турса да, кыргыз жөнүндө кабар могол арасында алигиче сакталып калган, бул заманга жете сакталбаган себеби. могол — Моголияны ээлебестен, мурун ал жерди кыргыз бийлеп тургандыктан, кыргыздыкы деп күн батыш моголдон баштап, Орхонго жете эки ортодогу керилген талаадагы моло бейиттер аталат. Ал мололордун арасында кыргызга тийиштүү эмес, башка элдик да бар. Алар кыргыздан мурун турган уйгур жана башка элге тийиштүү. Силенге менен Орхон ортосундагы мололорду кыргыздыкы деп Рамстдет айткан, күмбөзгө жакын бир жазууда VIII кылымда уйгурдун бир каханы падышалык кылганы айтылган. Кыргыздын зор мамлекетинен баштап, Чынгыздын заманына чейин эки ортодо кыргыз тууралуу кабар жок, болсо да чекене. Ушул себептен кыргыздын азыркы турган жеринен Кыргызстан тарыхынан бир аз маалымат беремин.

Жыл тартибине караганда араб тарыхы Билге менен Күлтегинден мурун жазылуу керек эле. Тарыхтын ирети ошондой болгондуктан жазылды. Эми

дин Кыргызстан жерине Арабдан баштап, Адигине, Тагайдын заманына (711—1470) чейинки эки ортодо болгон доорлор, кандай эл келип кеткендигин жазамын.

АРАБДАРДЫН КЫРГЫЗИЯНЫ БАГЫНТКАНЫ

Маамет өлгөндөн соң арабдар кубаттуу падышалык даражасына кирип, зор падышалыктан саналган. Чектеш эл Иран мамлекетин караткан. Ирандын шаасы мамлекетин арабдарга алдырып коюп, өзү качып келип, Орто Азиядагы түрккө сыйынган. Артынан 666-жылында арабдын аскер баштыгы Рабги бин Арис Иран шаасын кууп келип, түрк элинен, Аму дарыянын күн чыгыш жагынан кайта кеткен. Бул чакта Орто Азия Каганга караган менен бүткүл иши ичиндеги дыйкандардын колунда болуп, алар өз араларында

дайым урушталашта болгон. Ал кезде Самаркан менен Бухар Согди ханы (ханынын аты — Саган Кудат) эн бай жана чоң хан эле¹².

Арабдардын амирлери, башка хандардын жардамы менен бул хандыктын шаарын алышты. (Күн батыштан күн чыгышка арабдын келип, Орто Азия жартысын (алдынкы күн батыш) Азияга саясы жөнүнөн кошкондогу Искендер менен Селевкелерден сон тарыхта биринчи доордон саналат.

Жогоруда айтылган Согдиян шаарынан башка шаарларды алууда дагы арабдар жергиликтүү дыйкандардан пайдаланган. Арабдар узакка согушту. Ал жерде дыйкандар, хандар 681-жылдан 683-жылдарга чейин ынтымакташып, арабдарга каршы турса да, эч кандай иш чыгара албады. Согдинин ханы, өзүнүн душман хандарына арабдардын аскер баштыгы — Кутайбабин Муслимди чакырып турду. Акыры Алтайдагы түрктөр зор каганы Моче хан 701-жылында Согдиге келди. Лекин эч пайда чыгара албады. 712-жылында Күлтегин келип, арабдын колуна кирген бүткүл Согдини каратты¹³. Арабдардын колунда жалгыз Самаркан калган. Бул жердик хандар Күлтегинге кыянаттык кылган үчүн ишти узата албайт.

Темир Капуг тоосуна барып, кайта кетти. Мындан пайдаланып, 713-жылында арабдар Ташкен менен Фергананы алды. Күлтегин кайта Алтайга кетип Ташкен менен Фергана арабдардын колуна өткөн сон Сулуу хан командасында болуп, Ысык Көл менен Чүй өзөнүн жердеген түрктөр Суяб¹⁴ шаарын борбор кылып, арабдар менен алты ай катуу согушкан. Сулуу хандын эрдигине кубанып, арабдар аны Абу Музахим деген. Сүзөгөн бука атагын берген. Акырында арабдар түрктү жеңген соң өкмөтү 738-жылында тамам бүткөн. Арабдар мындан пайдаланып, 739-жылында Сырдайра боюн бүт алып, андан , Кашкарга өткөн. Чүй менен Ысык Көлдө турган түктөр көбүнчө карлук болуп, алардын арасында асты деген эл болгон. Азыр да кыргыз арасында асык деген урук бар.

Самаркан ханы 712-жылында жардам сурап, Кытай императорлоруна кат жазды деп айтып өттүк эле. Ошонун себеби болмогу керек (арабдар Орто Азияда түрк балдары менен урушуп, түрктүн колунан бул жерди алса да бул жерди кытайдан алган катарында эсептеген).

Кытай аскери 748-жылында Ысык Көл менен Чүйдөгү. түрктү жеңип, ханы турган Суяб шаарын талкалап, андан илгерилеп, бүткүл Орто Азияны каратып алмакка 200 миң аскер менен Таласка келгенде Зиядибин Салинг баштыгы болуп, араб аскери азыркы Акчийдеги Ак Дөбө төрткүлү, жаки маңдай бетиндеги Кулаң Курук болмогу керек. Атлат шаарында июль айында 751-жылында арабдар менен согушуп, Кытайдын 50 миң аскери кырылып, 20 миң аскери колго түшүп, калганы качкан. Мындан соң кытайлар Орто Азияга аяк баса албаган.

Колго түшкөн кытайдан Самаркандыктар чүпүрөктөн кагаз жасаганда үйрөнгөн¹⁵. Булардын чыгарган кагазы күн батыш мамлекеттерине жайылып, мусулман менен христиандардын арасынан мурунку пергамент папирустан кагаз материалдарын сүрүп салган.

КЫРГЫЗИЯДА ТҮРКТӨР¹⁶

VI кылымда Орто Азияга көчмөн мамлекет курулду. Булар Алтайдан чыккан түрктөр болуп, Чоң деңизден Кара дайрага жете ээлеген. Мамлекет кураган каган Туман (Элхан) 553-жылында өлүп, ордуна 581-жылында өлгөн Тобо кахан болуп турган чакта мамлекет

¹² Мунун борбор шаары Согдиян аталып, бул кезде Диноу кыштагы дейт.

¹³ Бартольд Вас. Вл. История Түркестана. Ташкент 1922, г., стр. 10.

¹⁴ Токмок шаарынан күн чыгышта, азыркы Кара Булак.

¹⁵ Бартольд Вас. В л. История Түркстана. Ташкент, 1922 г.. стр. 12.

¹⁶ Сведения об этих тюрках, мы, кроме собранных Якинф китайским не знаем.

Күн чыгыш, Күн батыш деп экиге бөлүнгөн. Күн батыштагысынын борбору мурунку үсун турган жер, Түндүк Кыргызияда болгон. Ал кезде Кыргызияга күн батыштан жана Кытайдан бул келип турган. Бирок он жылдап Ферганада бузук болгондуктан, Фергана, Кашкар жолу калып, жолоочулар Самаркандан чыгып, түн жак жол менен Ташкен, Олуя Атаны басып, Чүй өзөнүн жээктеп, Ысык Көлдүн күн жаккы жээги менен жүрүп, Бедел аша Ак Сууга барган. Бул жолду буддулардын VII кылымдагы ажосу Суан Цан (Кытайдын тан династиясынын тарыхында) көрсөткөн. Кытай маршрутунда Жети Суу, түн жак Кыргызия менен жүргөн жолду анык көрсөтпөсө да, анык далилдерге караганда, VII кылымда Чүй өзөнүндө маданияты болгон. Бул маданиятты маданияттуу облустар Аму дарыя, Сыр дарыядан алып келген. Кийинки заманда Кокондон (Фергана) алган сыяктуу. Суан Пан өткөндө Аму дарыя, Сыр дарыя, Чүй өрөөндөрүндө маданияты бирдей, элинин тили жана кийими, жазуусу дагы бирдей болгон. Жазуу тамгасы (балким Сирияныкындай болоор) 32 болгон. Жогорудан төмөн жазган. Тарых китептери болгон, көбүнчө жайылган дини маныхайлык болсо керек¹⁷. Эли чоктук чачын төбөсүнө ачык коюп, чачын өрүп койгон. Кээ бири чачын алып, маңдайын жибек жоолук менен орогон. Элинин жартысы дыйканчылык, жартысы соодачылык менен кесип кылган. Борбор шаары Чүй өзөнүндөгү Суяб шаары болгон. Ал шаар Каштектин күн жүрүш жагында болуп; азыркы Кара Булак кыштагы. VII кылымда Суябга ар кайсы мамлекеттен байлар келип турган. Бул шаардын күн батышында ондогон шаарлары болуп, алардын кандары бири-бирине баш ийбеген, улуктары өзүнчө болгон. Бирок баарысынын үстүнөн түрк карап турган.

Суябдын төгөрөгүндө Күн батыш түрктүн хан тура турган борбору (ордо) болгон. Бул жерде булардын каны менен Суан Цан жолуккан. Кахандын (падыша) кийгени жалаң жашыл чапан болуп, чачын койгон башы жердиктүү кишиге окшоп, узундугу он нут келерлик жибек менен ороп алган. Каханы кийиз үйдө туруп, ичинде алтын нерселери көп болгон. Үйдүн ичинде, кийиздин үстүндө каханга акылдаш улуктар эки катар олтуруп, баарысынын кийгени жибектен болгон. Алардын артында каханды сактоочу желдеттер турган. Кийиз үйдө түрүүчү жабай падыша болсо да, сүрдүү болгондуктан, изат кылбаска ылажы болбогон. Жолоочу Суан Цан үйгө 30 кадам калганда алдынан тосо кахан басып чыгып, учурашып, тилмеч аркалуу канчалык собол берип, Суан Цан олтуруу үчүн темир олтургуч алып келүүгө буйрук кылган. Жыгачта от бар деп, отту ыйык туткандыктан түрктөрдө жыгач олтургуч болбогон. Кахан турган боз үйдө Кытайдан (Тау Чан), Уйгурдан (азыркы Үрүмчү, Турпан, Кумул турган жер) элчилер болгон, зүйкелер ойнолуп, тамак жеш башталган. Жабайы болсо да обозу жакшы угулуп, көңүлдү толкуткан. Меймандар эт жеп, арак ичкен. Суан Цанга өсүмдүк тамагы менен сүт берилген. Хандын каалоо боюнча тамактан соң жолоочу буддулуктун окуу боюнча насыят сүйлөгөн. Сөзүн бүтүргөн соң кахан колун көтөрүп жерге жүгүнүп, чыны менен насыятын тутамын деп маалим кылган. Бир нече күндөн соң Суан Цан кетишке камыганда жаш жигит аткошчу берген. Чан Аң (Си Сань Фзу) шаарында он нече жыл тургандыктан кытайча тилди жакшы билген. Шаболо Хилижи (634638) жылдарда кахан болуп турганда Күн батыш түрк он урукка бөлүнгөн. Беш уругу Чүйдүн суусунун күн батышында, беш уругу күн чыгышында турган. Күн батышындагы Нуушу бий, күн чыгышындагы Дуулу аталган. Мындан соң күн батыш түрктөр Иле суусун чек кылып, эки хандыкка бөлүнгөн. Кытайдын катышуу боюнча канзадалары өз араларынан алалык менен чатакташып турган. Кээ бир кахандар эки элди бириктирип, убактынча бир мамлекет курган чагы да болгон. Маселен, 651-жылындагы каганы Ашына Хили күн чыгыш түрктү каратпастан, 25-жыл мурун кытайлар күн батыш түрктү каратып, алардын хандары кытайча титулун алып, кытай кахандарынын орун

¹⁷ Зап. Вост. отд. Арх. отд., VIII. 3—5.

басары болуп эсептелген¹⁸. Кээ чакта хандары ал кезде күн чыгыштын — Түркестандын (азыркы Синцизиан) жартысын бийлеген Тибет менен бирлешип, Кытайга каршы көтөрүлүш жасап турган. Ашына Куайдао деген киши 704-жылында эки бөлүнүп кеткен түрктөрдү бириктирип, бир кахандык тургузган. Бирок өзүнөн соң такка олтурар баласы Ашинасы өлтүрүлгөн соң¹⁹, күн батыш түрктүн кахандык насили 740-жыл чамасында кесилген.

Мындан мурун Иле менен Чүй арасында көчүп жүрүүчү дулу уругу — түргөштөр көчүп кетти эле. Булардын чоң ханы Чүй өзөнүндө, кичи ханы Иле боюнда турган. Булардын эң күчтүү ханы 738-жылында өлгөн Сулуу хан болгон. Аныгында анын даражасы кахандык такка олтурушка жакындап, күн батыш түрктөр Куайдао Ашына сыяктуу болгон. Ашына Куайдао Сулуу ханга кызын берген. Сулуу хан мындан башка дагы күн чыгыш түрк кахандыгы жана Тибет өкмөтү менен сөөк болгон. Бирок 738-жылында Мухе Даган деген Түргөштүн ханы тарабынан өлтүрүлгөн. Мындан кийин Сулуу хандын баласы кахан болгон. Могдаган Фергана, Ташкенттин хандары менен союз болуп, Сулуу хандын баласынын аскерин Суябдын жанында жеңип, өзүн колго түшүргөн.

740-жылында Могдаган Түркөккө хан болуп, күн батыш түрктүн кийинки ханын өлтүрүшкө буйрук кылган. Бирок анын өз өкмөтү да узабастан каргаша болуп кеткен. Син Цзян (Күн чыгыш Түркестандагы) кытайдын наместниги Ван Чшан Сиян 748-жылында келип, Суяб шаарын талкалаган. Кийинки он жылдын ичинде түргөштөр бүткүл күчүнөн ажырады. Күн батыш Кыргызия Талас шаарына бой сунуп, ал Ташкентке карап калды. Кытай тарыхчысына караганда²⁰ бул жерде дайым уруш-талаш болуп тургандыктан эгинчилер согуш жабдыгы менен куралданып жүрүп, бир-бирин талап, кишилерин колго түшүрүп бендедикке алып турган. Күн батыш түрк мамлекетинин жыгылуу. Мавренахирде (Амур, Сыр дарыясынын арасы) арабдардын максатына жетмегине зор жардам берди. Бул арабдардын бизче 373, мусулманча (ижират) 119-жылында жазган тарыхтарынан көрүнүп турат. Арабдардын сөзүнө караганда²¹ түрк төрдүн соңку каханы Новакет (чүй өзөнү, Токмок шаарынын күн чыгыш жагы) шаарында турган, бу жерде корук талаа, тоосу болгон. Ал жерге эчки бара албаган. Бул коруктагы мал менен аң согуш убагында аскерге азык болгон.

Тогарстанда (Аму дарыянын күй жүрүшү, Балык шаарынын күн чыгышы) болгон согушта түрктөр арабдардан катуу жеңилген. Элине келгенде түрк каханын түрк ханы Курсун өлтүргөн соң, түрктөр а кайсы жакка бытырап кеткен. Курсундун жашы улгайып калгандыктан, 739-жылында Сыр дарыянын жакасында арабдардын колуна түшүп, сатыкка миң жылкы, миң төө берсе да, арабдардын наместниги Насир өлтүрүүгө буюрган. Түрктөр алып кетпесин үчүн сөөгүн өрттөп жиберген. Араб тарыхынын сөзүнө караганда Курсунду өрттөп жибергендиги — түрктөргө өлтүргөндөн дагы чоң кордук болгон.

Кытайдын VII кылымдагы кабарына караганда кыргыздар согушта өтө чыдамдуу, эң артыкча түруктүү болгон.

Кыргыздын адети эч убакта жабдыгынан ажырабаган көөрчөлөгөн, кайыштан куру (кисе) болуп, аган жабдыгынан башка дагы бычагы менен бүлөсүн тагына жүргөн. Кышында териден тебетей кийип, жайында башына төбөсү учтуу ак калпак кийген. (Кыргызда ак калпак кийүү ошол чакта эле расим болгон).

Энисейге маданиятты Сары дарыя (Кытайда) орто агымынан биздин эрадан беш кылым мурун сүрүлгөн динлиндер алып келген. Динлинди Сары дарыядан ооп барбай, эң. эски заманда Орто Азиядан түн жакты көздөп сүрүлүп, Алтай менен Урал тоолорунун

¹⁸ Я кинф Б. 360—361.

¹⁹ Арх отд. 5 мая 1897 г., стр. 7.

²⁰ Якинф Б. 244—245.

²¹ Тавари, Анналис II, 3593—1613, 1689—1691.

эки ортосун жердеп калган ари насилинен деп кээ бир тарыхчылар сүйлөйт. Кээ бир тарыхта уйгурду динлин наслинен болгон дейт.

Кыргыздын тили уйгур тилине окшоштугу жогоруда жазылып өткөн. Бул Монголия жеринде Седишин даба тоонун күн жүрүш жагынан табылган таштагы он бир жолдуу жазуудан анык көрүнүп турат. Көбүнчө уйгур сөзүнө өтө жакындыгы жазуучунун 7-жолунда көрсөтүлгөн. «Кызымын. калыңсыз бертим жалыма жүз эр торух» деген сөзү далил болуп турат.

КЫРГЫЗИЯДА КАРЛУКТАР²²

Күн батыш түрк мамлекети бытырагандан кийин түрк уруктарынын баш кошо албагандыгынын анык кабарларын Кытай, Араб, Персия тарыхчылары көрсөтөт. Мамлекет кураган түрк эли түрк атагынан башка күн батыш менен күн чыгышта дагы башка атак алып, угуз же болбосо тогуз угуз делип жүргөн. Кытайдын тарыхчылары Синцизандын күн чыгышында Шато аггалып, мамлекет курган түрктөрдүн насилинен күн батыш түрк мамлекетинен келип, мамлекетин курган түрктөр дейт²³. Бул түрктөр араб тарыхтарында Тогуз. Угуз аталган. Булардын бир бутагы күн батышка барып, өзүнчө мамлекет курап, борбору Сыр дарыянын аягында болгон. Түн жак Кыргызияга угуздардын келгендигин өздөрүнүн ич арасында айта келген. Яфеттин уулу түрктүн турган жери Ысык Көл болгон²⁴.

Түн жак Кыргызияда токсу жана ази уруктарынан саналган түргөч түрктөрү калган. (Азия — балким, Орхон жазуундагы «аз» чыгар). Түн жак Кыргызиянын бийлиги VIII кылымдын аягына жакын карлуктарга өткөн. Ошондо булардын көбү Алтайдан келген. Булардын бир бутагы VII кылымдын башында Аму дарыянын жээгине келди эле, 766-жылында карлуктар Суябды алып, борборун ошого көчүрүп келген. Падышасынын титулун Жабко деген²⁵. Күн батыш түрк мамлекети жыгылгандан кийин түн жак Кыргызия, башка айтканда Жети Суу менен арабдар тарабынан багындырылбастан, түрктөрдүн өз колдорунда калган. 751-жылында араб аскеринин баштыгы Сиябдин Салих тарабынан жеңилген соң кытайдын катышуусу болгон эмес. Арабдар болсо, VIII кылымдын аягында Ферганадан карлуктарды сүрүп чыкканына кубанып жата берген.

Бизге маалим болгондой арабдар түн жак күн чыгышта Таластын нары (күн чыгыш) жагына өтпөгөн. Арабдардын түрктөр арасына жайылышынын таасиринен дагы мусулман маданиятын соодагерлер аркалуу жайгандыгы артыкча болгон. Мавренахир калкы мусулмандар келбестен мурун эле Орто Азиянын ар кайсы жерине соода колониясын тургузду эле. Орто Азия түгүл, күн чыгыш Түркстан (Сияцизиян) күн чыгыш четинде туруучу Тогуз Угуз арасында согдилердин колониялары болгон²⁶. Түн жак Кыргызияда согдилердин роль ойногондугу X кылымдагы Иран жаографиячысынын «Беклик», жаки Беклилик деген Каштектин ашуусунун түн жагындагы кыштак, согди тили менен «Семекна²⁷» аталган. Жеке соодагер эмес булардан башка Мавренахирде болгон ар кайсы диндерден миссионер дагы көп болгон. Алардын арасында нисториян, христьян насаралары дагы болгон. Мусулман тарыхчыларынын кабарына караганда, Ор Азиянын түрлүү шаарларынын арасында назара чөкөөлөрү көп болгон. Ысык Көлдүн жээгинде көч 4-жүрүүчү көчмөн калк жикилейдин ичинде назарлар болгон²⁸. Мусулман авторлору күн батыш Азияда түн жак Кыргызияны басып, Кытайга кеткен соодагерлер жолун аныктап жазып, эки ортодо канчалшаарлар болгондугун жазышат. Бирок буларды окуганда кээ бир

²² Бартольд Вас. Вл. История Семиречья. Верный, 1898 г. стр. 42.

²³ Якинф Б. 452.

²⁴ Абулгази хан. Тарых, шежире түрк. 1891-жыл, 7-бет.

²⁵ Бартольд Вас. В л. История Семиречья. Верный,

²⁶ Рукопись Туманского. Л., 17. Абдудолфе С. П Б. 1872, стр. 27—28.

²⁷ Григорьев. Об Арабском путешествии, 1872, стр. 27—28.

²⁸ Рукопись Туманского. Л., 18.

жерлери шектүү. Фрунзенин (Пишпек жанында азыркы Аламүдүн турган жерде жол балким, түрк тили менен чөл шаары болуп, ушул жерде (Талас, Олуя Атадан) келген жол менен Аксикен (Наменгенден), Каракол ашып келген жол кошулган⁴. Тарых жазуучу Солтоной уулунун пикиринде Чөл шаары Аламүдүн ордунда эмес, Сокулуктун агындагы Чалдыбар, Ак-Дөбө төрткүлү болмогу мүмкүн. Чүй боюнда соодасы) көп саналган шаар Нев кет болгон. Бул шаардан жол экиге айрылып, бир Желаргы капчыгай менен жүрүп Ысык Көлгө барган Экинчиси түн жагына карап Суябга кеткен. Чөл шаары Невакеттин арасы 90 километр (15 фарсах) болгон да, ушул айтылган жер карлукка тийиштүү болгон. Ысык Көл өзөнү карлуктан бөлүнгөн эл жикилейге тийиштүү болгон. Невакет менен Желаргы капчыгайынын арасында соодалуу Керменкет жаки Күнберкент деген кыштак болгон, дагы карлуктардын лабан уругуна тийиштүү болгон.

Улугу Кутегин Лабана аталган²⁹. Бул капчыгайды заманда Жыл деп атаган. Гардизи бул сөздү «тар» деген сөз дейт. Бул тарыхты жазуучу Белек Солтоноевдин пикири Жел (ветерок) деген сөздөн болмогу мүмкүн. Бул капчыгайдан күн жүрүштө 72 километр (12 фарсах) жерде Яр деген калаа болгон. Анын 3 мин аскери болгон. Бул жер жикилей уругунун борбору болуп, титулу Тексина аталган. Бул шаар Ысык-Көлдүн күн жүрүш четинде болгон. Себеби, көл жолдун сол жагында болучу. Белек Солтоноевдин пикири; бул шаар Марбулактагы төрт көл. Бул шаардан ары 30 километр (5 фарсах) жерде Тоң шаары болгон. Бул шаар азыркы Тоңдун суусундагы Чалдыбар болмогу керек. Тоңдон үч күндүк жерде Барскан шаары болгон. Бул шаардын эки арасында жикилейдин боз үйү көп болучу. Барскан демек, Барскоон суусунун атагы болсо керек: жаографиячы Кудаменин сөзүндө Барскан шаары төрт чоң, беш кичине 9 кыштактан курулган бир чоң шаары болгон. Улугунун титулу Манаха болгон.

Башка бир кабарга караганда титулу³⁰ Тибан Барскана аталган. Бул шаардын 6 миң аскерге күчү келген. X кылымдагы Персиянын жаографигинин сөзү: Барскандагы Манахтын насили карлуктан болгон. Бирок эли кийин Тогуз угузга өткөн. Күн чыгыш, Күн батыш Түркстандын арасында болгон соода тууралуу борбор шаары болгондуктан, бул шаар өтө барктуу болгон. Түрктөрдүн чежирелеринде түрктүн бир баласынын аты Барскан болгон, Барсканга Ферганадан, Өзгөн шаарынан жазы ашып, Арпа, Каракоюн, Атбашы, Нарын басып, түз жол келген. Каракоюндун куйганы Атбашынын дөбөсүндө Атбашы шаары болгон. Азыркы Кошой Коргондун чалдыбарынын орду. Азыркы турган Коргон бул айтылгандан көп кийин салынган. Атбашы шаары Ферганадан, Барскандан Күн Чыгыш Түркстандагы Тибет мамлекетинин четинен келген жолдордун түйүнү болуп, бул шаардан ар кимиси алты күндүк жерлери (кербен жүрүшү болсо керек) болгон. Атбашы менен Барскандын арасында бир кыштак болбогон. Жети-Суунун күн жүрүшү Тогуз угуздун алдыңкы тармактарынан саналган Ягма элине тиешелүү болгон. Кашкар шаары дагы булардыкы болгон. Карлук менен Кашкардын чек арасы Нарын болгон³¹.

Суябдан Барсканга дагы бир жол айланып келген Суяб шаары Чүй суусунун түн жагында Невакеттен 18 километр (3 фарсах) жерде, тоонун этегинде, Түргөн жеринде болгон. Азыркы Кара Булак, Согонду Шор Дөбөнүн бири. Улугу түрк кандарынын бир тууганынан болуп, титулу «Ари титулунча Ялан-Шах» (Бааурлар ханы) деп аталган. Мунун 20 миң аскери бар эле. Суяб жолунун боюнда Невакеттен алты километр жерде Пенжикет деген шаары болуп, анын 8 миң аскери болгон. Суябдын жанында дагы үч кыштак болуп, ар кимисинин ар башка улуту болгон. Каштек ашуусунун тоосун кудайдын турган жайы деп, түрктөр аны азиз туткан. Ашуунун түн жагында Бекилик же болбосо

²⁹ Муджилит Л., 273, Лабана не тюркского происхождения

³⁰ Рукопись Туманского. Л., 18.

³¹ Рукопись Туманского. Л., 17.

Беклигин деген калаа болуп, улугунун титулу Янал-Темина аталган. Мунун 3 миң аскери бар эле жана 7 миң аскери болгон.

Суябдан Барсканга кербен 15 күн жол жүргө Түрк почтосу үч күндө барган. Балким жол Каштек ашып, Алма Атага барып, Иле Ала-Тоосунун түбү жак этегин бойлоп жүрүп, Кызыл Кыя, Сан-Таш, Караколго барса керек. Арабдардын көрсөтүүсүн Суябдан чыгып, Ысык Көлдүн түн жагын бойло Караколго барган жолдун күнү артыкча кем, Ысык-Көлдүн түн жаккы жээгинде, карлуктун четинде жикилейге караган Сикул деген шаар болгон. Балким Ысык Көл чыгар, Биз кийин Темирдин заманында көрөбүз³²

Бүткүл түрк элинде мусулман маданиятынын таа сири көбүнчө карлуктарда болгон. Кабарларга караганда карлуктун ханы Жабгу Магди халифанын 785 заманында ислам динине кирген деген сөздө шек бар. Бирок кандай да болсо, X кылымда Таластан күн чыгыш жаккы шаарларда мечиттери болгон. Маданият таасири карлуктардын тиричилигине дагы жуккан. Карлуктардын ичинде көчмөн аңчылардан башка дыйканчысы дагы болгон. Карлуктар башка түрк элинин, көбүнчө Тогуз Угуздун аламанына көбүрөөк кириптер болуп турган. X кылымда тогуз угуздар башка түрктөргө караганда, күчтүү-кубаттуу саналып кан баштык, көбүнчө элинин дини маныхай болгон. Арасында христиан, будду, мусулмандары баардыгы болгон. Биз жогоруда дагы көрдүк эле, мурун карлуктар турган Барскан деген шаар X кылымда Тогуз Угузга өткөндүгүн жана да Пенчул (жазууда жаки окууда шек болуу мүмкүн) же азыркы Ак Суу шаары жөнүндө. Бул шаар карлуктун кол алдында болуп, анын улугу Тогуз Угузга табын болгон. Кийин бул шаарды кыргыз ээлеген³³. Ал заманда кыргыз Энисей дайрасынын башында турган. Кытай тарыхына караганда VIII кылымда Куча шаарынан араб соодагерлери кербен менен ар бир үч жылда кыргызга жибек алып барып турган.

Арабдар, карлуктар, тибеттиктер менен кыргыздар соода аркасында жакындашкан³⁴. Мүмкүн булар огуз Угуздарга каршы кыргыз, карлуктардын союзниги болуп, өзүнүн азыркы турган жери Жети Сууга келген чыгар. Не да болсо, кыргыздын көпчүлүгү Жети-Сууга эң кийин ооп келген. Эгерде Караханиддин заманында кыргыздар Жети Сууда болсо, анда ушул XX1 кылымдарда мусулман динине кирет эле. Неге десеңиз — кыргыздын XIV кылымда динсиз экенин көрөбүз..

Эң соңунда карлук өкмөтүнүн борборунан саналган Чүй өзөнү душмандын колуна өткөн. Тогуз жүз кыркынчы жыл чамасында XI жана XII кылымдарда оң роль ойногон бир түрдүү динсиз түрктөр Баласагун³⁵ шаарын караткан. X кылымдагы жаографиячытардан жалгыз Магдиси бул түрктөр жөнүндө кабар берет³⁶. Баласагундун калкы көп болуп, бай шаар болгон. Бир жерде Баласагунду Чүй өзөнүндө болгон дей айтса да, анык кайсы жерде болгондугунан кабар бербейт. Бул Чүй өзөнүн караткат эл Караханиддер династиясы чыккан элге окшош. Караханиддер X кылым Орто-Азиянын күн батыш жагынын жартысын өз кол алдына караткан. Бул династиянын тарыхына эми өтөбүз.

КЫРГЫЗИЯДА КАРАХАНИДДЕР

Караханиддер түрктүн кайсы уругунан экенин тарыхчылар ача албайт. Ошондо да далилдерге караганда, Ялна уругунан болуп, падышасынын титулу Бугда хан болгон³⁷. Караханиддердин Чүй өзөнүнө каптап кириши күн жүрүш жагынан болгон. Чүй өзөнүндө

³² Отчет, стр. 59—60.

³³ Иваан ивк. Бадини Куи. 1983. П., 479.

³⁴ Рукопись Туманского. Л., 18.

³⁵ Отчет, стр. 35.

³⁶ Библ., географ. араб III. 275. Отчет, отр. 33—39.

³⁷ Термин придуман Григорьевым С.П.Б. 180—74.

турганда караханиддер тезинен ислам динине кирген. Бул тууралу бизде икая кабар бар. Ибн Ал Алсыриддин³⁸ сөзүнө караганда шабук, жаки шатук карахан ислам динине кирген. Түшүндө бир киши асмандан түшүп келип, түрк тили. менен өзүндү бул дүйнөдө жана акыретте сактоо үчүн ислам динине кирген деген. Эски таптиш жана икаяга караганда Жамал Каршынын китебинде³⁹ бул династияда болгон хандан исламды биринчи кабыл кылганы Сатук Бугра хан Абдулкерим Хибрат (344- ижрат, 955—56-жылдарда) болгон. Бул эки тарыхты көрсөткөн бир киши болгон. Бул эки автордун айтууна караганда да, бул хандын бабасы Илек болгон дешет. (Мавренахрди бүт караткан түрк ханынын титулу Насир Абд Каримдин небереси Харундун заманындагы бир автордун сөзүндө титулу Бугра хан болгон).

Оору болгондуктан Мавренахрдан кайтып бара жатканда айтылган Харун 992-жылында өлгөн. Мунун борбор шаары Баласагун болгон⁴⁰. Мавренахрды 999-жылында бүткүл Илек Насир караткан. Караханиддер андан нары дагы эл каратканы бара жатканда бүткүл Афганистанга, Персиянын күн чыгыш жагына, Индустандын жартысына 997-1030-жылдарга жета падыша болуп турган султан Махмуд токтоткон⁴¹. Бул тууралуу Утбинин тарыхында мындай кабар берген; 4январда, 1008-жылында жалпак беттүү, кичине көздүү, кичине баскак мурундуу, чокчо сакалдуу, кара кийимдүү, темир кылычтуу түрктөр Балык шаарынын жанында катуу жеңилип, мындан соң Аму дарыядан өтүп, согуш кылбаган.

XI кылымдын башында Караханиддердин падышалыгы бошоп, мамлекети бөлүшкө түшүп, ар кайсы өлкөгө ар башка хан болуп кеткен. Зор падышасына моюн сунса сунуп, сунбаса өз бетинен болгонсуш кеткен. Ушундай заманда булардын арасынан чатак чыга баштаган. Көбүнчө Сатук Бугра хандын неберелери» Али менен Насирдин балдарынан болгон. Тарыхка караганда Жети Суу кимдин колунда болгондугу жаш кайсы заманда экендиги ачык маалим эмес, болсо да тарыхтын берген кабары бир-бирине кайчы. Утбинин сөзүнө караганда Кашкарда хан болуп турган Тууган хан менен бир тууганы Илек душмандашкан, Сулгам Махмуд менен Тууган хандын катышы бар деп ойлогон. Илек 1012— 1013-жылдарда өлгөн соң анын тактысына Тууган хан олтурган⁴². Тууган хан Маврена ханды сурап турган дегенге ишенүү мүмкүн эмес, бирок Жети Сууну анык бийлеп турган жана Синьцзян (Күн чыгыш Түркөстан) анын өкмөтүндө болсо керек. Соңунда, андан Буга хан Харондун баласы Кадырхан Юсуб акырындап өкмөтүн колуна алган, Утбинин актуунда ал азыр Кадырханды Котондун ханы деген. Андагы акчанын жазуусуна караганда 10131014 (ижрат — 404) Яркенди, 1014—1015-жылдарда (ижарат — 405) Кашкарды сурап турган.

1017—1018-жылында (ижрат 408) алыс күн чыгыштан көчмөн эл каптаган. Мунун ичинде кытайлар дагы болгон. Бул эл ал заманда Кытайдын түн жагын, Орто Азиянын күн чыгышын бийлеп туруп, өзүнө «Ортолук мамлекет» деп атак берген. Динсиздер⁴³ Баласагун шаарына 8 күндүк жерге келгенде кабар тийип, аларга каршы Тууган хан аскар менен чыкканда алар качкан. Артынан хан үч ай жүрүп, соңунда кууп жетип, быт-чыт кылып жеңген дейт, Утбинин сөзүнө караганда ушул согуштан соң Тууган хан өлүк, ордуна бир тууганы Арслан хан падыша болгон. Байнакенин сөзүндө Тууган хан Жети Сууну 1025-жылга чейин бийлеп турган. Арслан хан Мухамид бинли, мунун атына Бухарда акча согулса, акчаларынын жазууна караганда Сыр дайранын түн жак күн чыгышын бийлеп турган. 1025-жылы бир жактан Султан Махмуд согушкан үчүн Мавреннахирге аттанышып барышкан. Ал чактан Мавреннахирде бийлик кылып турган Насир Тууган хан жана Арслан

³⁸ Муджилят — Л., 273. а Ед. Торнверг II. 54.

³⁹ Л., 35-37

⁴⁰ Так у Гардизи.

⁴¹ Л. 99.

⁴² Истор. Караханидов, по ибн Аласиру. Радлов, А вопросу об Уйгурах. Стр. 122 и 125.

⁴³ Численность и мусульманский источник указывается различно.

хандын бир тууганы Али Тегини болгон. Самаркандка жакын жер- де Караханиддин баштыгы менен Султан экөө жолугушкан, Бул тууралуу Гардизи толук жазган⁴⁴, Экөөнүн беттешкени, жолугушканы эки жагы бирдей улуктардын каадасындай толук ордуна келтирилген. Мусулман ханы Махмудга караганда, түрктүн ханы мусулманчылыктуу болуп, сунган шарапты ичпеген. Эки ортодо келишим жасалып, Кадырхандын экинчи баласы Иган Теминага Махмуд кызын бермекчи болгон Махмуддун Мухамет деген уулуна Кадырхан кызын бермекчи болгон. Ал Теминаден Мавреннахирди алып беришке Махмуд милдеттүү болгон. Индустан менен урушамын деп, Махмуд жүрүп кетип, кудалашуу болбой калган. Мавреннахирди Темина бийлеп тура берген. Бирок анын бир тууганы Тууган ханды Кадырхандын аскери Баласагундан сүрүп чыккан.

Кадырхан Юсуф өлөр жылы, 1031—1032-жылдарда анын өкмөтү күн батыш Синцизиандан башка Жети-Суунун, Сыр Дарыядан Олуя Ата, Чимкент райондорунда жүрүп тургандагы борбору Кашкар болгон Синцзян менен Жети Суу Арслан хан титулун алган Улуу баласы Бугратимин Сулаймандын кол алдында калган, азыркы Олуя Ата жана Сафижав Сайрамда Бугра хан титулунда жүргөн экинчи баласы Иган хан Тимен Мухаиддин колуна өткөн⁴⁵. Эки бир тууган Газнавид султаны Махмуддун баласы Масуд менен катышып турган Мавреннахирди Али. Теминадан тартып алып, Бугра ханга беришке пландагы курган⁴⁶. Бирок планы иш жүзүнө чыкпады. Бакилик шаарын согди тили менен Симекна деп жогоруда айттык эле балким ушул шаар болор. Арслан хан менен анын бир тууганынын катышы солгундап, акыры душмандыкка айланган. Ибн ал Асирдин тарыхынын бир жеринде айтат: Арслан хан 1043—1044-жылдарында (ижрат- 435) мамлекетин бир туугандарына бөлүп берип, өзүнө Кашкар менен Баласагунду калтырып калган. Алардын элдеринин үстүнөн өзү карап турган, Бугра хан 1056-жылында Арслан ханды колго түшүрүп, анын мамлекетин каратып алып, 15 айдан соң аны өзүнүн аялы уу берип өлтүргөн. Ибн ал Асир Бугра хан 1047— 1948-жылдарда (ижрат — 439) өлгөн дейт. Катыны уу берген себеби Бугра хан өзүнөн соң тактыга өзүнүн улуу балаасы Шагры тимен Кусаинди олтургузмокчы. Катынын өзүнүн Ибраим деген жаш баласын коймокчу.

Ибраим такка минип турган чагында уруш болуп, Барскан ханы Ямал Тиман тарабынан өлтүрүлгөн. Мындан кийин Баласагун менен Кашкарды 16-жыл (1059—1074) Тогрул, Кара хан, Юсуф деген Кадырхандын дагы бир баласы Бугра хан Харон деген бир тууганы экөө бийлеп турган. Булар Маңреннахирдин ханы Насирдин небереси Шамсил Мулк Насил менен согушкан. Согуш жарашуу менен бүтүп, Мавреннахир менен Түркстанды бийлеген. Карахандердин чеби Кожент болгон (Сырдарыянын суусу болмогу керек). Андан кийин Тогулхандан соң анын баласы Тогдул тимен эки ай сураган. Мындан кийин Бугра хан Харон 29-жыл сурап турган⁴⁷. Бул бир тууганы менен Кашкарды бийлеп турганда анын урматына Кудатку Билик деп дидактический (поэма) ыр жазган. Түрк тилинде адабият, муну жазган автор Баласагунда туулган.

1089-жылында Селжук султаны Мулукша Самарканды алып, Өзгөнтке келген. Кашкардын ханы Мулукшанын кол алдына кирген. Мулукша кайта кеткен соң жикилейден жалданып барган түрктөр көтөрүлүп, Кашкардагы кандын бир тууганы, Атбашынын улугу Якуб тименени чакырган. Якуб Самарканды алганды угуп, Мулукшага жакын келип калганда, кайта Атбашыга качып келген. Мында келгенде бир тууганынын аскери талоон кылып, кашкарлыктар тарабынан Атбашы таланып, Якубду колго түшүргөн. Мулукша Өзгөнтке келип, Якубду бергин деп хандан сураган. Хан сөзүн кечиктирип чойгон. Мунусу Мулукшага туура келбеген. Соңунда хан Мулукшага баласы менен бирге Якубду

⁴⁴ Л 153, стр. 82, 255, 655.

⁴⁵ Бейхаки 525—526, 655—656.

⁴⁶ Бейхаки. 418

⁴⁷ Ибн. Ал-Асир IX, 211—213.

жиберген. Якубдун бир көзүн оюп таштап, бир коргонго коюп, өзүң баргын дейт. Эгерде Мулукша буга ыраазы болбосо, баласы Якубду Өзгөнтке алып бармакчы. Бул чакта Яналидин Тогурул деген баласы 500 чакырым (80 фарсах) жерден келип, Кашкарды камап калган. Балким Тогурул жогоруда айтылган Яландын баласы болуп, Барскандын ханы чыгар. Бул кабар хандын баласына, жолдошторуна жеткенде Якуб Мулукша менен баласын коё бериңиз деп сүйлөшкөндө коё берип, Якубду Тогурул менен согуш деп өзү Өзгөнттөн жүрүп кеткен⁴⁸, Бул согуштун соңу кандай болгонун биз билбейбиз. Кебетеси, туткундан Харон бошосо керек. XII кылымдын башына жете Кашкарды сурап турганын көрөбүз. 1102-жылында Бугра хан Харон өлгөн соң Талас менен Баласагундун хандары Ормондун баласы Кадырхан, Мухамид Бугра хандын небереси Карахан Мавреннахирге чабуул кыла барышкан. Кадырхандын аскери мусулмандан жана динсизден дагы болгон. Элди Аму дарыяга жете алып барганда, бул дайранын жакасында Султан Санжар менен согушуп, жеңилип, колго түшүп Кадырхан өлтүрүлгөн. Мындан соң Жети Суунун кабары Кара Кытайдын жапырыгына чейин билинбейт.

Караханиддин заманындагы ич арасындагы тарыхын биз толук биле албайбыз. Бул жерде түрк тукумунан биринчиде мусулманчылыкты кабыл алган мамлекет болгондуктан, караханиддер ислам дининин жайылып кетүүгө албетте, зор жардамчы болсо керек. Ошондуктан булардын доор кылып турган заманы Орто Азия тарыхында өтө керектүү. Ибн ал Асир 349-хижрат — бизче 960-жылында 200 миң боз үйлүү эл ислам динине кирген дейт. Бул эл Жети Сууда, жаки болбосо Синцизианда болуу керек. Көбүнчө Жети Сууда болушу мүмкүн. Синцизианда мынчалык көп үйлүү эл эч убакта болгон эмес. 1043-жылында азыркы кыргыз-казак көчүп жүргөн көп түтүн түрк ислам динине кирген. Ибн ал Асирдин сөзүндө бул айтылган эл 10 миң түтүн болуп, жайында Болгар жерине чектеш жүрүп кышында Баласагундун тегерегинде көчүп жүргөн (Радлов. К вопросу об уйгурах; стр. 125).

Бир жетишпегендиги — ушул тарыхчылар исламдын башка элементтер менен кандайча турганынан кабар бербейт. Синцизианда качан да болсо Кытай маданиятынын таасиринде болгон. Караханиддердин Мавреннахирде туруучу кээ бир улуктарында, Табган сандарында жаки болбосо Табгач хандары деген титулу болгон. Бул титул VIII кылымдагы Орхон жазуусунда да Кытай падышаларында болгон. 1067-жылында болгон Караханиддердин акчасынан⁴⁹ деген жазуусун көрөбүз. Бул айтылган далил балким Кытайдын маданиятын жана падыша ордосун аваз көрүп, көтөрүлүп айткан чыгар. Неге десеңиз; топ Кытайдын өзүнө эмес, күн чыгыш Синцизиандын күн чыгышындагы Кытай менен чектеш жерлериндеги Ками (Кумул), Үрүмчү, Турпан шаарлары дагы Караханиддердин мамлекетине өтпөсө керек. Себеп, бул жерлерде мусулманчылык доору XV кылымга жете жүргөн эмес. Жана Караханиддердин акчасындагы жазууларга караганда да тигилерге далилдик берет. Алардын мамлекети жалпы мамлекеттик араб тамгасынан башка уйгур тамгасын дагы колдогон. Мунун насили сирия тамгасы болуп, мында несториандар аркалуу келген деп тарыхчылар ойлонушат. Кутадгу Биликтин ырындагы кээ бир маданий терминдер монголдун терминине дагы окшойт. Бул термин монголдо болсун, Караханиде болсун уйгурлардан алынган. Түрк уругунун бул бутагы күн чыгыш Түркестандын Кытайга чектеш жеринде биздин эранын V кылымында эле маданияты жогорулап кеткен. Кийин биз көрөбүз: будду жана христиан дининде турган уйгурлар монгол заманында мусулмандын эң кооптуу талашуучуларынан болгон.

Орто Азияга ошондой жол талашуучулук эң эски замандан болгон чыгар. Бирок ал тууралуу бизде далилдүү кабар жок. Караханиддер Кашкардан чыгып, Бухарга жете алды деп жогоруда айттык эле. Ал заманда Жети Сууда динсиз түрк уругу болуп, мусулмандан

⁴⁸ Ибн Ал-Асир, X 112—116бет.

⁴⁹ Ибн Ал-Асир. VIII, 396.

сыналган эмес. Булардын күн батыш чеги Талас болгон Андан күн батышка карата Саманид мамлекети болуп, ислам дининде болгон. Талас шаарын 897-жылы алып, андагы христиан чиркөөсүн мечит кылган. Караханиддер биринчиден Өзгөнттү борбор кылып, анан Самаркандка көчүргөн. Өзгөн мунарасын Караханиддер салган.

КЫРГЫЗ ЖЕРИНДЕ КАРА КЫТАЙЛАР⁵⁰

Х кылымдын башында тунгус насилинин азыноолак монгол уруктары кошулуп, күн чыгышы Жумшак океандан баштап, күн батышы Байкал, Тянь Шанга жете кара кытайлар зор мамлекет кураган. Падышачылык династиясы түн жак Кытай болгон. Кытай тарыхтарында династиясы Ляо аталган. Ляо династиясы Кытайда көп замандан бийлик кылып келе жаткандыктан, мурунтан келе жаткан башка урук калктын династиясына караганда аларды Кытай маданияты басып кеткен. Тунгус элинен Жүржүн деген күн жак династиясы Сун менен союздашып туруп, Кара Кытайдын өкмөтүн 1125-жылында бүткөргөн. Мындан калган Елуй Дашы баштык эли күн батышка келип, жаңыдан мамлекет кураган.

Бул кытайлар күн батышка эки жол менен келген. Жартысы Синцизиан аркалуу жүрүп, Кашкардын ханы Арслан хан Ахмед Тапкач хан Хасан уулу, Арслан хан Сулаймандын небереси тарабынан Жеңилген⁵¹. Ибн ал Асирдин сөзүндө бул согуш 1128-жылы болуп, кара кытайлардын баштыгы өзү да өлгөн. Аныгында бул согуш мындан дагы кийинирээк болгон. Себеби, Багдаттын улугуна июль айында, 1133-жылында Султан Санжардын жазган катында ал согушту жакында гана болгондой көрсөткөн. Кытай тарыхчылары болсо, кара кытайлардын күн батышка жылып, жаңы мамлекет курганынан башкасын айтпайт. Ушул себептен Кытай тарыхында айтылган Кара Кытай мамлекетин курган Елуй Дашы анык ушул деп айтууга болбойт. Бүткүл мусулман улуктарынан Кара Кытайга биринчиден караганы Баласагун улугу болгон.

Ибн ал Асирдин айтуунда кара Кытайдын бир бөлүгү 16 миң түтүн Арслан хандын (Сулайман болмогу керек) Кытай менен Караханиддердин чек арасына келип туруп, тоонун жолдорун коргоп турууга милдеттүү болгон. Бул кызматы үчүн жер берилип жана тийиштүү жалына алган. Бир сапар көп пүлдүү калың кербенди токтотуп, малга жайлуу жерди айтыңыз дегенде алар Жети-Сууга, демек Баласагунга бет алдырган Кимден кабар алганы маалим эмес, бир комплитатордун XVI кылымдагы кабарына караганда бул кара кытайлар 1041-42-жылдарда (хижрат433) келгенде, буларды Арслан хан динге кир дегенде башка айткандарынын баарысын кабыл алган дагы, динге кирбей койгондо хан өз жайына койгон. Ибн ал Асирдин айтсуунда Арслан хан буларга дайым кол салып, тынчтык бербей коркунучка калтырып турган. Жети Сууга сапурылып келгенде өзүнүн уруктары менен биригип туруп, Орто Азияны каратып алган.

Жувяитинин кабарына караганда кытайлар (мусулман тарыхчылары кара кытай дешет) кыргыздын жерин басып келишип, Емилге шаар салган. Кыргыз менен урушуп, кара кытай жеңилген⁵².

Бул шаардан XIII кылымда изи гана калган. Демек, булар биринчиден, Чөк Чөк өлкөсүнө орношуп, 40 миң түтүн болгон. Баласагундун каны Каңлы менен карлуктарга каршы буларды чакырганда, кара кытайлар Баласагунду ээлеп, анда начар өкмөт болгондуктан, өкмөтүн түшүрүп, өзүнчө мамлекет курап, жери Енисейден Таласка жете чоюлган. 1137-жылында Ходженттин жанында Мавреннахирдин падышасы Махмуд ханды жеңген. Самаркандын түн жагы таш көпүрө менен Жаңы Коргондун арасы, Катабан

⁵⁰ В. П. Васильев. «История и древности вост. част. Ср. Азия», 1857 г.

⁵¹ Так у Джимила Карши.

⁵² Бартольд Вас. Вл. Киргизы. Исторический очерк. 1923 г., стр. 28

талаасында 1141-жылында селжук султаны Султан Санжардын аскери быт-чыт кылын жеңген. Бир бөлүм аскерин Хорезмди каратмакка жиберген.

Жети Суу Туркестан экөө тең кара кытайдын кол астына кирди. Мамлекет баштыгынын титулу Горхан аталган. Мусулман тарыхчылары хандардын ханы деген сөз дешет. Жавропанын кээ бир билгичтери Григорьев баштап, монгол тили менен горхан (күйөө) деген сөз болуу керек дешет. Маселен, бул титул Амир Темирде дагы болгон. Кара кытайлар күн чыгыш Ляо династиясына туушкан болгондуктан, Горхан титулун алардан алмагы мүмкүн дешет. Кара кытайдын тилин диалектилик жактан текшергенде Горхан менен Горхан айырмасы неден экендиги билинбеди. Ибн ал Асирдин сөзүнө караганда кара кытайлардын биринчи Горханы сырттан караганда сулуу болуп, кийими кытай жибегинен тигилип, хандарда расим болгондуктан бетин парда менен жаап жүргөн. Дини манхай болгон. Эл арасында өтө кадырлуу болуп, аскер тартибинде эн катуу болгон. Мамлекет ичинде карактоо ишин абдан тыйган. Эгерде шаар каратса ар түтүнгө бир динар (ценность этой золотой монеты приблизительно около 4 р. 50 к.) акча алып, башкасына тийбеген. Бул түтүн салыш адети эң мурун Кытайда болуп келе жаткандыктан ошондон алып келген. Букаранын катынына аскери жакындык кылган болсо, жаза берилбесе керек. Горхандар өзүлөрүнүн орунбасарына элчи бербестен жана аскер башынын ыктыярынан бир жүз атчан аскерден башка бербеген. (Балким бул расим тезинен уруш болуп тургандыктан болсо керек). Кол алдына караган хандар Горханга карагандык белги үчүн куруна күмүштөн тактача тагынып жүргөн. Ошондойчо тактай тагынган белгилүү өкмөттөр өтө көп болгон. Горхандын өзүнө дайым караштык, кол алдында саналган жерлери: Жети Суунун күн жүрүшү, Кулжа өлкөсү, Сыр дарыя областынын түн жак, 1 күн чыгышы болгон. Хандын башкы борбору Иленин күн батышы, Чүйдүн бою болгон. Баласагунга жакыныраак жерде болсо керек. Падышасынын борборун «Хусун» ордо атаган⁵³ (күчтүү ордо деген сөз), жаки болсо Хото⁵⁴ (үй деген сөз).

Жети Суунун жартысы Иленин түн жагы карлук хандарына тийиштүү болуп, борбору Капалдын күн батыш жагында Каялык шаары болгон⁵⁵. Мавреннахир менен Синцизианды караханиддер ээлеп турган. Моголдун заманында орусту моголдор кандай бийлеп турса, бу айтылган үч өлкөнүн үстүнөн караханиддер ошондой бийлеп турган.

Маселен, карлук ханы Самаркандын ханына окшоп, анын алдына дайым Горхан тарабынан бир өкүл болгон. Хорезим шахка болсо белгилүү мезгилде киши жиберилип турган. Бухардын дин баштыгы болсо, кээ бир чакта дүйнө өкмөт баштыгы болгондуктан, кара кытайлар үчүн элден алымды жыйып беришти өз мойнуна алган (Ибнал Асир XII, 170).

Ибн ал Асирдин сөзүнө караганда кара кытайдын биринчи Торханы 1143-жылында өлгөндө ордуна кызы олтурган. Бирок бул тезинен өлүп кетип, ордуна Торхандын жесир катыны жана анын Мухамет деген баласы олтурган. Кытайлардын кабарына караганда кара Кытайдын мамлекетин курган Горхандын баласы Елуй И Ле жана анын энеси кыздан мурун падышалык кылган. Тарыхчы Жувенинин кабарына караганда ушул анык болот. Анын айтуунда XII кылымдын 70-жылдарында кара Кытайдын мамлекетинин башында Горхандын кызы болгон дейт. Елуйиле болсо өз кол алдын санак кылганда 84 миң 500 түтүн болгон⁵⁶. Бул жалгыз Горхандын өз карамагында болгон боз үйлөр болсо керек. Кытай кабарында бул кыздын аты Бу Су Хуан болгон. XIII кылымдагы мусулмандын бир тарыхчиси ХанХан деп титул берген. Жувенинин кабарында бул кыз Горхан болуп турган чагында өкмөт анын эринде болгон. Кытай тарыхына караганда бул эрин өлтүрүп, ойношу

⁵³ Отчет, стр. 36.

⁵⁴ Зап. вост. отд. IX, стр. 302—303.

⁵⁵ Вевер Рубрукс Рейсе, Берлин, 1885, стр. 44.

⁵⁶ Оппорт, 145.

менен ашкере жүргөндө, өлгөн эринин атасынын эли аркалуу көтөрүлүш чыгып, калың эл катындын ордосун тегеректеп калганда, алардын көзүнчө катыны ойношун колу менен өлтүргөндүктөн катындын ажалы жетпей калган. Жувенинин айтуунда катынды ойношуна кошуп өлтүргөн. Бу Су Хуан өлгөндөн соң Елүй Ле Горхандын экинчи баласы Чже Лу Гу хан болгон. Жувенинин кабарына караганда бул өзүнүн бир тууган агасын өлтүргөн.

Мусулмандардын кээ бир тарыхчысы кийинки Горханды Манин же болбосо Куманин аталган дейт⁵⁷. Кара кытайлардын заманында христиан дини болуп Несториянын патрархы III Илия (1170—90-жылдарда) Кашкар шаарына митрополия курган. Кашкардын митрополити Кашкар жака Невакет митрополити титулун алган. Кашкар митрополитине Жети Суунун күн жүрүшү да караган. Токмок-Пишпектик несторияндык көрүстөн кара Кытай заманындагы көрүстөндөр саналат⁵⁸. Христиан дининин күч алууна бир себеп, Орто Азияда мусулмандардын дини күчөп жана ал аркалуу саясий ишинде кубат таап бараткандыгы болгон. Бул мусулманчылык кыймылы болорун башында Горхан билген. Ушул заман Котондун ханы көтөрүлдү деген кабар болуп, Горхан өзүнө жакын турган Арслан хандан шек алып, андан жардам аскер сураган. Аны сынап жаки көтөрүлүшкө кошуларын, жаки мусулман менен каршы согушарын билүү үчүн эгерде шеги билинсе, тобу менен жок кылмакка ойлогон. Карлук ханы Горхандын дегенин аткарган. Бул хандын кара кытайлардын ичинде жакын дос кишиси Шамур Табанхо деген болгон. Ал Горхандын сырын карлук ханына айтып, эгерде Горхандан баш тартсаң, сенин укум-тукумуңан киши койбой кырат, деген. Эгерде тукумум аман калсын десең, өзүң уу ичип өлгүн, дагы балаңды ордуңа кой, — дегенде Арслан хан уу ичип өлгөндө, анын баласын Каялыкка хан көтөрүп, жанына Горхандан бир өкүл койгон⁵⁹.

Мусулман хандары менен кармашканда биринчиден Горхандын иши максаттуу болуп чыккан. Бирок качан күн чыгыш жак чегине Чыңгыз хандан жеңилген найман уругунан Таян хандын баласы күн батыш монголду күчтүү санаган. Көчмөн эл Күчлүк келгенде Горхандын иши башкаланган. 1209-жылында Горханга Күчлүк өзү келген. Бир кабарда кара Кытайдын аскери Күчлүктү колго түшүрүп келгенде өзүнүн элинен аскер жыйып, көтөрүлгөн эл менен Горханга жардам бермек болгондо макул алган. Жувенинин кабарында Горханга караган хандардын эң кубаттуусунан саналган Хорезм шах Мухамбет Күчлүк убадалашкан. Бул келишимде Горханды ким мурун талкаласа ошол Синцизиан, Күлжа өлкөсү жана Жети Сууну алмакчы, Хорезм шахтын хан ордосуна жакын түрүүчү жана Мухамбеттин Күчлүккө жиберген элчисин билген тарыхчы Нисеви айтат: Карлук ханы Мамдухан менен Күчлүк жаңыдан келишим жасады деп, себеби, Жети Суудан бузук чыгарган мусулман менен байланышып аны менен Күчлүк иайдаланган. Күчлүк Өзгөнттөгү Горхандын казнасын талап алган кезде, 1210-жылында Хорезим шах Самарканддын улугу менен союз болуп, Таластын боюнда (Ылмын дегенде) талаада кара Кытайдын аскери менен согушкан. Согуш бир жаңсыл боло албаган. Себеби, ошол эки жактагы аскердин оң жагы талкаланган. Кара Кытайдын баштыгы Таники Тарас колго түшүп, аскери кайта жапырылган. Баласагун шаарында турган эл кара Кытай аскери жеңилди, Хорезим шах артынан куба келет деп, калаанын дарбазасы бекитип, 16 күнү кара Кытайдын аскерин кийирбеген. Акыры Горхандын кызматында болгон мусулман Махмуд деген бай Баласагундун кишилерин Горханга караңыз дегенде 16 күндөн соң кара Кытайлар Баласагунду талкалап, талап, 47 миң мусулманды кырган. Хорезим шахы тарабынан эч жардам болбогон. Мухамед болсо Мавреннахирге өзү толук хан болгондугуна кубанып, жатып калган. Баласагундун жанында Күчлүктүн аскери дагы жеңилген.

⁵⁷ Зап. вост. отд. XIII, 27 стр.

⁵⁸ Зап. вост. отд. VIII, 26—29.

⁵⁹ Джувейни (рукоп, IV, 2—34 л. 25).

Горхандын казынасын, кара Кытайдын аскеринин колуна түшкөн акчаны кайтадан бергиле, — деп Горхан айтса, аскерлери болбостон көтөрүлүш чыгарган. Мындан пайдаланып Күчлүк көтөрүлүш чыгарган аскердин үстүнөн карап калган. Горхан амалы колго түшкөндө Күчлүк изат кылып, кайтадан, тактысын берген. Өлгүчө эки жылы Горхан тагында турган. Аныгында мамлекеттин сурагы Күчлүктүн колуна өткөн. Бул окуя 1212-жылында болуп, мындан мурун 1211-жылында Жети-Суунун түн жагына Чынгыз хандын аскер баштыктарынан Кубулай коён баштык монгол аскерлери келгенде Каядыктагы карлуксардын улугу Арслан хан андагы кара Кытайды улугун өлтүрүп, өзү Чынгыз ханга карап калган⁶⁰. Кулжа өлкөсүндө, мусулмандар кыймылында Бузар деген мусулман улугу чыга калган. Бул мурун каракчыларга, жылкы алган урууларга баштык болуп, акыры Алмалык шаарына улук болуп, Тогурул хан титулун алып, өзү Чынгыз ханга карап калган. Монголдордун умтулуусу күн батышта бир аз токтогон. Себеби, алар 1211-жылында Кытай менен согушкан. Бул себептен Горхандын мамлекетинин ар кайсы жерине тамыр жайып, Күчлүктүн күчтүү болуп калуусу дагы этимал болгон. Мурун аны менен пайдаланса да, Күчлүккө биринчиден мусулмандардын чыгарган көтөрүлүшү менен күрөшүүгө туура келген. Дин жагынан караганда мусулмандар Горханга каршы болгондой, Күчлүккө дагы жакшы карабаган. Наймандардын көбү сыяктуу Күчлүк христиан дини Нестариян мазабында болгон. Күчлүк кара Кытайдын атактуу кызын, Хорхандын колуктусун алган⁶¹. Кийин бул катын Күчлүктү азгырып, Будду динине киргизген. Мусулмандар кыймылынын баштагы Хорезим шах Мухамбет Хорезим шахтын эки аскеринен тең пайдаланып, олжо алды деп Күчлүктү кектеп турган. Хорезм шахтын Күчлүккө жиберген элчиси коркутуп сөз айтса да, натыйжа чыкпаган. (Ал Асир XII, 179).

Хорезим шах Горхандын күч чыгыш жаккы мамлекетин — Күчлүктү калтырып, Сыр дарыянын оң жакасындагы өкмөтүнөн аша кечип, Күчлүккө калтырбас үчүн кээ бир коргондорду талкалап кеткен (күн чыгыш Түркөстан) Синцизианда Мухаммеддин өкмөтү Күчлүккө тоскоолдук болбосун үчүн тынчтык бербеген. Синцизиан өлкөсүнө аскер менен барып урушпастан, үч-төрт жыл катары менен эгин алып жаткан чакта, Күчлүк талоон кылып турганда, бөлүнгөн эл жадап, Күчлүккө карап калган. Мусулмандар катуу каршы тургандыктан Күчлүк мусулмандарды өтө кысып, христиан, буддизм диндеринин бирине киргин, болбосо, кытайча кийингиле деген. Ушул максатка жетмек үчүн XIV кылымда Людовиг Гогонет элине кандай чара колдонгон болсо, Күчлүк дагы ошону колдонгон. Дейек, аскерин үй-үйгө жайып жиберген. Күчлүк аскерине толук эркиндик берип, мусулмандардын үйлөрүнө таратып коюп, анда эмне иштесе ыктыяры болгон. Мусулмандар көбүнчө намаз окуй албастан, окутуу ишинен дагы калтырган. Өзүнүн түн жак, күн жүрүш жеринен Күчлүк аң уулап жүргөндө Бузарды колго түшүрүп, аны өлтүргөн. Жана Күчлүктүн аскери Алмалыкты камап жатканда, Моголдун аскери жакындап калганда, Күчлүктүн аскери кайта кеткен. Моголдун аскери 1217-жылында козголо баштап, 1218-жылында Күчлүккө каршы Жебе ноёнду баш кылып, 20 миң аскер жиберген. Жебе Алмалыкка Бузардын баласы Сукнак Теминди улук кылып, Күчлүктүн элине келип, ар бир киши өз ата-бабасынын дининде болот, — деп жарлык кылган. Ушул жардыгы Күчлүккө каршы турууга элге жол берген. Жети Суунун тоолорун бир ашуусунда Монгол менен Күчлүк согушуп, караса да быт-чыт болуп жеңилип, Күчлүк Кашкарга качкан⁶². Баласагун урушпастан, өздөрү Монголго караса керек. Себеби, ал шаарды монголдор Гобалык (жакшы шаар) деген, Ошондой атакты өзү караган шаарга берген эле⁶³. Кашкарда болсо, мусулмандар үйлөрүндө жаткан Күчлүктүн аскерин кырып, монголдорду

⁶⁰ Рашид Эд-дин. История Чингиз хана. СПб., ч. II стр. 14.

⁶¹ Так у Джувейни (рукоп.) IV, 2—34 л. 133.

⁶² Оппорт 160.

⁶³ Средн. Азия, зап. вост. отд. VIII, 20—30.

балакеттен куткарган аскер деп жакшы тосуп алган. Монгол аскери өтө катуу, жакшы тартиптүү болгондуктан, аскер тарабынан эч кысымчылык көрбөгөн. Сарколго качышкан Күчлүктү монголдор жетип кармап өлтүргөн.

Мунун соңунан Чынгыз хан баштык монголдордун аскери Жети Сууга каптап келгенин тарых иретинде жазуу ылайык эле. Бирок Караханиддердин арткы дооруна жакын кара Кытайдын келер алдында чыккан Махмуд Кашкаринин кыскача тарыхын көрсөтүүгө ылайык келди.

ЧЫНГЫЗ ХАН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ

«Адам жана жер», («Человек и земля») деген орус тарыхында Чынгыз хан⁶⁴ өзү түрк болгон дейт. Мусулман тарыхында⁶⁵ айтылганы: мурунку угуз түрк хандары насилинен кыят аталып, биздин эранын 794-жылында Кытай жери Шамадо тиричилик кылып жүргөн бир түрк уруусу монголдордун арасына келип, аларды бийлеп келген. Бул тукумдан келе жаткандар ар түрлүү элди бөлүп алып сурап келген. Чынгыздын бабасы Бартан баатыр менен бир тууган Хотоло хан заманында, XII кылымдын ортосунда (1150-60-61-жылдарда) бул монголдор Кытай императорун коркутуп турган. Чынгыздын атасы Есугей баатыр заманында бул кубаты кемиген. Мунун колунда бир нече уруу ээ гана калган. Булардын көчүп жүргөн жери Онон суусунун бою болгон. 1162-жылында (жылкы жылында) ушул Онон суусунун боюнда Дилгун Булдак деген жерде Есугейдин катыны Олан бир эркек бала тууп, атын Темучин койгон. Бул бала 13-жашында атадан жетим калып, өгөй атасы Миңлик менен дин баштыгы Көкчөнүн тарбиясында чоңоюп, жардылыктан энеси жана үч-төрт жаш инилери менен балык жеп оокат кылып жүргөн. Эр жеткен чагында мунун кайраттуу экенин билип, Кытай каханы колго түшүрүп кетип, анда 10-жыл чамалуу туруп калып, акыры качып кутулган. Келген соң түрк-татар, могол элдери менен согушуп баарын жеңип, 1206-жылы (барс жылы) өз кол алдына 46 уруу элден курултай чакырып (мында кыргыз болбосо керек), Жеңгис хан (истинный Непобедимый, жаки Чын Угуз) атак алган Чынгыз канкор 1207-жылында (коён жылы) мага карасын деп, кыргызга элчи жиберген⁶⁶. Кыргыз ал кезде Энисейдин башында болгон. Кыргызды кахан эмес, улугунун титулу «инал» болгон. Не да болсо инал титулу кагандан төмөн, кебетеси ал чакта кыргызда эки инал болуу керек. Бири — Еди инал, экинчиси Урус инал, Чынгыз канкор бул эки иналга элчи жибергенде алар макул алып, Чынгыз ханга карамакчы болуп элчилерине кошуп эл жиберген. Бир кабарда кыргыздын элчилери эки киши, бир кабарда үч киши болгон. Тартуусунун баштыгы көзү ак, ак шумкар болгон. Ю. Аншенин тарихинде кыргыздын жеринде ак жана кара шумкар.

КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭЛ БОЛГОНУ

Чынгыз хан Алтан менен Турамышты мага карагын деп элчиликке жиберген. Ал кезекте кыргыздын каны Рыс айнал деген киши эле. Кыргыз кайта көп тартуу менен жакшы кишилерин жиберген. Тартуусу — башы, буту, мурду, тумшугу көзү кызыл ак шумкар эле, — дейт. Кыргыздар монголго согушсуз караса да, 1218-жылында (барс жылы) кыргыз менен Чын хандын ортосунда согуш болгон. Ошондо монгол каршы Байкал көлүндө туруучу Тумет жана Байлү эли көтөрүлүш кылган. Булар кыргызга көрөшүлөш тургандыктан көтөрүлүштү басуу үчүн кыргыздан аскер сураганда, алар аскер бермек түгүл өздөрү каршы чыкканда кыргызга каршы Чынгыз хан өзүнүн улуу баласы Жочуну баштык кылып аскер жиберген. Булардын эрөөл (авангарды) аскеринин баштыгы деген киши кыргызды кайта кубалап жиберип, өзү сегизинчи сууну басып келген. Мунун

⁶⁴ Человек и земля, 1907. Элюзе Реклю.

⁶⁵ Истор. Түрк-татар, 1915, стр. 32.

⁶⁶ Абулгазы хан. Тарых, шежире түрк. 1891, стр. 56.

соңунан өзү келип, муз баскан суу Кемкемжутту (Энисейди) басып келип, кыргызды каратып кайта кеткен. Моголдорду кыргызды каратканы жөнүндө алар XIII кылымдагы баатырдык эпосунда: Жочу 1207-жылы кыргызды караткан дейт. Бул кабарда Жочу ойротту каратып, андан кыргызга барып аны каратып, анын баштыгы Еди инал тартууга ак шумкар, ак ат, кара булгун (соболь) алып келип Жочуга багынган. Кыргыздан 10 мин аскер алып жана башка токойдогу элден⁶⁷ миңден аскер алып, атасы Чыңгыз ханга Жочу келди деген.

Ушул 1218-жылында болсо керек, кыргыз үчкө бөлүнгөн⁶⁸. «Жеңилген Какас» мамлекети үчкө бөлүнүп биринчиси Саян тоосун аша түн жагына кеткен. Экинчиси кыргыз аталып, Абакан өзөнүнө түшкөн. Какас тардын көбүрөөгү күн жүрүштүн күн батышы жагын ооп, күн батыш Тянь Шандан азыркы түн жак кыргыздын өзөндөрүнөн жай алган. Жогоруда жазылган Абакан өзөнүнө түшкөн кыргыз болсо керек. Чыңгыз хан Бухараны алгандан соң 1220-жылында Кыргыз хандарынан Мамык хан уулу Тайбука, Эртиш, Тобол Эшим туура суулары боюндагы жерлерди сураганда кабыл алып, ал тегеректеги жерди Тайбукага багыштаган.

Чыңгыз канкор залим бүткүл кытай, манжу, корея, могол, түрк-татарды каратып, 1219-жылында Орто Азияга чабуул кылып, 1224-жылдарга жете Орто Азияны каратып, Индустанга кирип, жалгыз Орто Азия менен Кытайдан 36 миллион (Кытайдан 18 миллион, Самаркан чөлкөмүнөн 11 миллион, Балык. башка шаарлардан 7 миллион) кишини өлтүргөн. Карача Жебе ноён баштык аскери Кавказга аша барып, 1223-жылында Калькада орустан бир канча княздары баштык болгон 70 мин аскерин өлтүрүп, андан өтүп кыпчак хандыгын кырып-жоюп, элин бытыратып таратып, Волганы (Эдил) кечип кайта кеткен. Чыңгыз залимдин 13 ноёну, 10 бийи болуп, бийлеринин баштыгы Матыги бий казак болгон. Ноёндорунун баштыгы Соботой өмүрүндө 75 мертем зор согуш кылып, баарын да бирдей кыйратып жеңген. 1220—26-жылга жете күн чыгыш Кореядан тартып, күн батыш Азов дайрасынын түн жагы, күн жүрүшү Индустан болуп, эки ортодогу элди кызыл канга боёп, өрт талоон салып, кан дайрадай аккан. Чыңгыз 17-августта 1227-жылында 65-жашында өлгөн. Бир кабарда жашы мындан илгери, тарыхчы Жувейнинин кабарына караганда 1251-жылында Тулуйдун улуу баласы, Чыңгыздын небереси Мөңкө хан болгондо, могол мамлекетинде бузук болуп, Мөгү ноёнду баш кылып, 20 мин аскери менен кыргызга жиберген. Мунун натыйжасынан кабар жок.

Ю. Анше кабарында кытайга хан болуп турган Кубулай хан улук кылып, Муахол деген Кытайды жиберген. Бул кыргызга улук болуп турганда Кытайдан өнөрпоз алдырып, кыргызга маданият жайган. Бул Кубулай хан 1203-жылы бир далай көп кыргызды Манчжуриядагы Наян деген жерге оодарып жиберген.

XIII кылымда Энисейден якуттар Лена суусуна ооп кеткен. Балким ошол якуттар, ошол оодарылган кыргыз жаки болбосо, кыргыз менен кошо оодарылган эл болмогу керек. Чыңгыз Бухарды алганда мечитине атчан кирип, элге айткан сөзү:⁶⁹ «Мен теңири тарабынан

Азов дайрасынын түн жагынан Розен, том XI. 1899-жыл. жиберилген баламын» — деген, Чыңгыз Кытан менен урушкан чакта айткан сөзү: «Когда Чингиз шел завоевывать Китай, противопоставлял стихийный демократизм кочевых порядков китайской феодальной бюрократической цивилизации»,

Чыңгыз канкордун бир канча катыны жана күндөрү болгон, Беш катынын улуусу — Биртаа Кучиш экинчиси — Кытайдын Алтан ханынын Гунжу деген кызы, үчүнчүсү — Найман

⁶⁷ Истор. очерк. Бартольд, стр. 30. 2) Энцикл. Гранат 24

⁶⁸ Сибирское царство Миллера, стр. 33.

⁶⁹ Кытай тарихи. Сафаров, 1933-жыл, 151-бетти окуңуз.

ханы Таян хандын Көрсүн деген кызы, төртүнчүсү — Жанкабуданын кызы бешинчиси — Тайырсандун Кулан деген кызы.

Чынгызхан тууралу тарихтен алынган кабар кыскача жазылды. Чынгыз жөнүндө кыргыз арасындагы сөз: Чынгыз хан туулганда колуна жин аралаш кан уучтап түшкөн экен. Жерге түшкөндө колу карысынан жерге кирип кеткен экен. Чынгыз хан алтын менен күмүштүн чайкандысынан, темир менен болоттун ширендисинен бүткөн экен дейт. Ырчы-комузчулардын сөзүндө Чынгыз хандын баласын кулан тепсеп өлтүргөндө Бука деген ырчы Чынгыз ханга айткан экен дейт. Кээ бирөө Айхандын жалгыз уулу Сатыбалды өлгөндө айткан экен дейт.

Алтын болуу ак шумкар,
Алтын боосун тытыптыр.
Айды карап сызыптыр,
Күмүш болуу көк шумкар
Күмүш боосун тытыптыр,
Күндү карап сызыптыр.
Ал эмине болучу?

Туу түбүндө көк бука,
Күндү карап өкүрөт.

Чынгыз хандын жообу:

Алтын болуу ак шумкар,
Алтын боосун тытканы,
Айды карап сызганы,
Ак кулунум ботом болгону.

Күмүш болуу көк шумкар,
Күмүш боосун тытканы,
Акчагай мүйүз, ак эркеч,
Айды карап бакырат.
Бул эмне шумдугу?

Асмаңдан булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт.
Көктөн көк ала булут сөгүлөт
Көнөктөп мөндүр төгүлөт.
Бул эмне шумдугу?
Күндү карап сызганы,
Бул кулунум ботом болгону.
Тултук мүйүз көк бука,
Туу түбүндө өкүрсө,
Ал атасы болгону.
Алчагай мүйүз, ак эркеч,
Айды карап бакырса,
Ал энеси болгону.
Асмаңдан булут сөгүлсө,
Аяктап мөндүр төгүлсө,
Көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы болгону, —
деп Чынгыз хан ачуланып:
Кет, кет, кет Бука,
Кеби жаман ит Бука.
Сенин айтар кебиң бул эмес,
Менин угар кебим бул эмес, —

деп Бука ырчыны багылуу арстан, жолборско таштап жиберерде, бука ырчынын айтканы:

Кыздар соккон кыялдай,
Кылыгы жакшы ай ханым.
Келиндер сайган кечтедей,
Кеби жакшы ай ханым.
Элчи менен ырчыга,
Хан алдында кай өлүм, —

дегенде Чынгыз хан ачуусунан кайтып, ырчыны өлтүргөн эмес. Чынгыз хан өлөрүндө балдарын, ноёндорун жыйып алып айтканы:

Кулалы таптап куш кылдым,
Куюккан таптап туш кылдым.

Тел куш таптап куш кылдым,
Тентиген таптап журт кылдым

Эгерде мен өлгөндөн соң бирлигиңер болбосо:

Кулалы кетер кушуна,
Куюккан кетер журтуна.
Тел куш кетер жерине,

Тентиген кетер элине, — Деген бул тууралу тарыхта¹ мындай деген: Жүчүнүн өлгөнүн ноёндору Чынгыз ханга улукма сөз менен Угузууга Улук ырчыны каалаганда Улук ырчы айткан:

Деңиз баштан булганды,
Ким тундурар ай ханым.
Теректер түптөн жыгылды,
Ким тургузар ай ханым?

Чынгыз:

Деңиз баштан булганса,
Тундурар уулум Жочудур.
Терек түптөн жыгылса,
Тургузар уулум Дочудур.
Көзүңдүн жашын тыя түр,
Көңүлүн толду болгому.
Жерин көңүл үркүтөр,
Жочу өлдү болгому.

Улук ырчы:

Сүйлөмөккө эрким жок,
Сен сүйлөдүң ай ханым.
Өз жарлыгын өзүңө жап,
Ый ойлодуң ай ханым.

Чынгыз ыйлап:

Кулун алган кудундай,
Кулунумдан айрылдым.
Айрылышка аңкоодой,

Эр уулумдан айрылдым — деген. Чынгыз хан төрт баласына (Жоочу, Өгөдөй, Жагатай, Толу) энчи кылып берген. Жочунун Бату деген баласына Россияны сыртынан эле энчилеп койгон, Бату ошол себептен 1242-жылында Россияны каратып, андан өтүп азыркы Венгриянын борбор (Будапешт) шаарын алып, андан Албанияга барганда Мөңкө кагандын өлгөнүн угуп, кайта тарткан. Орто Азия — Жагатай деген баласынын энчисине тийген. Энисей кыргызы айланасындагы башка элге кошулуп, кенже уулу Толунун энчисине тийген. 1253-жылында, ноябрь айында Рубрукус Жети Сууну аралап өтүп бара жатканда Иле суусун кечкенде балчыктан согулган, талкаланган коргон көргөн. Бул коргондун

¹ Түрк-татар тарыхы, 1915-жыл, 42бет.

жанында эгин болгон. Андан ары өткөндө эли фарсыча тил менен сүйлөгөн мусулмандын чоң шаары болгон. Бул шаа Иле балык аталса керек. Кытай тарыхында бул шаар көп айтылат. Армяндын ханы Гайтон 1255-жылында келгенде бул шаарды «Илан-Балык» деп айткан. Кийинки күнү Рубрукус кичине тоону ашып, талаага түшкөндө тоодон Балкашка куйган нечен жакшы сууларды көргөн. Каялык деген чоң шаарды көргөн. Бул жерде башка дагы көп шаарлар болгон экен. Монголдор тарабынан баары талкаланып, мал жайытына айланган. Кыскасы, дыйканчылык маданияты бул тегеректен калып, жердин көбү мал жайытына өтүп кеткен дейт. 1259-жылы Кахандын Алакого элки болуп бара жаткан Чандо деген кытай Иле менен Чүйдү (Иди деген) көрүп, бул жерде эл көп болуп, шаардын талкаланган чалдыбаары өтө көп деген.

Чынгыз хандын Өгөдөй деген баласынын Кайду деген небереси Орто Азияда чоң хан болуп турган. Рашид Диндин сөзүнө караганда¹. Кайду торой киши болуп, ээгинде 9 кылы болгон. Арак менен кымызды ичпестен, аскерлик ишине артыкча билимдүү болгон. Орто Азия жана Синцизианда Чынгыз тукумунан болгон хандар арасында эки беттүү чатактыктан пайдаланып, 1269-жылы көктөмдө хандар тарабынан Таласта курултай курулуп, ошондон соң Кайду Сыр Дарыя менен Жети Суу өлкөсүнө хан аталган. Мунун турган жери кайсы жер экени маалим эмес. Бирок Кайдунун өлүгүн Иле менен Чүйдүн ортосуна көмгөнүнө караганда борбору Жети Сууда болсо керек. Чыңгыз хандын жолун кубалап, Кайду аскеринин башына өз балдарын койгон. Өлөр алдында Кайду балдарына мамлекетинин чек арасын сактоону дайындаган.

Кытай чегине Урус деген баласын, Жочу (Бату) тукумунун мамлекетинин чегине Байгечерди койгон. Афганстан чегине Сарбан деген баласын койгон. Соңунда Афган чегинен Кайдунун аскери Алакунун (Толуйдун баласы) аскерин сүрүп чыгарган. Кайдунун улуу баласы Чабардын кандай болгондугу тарыхта кабары жок. Кайдунун заманында Чүй өзөнүндө кыштак көп болгон². Кайду кахандын аскерин жеңип, кайта тартканда 1301—1302-жылдарда өлгөн. Сөөгүн үйүнө алып келип, Иле менен Чүйдүн ортосундагы Шивлык деген бийик тоого койгон. (Кыргыздын ичинде Кайду, Урус, Байкечер, Сарман, Чабар аттуу кишилер али да көп).

Бул Кайдудан соң Орто Азияда көзгө көрүнөрлүк хандар болбостон, арада уруш-талаш көп болуп, эл-журт начарланып, кандектерден жадап турганда, анын үстүнө кан ичер Темир чыга келген. Чынгыз хандын Кубулай хан деген небереси 1290-жылдарда көп кыргызды Манжо жерине — Наянга сүрүп жиберген.

ТЕМИР КЫРГЫЗИЯДА

Темир залимдин заманында кыргыз тууралуу эч бир кабар жок. Бирок Кыргызияга Темир нечен мертебе келип кеткендиктен анын кыскача тарыхы жазылды. Темир Жети Сууга келгенде кыргыз эмес, башка урук элден Жети Сууда ким тургандыгынан эч кабар жазылбайт. Орус тарыхында Темир, Иран тарыхында Темирлан, татар тарыхында Аксак Темур, кыргыз сөзүндө Амир Темир Көрөгөн (Амир арабча хан деген сөз, Темир өз аты, көрөгөн Гурган, монголчо — күйөө деген сөз, себеби, Темир монголдон кыз алган (жана Горхан — кара Кытай падышаларынын титулу. Монгол аскеринин атактуу уруктары: Арлат, Селдур, Барлас, Дүглат (Дуулат) жана Жалайыр болгон. Булардан Дуглат уругу Жети Суу менен Синцизианда турган. Бул уруктун баштыгы эмир жолоочу Туглук Емирди кан көтөргөн. Тутлук өлгөн соң Жолоочунун иниси Түлөктүн уулу Камаридин Жагатайдын тукумун кууп жиберип Жети Суу, Си Цизиан жана Кулжаның бийлигин колуна алган. Барлас уругунун баштыгы Торгой, Кеш, Нахшаб, (Бухара өлкөсү) Шаарсибез шаарларын сурап келген. Бул Торгойдун уругу эски урук болуп, түрк уругунда эн атактуудан саналган.

¹ Перевод проф. Березина, введен. стр. 129.

² Отчет. стр. 378.

Анын бешинчи бабасы Карачар ноён Чынгыз кан ичердин атактуу аскер баштыгынан саналган, Жагатайдын убагында анын бүткүл аскерин баштаган. Бул Карачар ноёндун тууганы Тогочор ноён Чынгыз ханга күйөө эле. Ошондон баштап бул насил Чынгыз хандын тукуму менен кудалаша келген. Ушул Шаарсибез калаасында 1333-жылында бир эркек бала туулуп, атын Темир койду.

Бул Темир 36-жашка чейин ич арадагы хайдар менен согуша-согуша, акыры 1369-жылы 8-апрелде¹ курултай чакырып, монгол расими менен ак кийизге салып кан көтөргөн.

Темир 1379-жылы 84-жылдарга жете Хиваны, Гиратты, Хурасан, Мазандарын, Афганстанды алган. 15-жылдын ичинде бүткүл Иран, Багдат, күн жүрүш Кавказды алган. 139496-жылдарда түн жак Кавказда, Терек суусунун боюнда Алтын Ордонун ханы Токтомушту жеңип, Крымды, бүткүл Волга боюн алып, орус жерине кирип, Орлоп губерниясын Ельца калаасынан кайта Волга дарыясын кече Самаркандка келген. Индустанга аттанып барып, 1398-жылы декабрь айында Дели шаарын алып, экинчи жылы Ганга суусунун боюндагы бүткүл элди каратып, Самаркандка келди. Мындан соң күн батышка барып, Анкаранын (азыркы түрк борбору) жанында түрк аскерин жеңип, султаны Баязитти өлтүрүп, Кичик Азияны бүткүл каратып, Дамаскини алып, Багдат калааларын алып, 1404-жылында Самаркандка келген. 71 жашка келгенде 200 миң аскер менен Кытайга аттанып чыкканда Отурарга (азыркы Түркөстан калаасына жакын) келгенде 1405-жылы 15-февралда өлүп, өзүнүн осуяты боюнча Самарканды азыркы өзүнүн атактуу көрүстөнүнө коюлган.

ТЕМИРДИН КЫРГЫЗИЯГА КЕЛГЕНИ

Ал заманда Кыргызия, Иле өлкөсү жана Синцизиан үчөө Моголстан аталган. Тарыхчы Мусавидин кабарында 1370—71-жылдарда жоо жоолоп келип, Темир Кочкордон кайта кеткен. 1375-жылында Сайрамдан чыгып, Чаринге барган. (Алма-Ата шаарынын күн чыгыш жагында 200 километр жердеги Чарин болмогу керек). Камаридиндин аскери Көк Дөбөдө болгон. Ал аскерин кайта жылдырып, бек жер-жерге — Гериян жылгасына алып барган. Бул жер үч кичинекей суу болгон. Ушул жерге Темир жетип жеңсе керек, мындан соң Темир Байтакка кетсе керек. Темирдин буйругу боюнча үч Амир жоосун Илени бойлой кубалап кеткен. Темир Байтакка 53 күн турган. Ушул убакта Темирдин Жаангир деген уулу Камаридин менен Синцизианга караштуу Унгерман деген тоодо аскерин жеңип, анын катын-кызын колго түшүргөн. Темир Байтактан кайта жүрүп Каракаштекти аша Атбашыга барып, андан Арпанын өзөнүнө түшүп ошондо туруп, Камаридиндин кызын алган. Андан жаз ашып, Өзгөнткө барган.

1376-жылында Темир Хорезмге аттанып кеткенде Камаридин Ферганага кирип барып, Темирдин келе жатканын угуп, кайта кеткен. Темирдин кайта кууп келе жатканын билип, жолуна букма (засада) коюп согушса да, Сегиз Агач деген жерде жеңилип, жаралуу болгон. Темир андан Атакум басып, Сыр Дарыяга келип, андан Самаркандка кеткен. 1377-жылында Темирдин аскери Камаридиндин аскери менен Коргатынын талаасында согушуп, Темирдин аскери жеңген. Ушул жылы Темир Жети Сууга өзү келип, эрөөл (авангард) аскери Боомдун капчыгайында Камаридинди жеңген. Темир Кочкорго барып, андан ашып Өзгөнткө барган, 1383-жылы Темир Жети Сууга нече жолу отряд жиберген. Башка аскерлери Атакумга келгенде жоосун жеңип, эрөөл (авангард) аскери аларга келип кошулган. Булар баарыса баш кошушуп, Ысык Көл менен жүрүп, Көк Дөбөгө барып, Камаридиндин аскерин табалбай кайта Самаркандка кеткен. Иши илгерилебей, дайым Камаридин күчү кетип турган. Ошол чакта Кашкарды бийлеп турган Камаридинди тууганы

¹ Истор. Бухария. том I. стр. 192.

Кудайдат Тоголок деген Темирдин эмчекте калган жетим баласы Кызыр кожону Камиридиндин күчөп турган чагында билгизбей, Кашкар менен Бадакшандын ортосундагы бир тоого багып өстүргөн. Андан которуп, 12-жыл мамлекеттин чети Лупнурга баккан. Ошол Кызыр Кожонун эли 1389-жылы хан көтөргөн.

Ошол 1389-жылы Темир дагы Моголстанга уруш салган. Темир Хошит деген жерден чыгып, Бөрүбаш, Төпөлүш, Каракты басып, Ормок, жаки болбосо Ознок орто ашуусуна келген. Андан ары Аткан, Сури, Тачыра, Абылас деген жерлер болгон. Бул жерлерде жайдын күнү кар, муз болуп, суук болгон. Андан өткөндө Айгыржалдын талаасы болгон. Андан Улук, Чарлык Гапар, Айгыр болуп ушул жерде Кызыр Кожонун аскер баштыктарынан бири Ангыр төрө баштаган монголдун атчан аскери жеңилген. Бул кезде Ангар төрө өзү Өрөңярда болгон. Буган каршы эрөөл (авангард) аскер жиберилген. Кийинки Темирдин аскери жолдон адашканын билип, кайтадан Казини басып, жолго түшүп, кечинде Көксалга келип, кийинки күнү Айгүзгө келген. Жол издеп, Темир үч күн кечиккен. Жоо бизди көрүп, бытырап кетти, — деп аскерин эки бөлүп, өзү Шире, Шибер Тоо, Коймарак, Кураган жана Буюрлагуну басып, Каракүчөргө (Генаттын картасында бул жер Таябагатай тоосунун күн батыш учу) барган. Темирдин уулу Оморшайык кайта тартып, Ахтадиктур деген жерде Темирге жолуккан. Мындан соң Алакүлдүн (Ит ичпестин алакөл) талаасын басып, Кара Кужурга келген. Темир ал жерде аскерин эс алдырып, бир бөлүк аскерин Эртишке жиберген. Колго түшкөн аскерди Самаркандка жиберип, Темир Эмил Кучурга келип, хан ордосу Сарай ордого турган. Бул жерде күн жүрүш Моголистанга туштушунан каптап киргиле, — деп Темир аскерине буюрган. Аскеринин баарысы Жылдызда кошулмачы. Темир өзү Жылдызга жүрүп кирип кеткен. Монгол менен өзбектин четинде турган Түркестан аскер Ордабанды ашып, Иленин суусун кечип, Сүтөлгө (Сайрам) жандап, Чечкилик жана Балайгаз басып, андан Жылдызды көздөп кетип бара жатканда, булар Кызыр Кожонун аскери менен жолугушуп, эки күн согушуп, эки күндөн соң бир-бирин жеңе албастан келишим жасап тарашкан. Темир Эмилден чыгып, Улук кол (ушул жерде Монгол аскеринин баш күчү болуу керек) басып, андан Чычкандабаны ашып, Күнөздүн суусун кечип, Жылдызга келген. Мында туруп Кызыр Кожону Карашаардан өтө издешип, анан Оморшайыкты Синцизиан баса Фергана жиберип, өзү августта 1389-жылында Жылдыздан чыгып, жакын жол менен 30-августта Самарканда болгон. Бул жол менен кербен эки ай жүргөн. 1390-жылында Моголстанды кайраттуу жана качкан Кызыр Кожону издемек үчүн Темир аскер менен чыккан.

Аскер Ташкент басып, Ысык-Көлгө келген. Андан Көк Дөбөнүн тоосуна барган. Андан Арпа тоону баса Алмалыкка барган. (Алматы болсо керек.) Андан Иленин суусун кечип, Кара Талга барган. Андан Ични Бучни талаасын басып, Үркөр Китчиге барган. Андан Эртишке барганда Камаридин угуп, түн жагындагы Талас жерине жеткен. Бул жерде булгун суусар көп болгон. Кайта тартканда аскери алтын көргөнү Балкаш (Атрак көл) бойлоп жүргөн.

Мындан соң Моголстанга Камаридин келбегендей көрүнөт. Монголдордун кабарында тарых Рашид ал диндин жазуу боюнча¹ ичи шишип, токойдо жатып, оору болуп Темирдин жапырыгынан качып, дайынсыз болуп өлгөн.

Күн батышка баргандагы согушу Темирге аралжы болуп, Кызыр Кожонун Моголстан хандыгына абдан ныгып кетүүгө себеп болгон. 1397-жылында Кызыр Кожо өзүнүн улуу баласы Шамажаанды элчи кылып, Темирге жиберген.² Темир аны карындашы Тобокелди колуктулукка бергин дегенде берип, кичик ханым титулун алган.

Жети Сууга Темирдин келгенин дыкат менен текшергенде элдин уругу, бул жерде ким тургандыгы айтылбайт. Ошол себептен кыргыз Жети Сууда болсо да

¹ Бартольд. Очерк, Семиреч. стр. 148.

² Петис де ля Чроих, II. 421—427.

айтылбай калышы мүмкүн. Балким Темирдин заманында кыргыз Фергана, Алай, Кашкар-Турпан өлкөлөрүндө турган чыгар.

Темир Кичи Азиядан кара ногой деген элди алып келип, Ысык Көлгө жерлештирген. Бул эл Темир өлгөндөн соң бул жерден кайта качып кеткен. Буга караганда Ысык Көлдө эл болсо да аз көрүнөт. Кызыр Кожонун небереси Мухамед жан — Мухамед Хайдардын айтуу боюнча өз элине ислам Динин жаюуга чоң аракет кылган. Атбашыдагы Ташрабатты 1410- жылы чамасында ошол салдырган. Темир өлөр алдында Ташкентке Улукбек деген небересин коюп, Моголстанды анын колуна берген. Синцизиан болсо Ферганага койгон өкмөтүнө карап турган. 1425-жылында Жети Сууну жапырып чыга келген.¹ 5-мартта аскери Чүйдүн башында, Аксуунун куйган жеринде монголдун аскерин жеңген. Улукбек Чүйдүн суусун кечип, Чардын суусуна өткөндө монголдун ханы Кудайдат чыгып алдына түшкөн. бшол жерде май айында Шермукамбеттин аскери урушуп жеңилген. Улукбектин аскери Илегё жете кууп барган, Моголстанда биринчи жакшы жайлоо болгондуктан Жылдызга Улукбек жүрүп кеткен. Андан кайта бара жатканда Каршдан айтылуу Көк Ташты алып кеткен. Кабарда бул ташты алып кетүүгө Темир ойлонсо дагы ыгы келбей калган. Мукамбет Хайдардын кабарына караганда Шермукамбет өлгөн соң ордуна 1428-жылы Ысык Көлдө өлтүрүлгөн Вейскан хан болгон.

МУХАМБЕТКАЙДАР ЗАМАНЫНДАГЫ ЫСЫК КӨЛДҮК КЫРГЫЗДАР

Тарыхта көрүнгөнү 1504-жылдан башталат. Бул кыргыздар тарыхта жапайы арстан аталган.

Усундардын келгенин, анын кандай роль ойногонун жогоруда айтып өттүк. Тянь Шанга кыргыз келген дегенден башка кыргыз тууралуу кабар жок эле. Мукамбеткайдардын кабарына караганда, монгол менен кыргыздын эч айырмасы болбостон, өңү түсү бир болгондуктан, монголдун бир бөлүгү кыргыз болуп, бирок монгол мусулман динине кирип, кыргыз динсиз калгандыктан, эки арасы бузула келген.

Халилге анын бир тууганы Мавреннахирде атасынын жанында турган 13-14 жаштагы Сейит келип, тезинен кошулган. Ал кээ чакта Жетикентте агасынын жанында туруучу. Бирок агасы наадандык кылып журт бийлей албагандыктан капа болуп, кайта келүүчү. Туушкандары менен төрт жыл биригип туруп, кийин аралары чатакташып кеткен. Буларды жараштырууга Моголстанга Мансур келген. Бири-бири менен бир туугандарын жолуктурганда аралары жараш болсо да, соңунан кайтадан чатакташып кеткен. Махмуд бир туугандарынан кысталып, балдары менен Мавреннахирдеги Шибаниге келгенде аны» Сыр-Дарыянын боюнда 1508-жылында Шибанинин буйругу боюнча балдары менен кырып таштаган. Мындан соң Алматынын жанында, бир кабарда Чарин Челекте -бир туугандары менен Мансур урушуп, аларды жеңген. Халил Ферганага качып барса, Жаныбекке караштуу өзбектин улугу өлтүргөн. Сейит бир нече ай Нарындагы токойдо турган.

Монголдордун расиминде эр азамат элинен эки-үч айчылык жерде жалгыз жүрүп, аңдын этин жеп, терисин кийип, оокат кылганды жигитчилик деп санайт. Бул жакта Атбашы, Нарын өлкөлөрү Кашкардын ханы Абубакирдин каптоолуна кириптер болуп турган. Жолдошторунун кыстоосу боюнча айласыздан Махмуд өлгөндөн эки айдан кийин, Халил өлгөндөн бир айдан кийин Сейит Фергана барып калганда, Сейитти да колго түшүргөндө андан качып - чыгып, аман-эсен Кабулдагы бир тууганы Бабырга 1508-жылдын аягында барып кызматына турган.

¹ Абдар-Реззак. л. 218.

Абубакирдин аскер баштыгы Валийдин Жети Суудагы кыргызга кылган жабыры өтө катуу болгон. Мансур хан кайта кеткенде өзү менен бирге Кара шаарга кыргызды алып кеткен. Бир далайын кырып таштаган. Моголстанга кайта качып келген кыргыздарга Ысык Көлдүн күн жүрүш жагына турууга Абубакир уруксат кылган. Кыргыздын ушунчалык кырылып, тентигенине караганда, бир туугандары менен Мансур урушканда кыргыз Мансур менен урушуп, жеңилген соң, аларды быт-чыт кылса керек. Сейиттин Нарындагы токойго жашынып жана кийин келип, кыргыз хан болгонуна караганда Сейитке болуша кыргыздын урушмагы зор далил. Жети Суунун түн жагында казактын ханы 1518-жылында өлгөн Касымхан турган. Анын кышында тура турган жери Караталда болгон. 1510-жылында Касым Шибани ханды жеңген. 1512-жылында Талас менен Сайрамды алып, Ташкентти талаган. Мухамбет Хайдардын тарыхында ал кезде казак бир миллион жан болуп, Бабырдын айтууда Касымхандын 300 миң аскери болгон. 1513-жылында күздүн күнү Чүй өзөнүндө Касымхан менен Бабырдын кызматында турган Сейит жолугушкан. Ал чакта Касымхан 65-жаштан илгери болгон. Сейитти жакшылап ызат кылгандыктан, көчмөн элдин ханы ушунчалык изат кылганды билет экен деп, аны Сейит өлгөчө унутпаган. 1514-жылы Бабырды таштап, Кашкарды каратып алмакта 4700 киши (булардын көбү кыргыз болмогу керек Жети-Суудан чыгып, Торугарт аша күчтүү, кубаттуу Абубакир менен согушкан. Сейиттин Кашкар менен Яркентти каратып алганы Синцизиан менен эки арасын толук тынчыткан.

1516-жылы Арбатта (Күча менен Аксуунун ортосу) Сейит менен Мансур жолугушуп, аралары абдан тынчыган. Мансурдун өкмөтүндө Түрфан менен Карашаар калып, бүткүл Синцизиандын үстүнөн караган, Бир тууганы Эмилкожо Үч Түрпан менен Аксууну алган. Бабачак султан Күча менен Байды алган. Ушул себептен Кытайда Хамидден баштап, Ферганадан Анжиянга жете эки ортодо соода жүрүп калган. Жана байлардан бажы алынбаган. Кашкардын өкмөтүн Сейит колуна ала, анын үстүнө Жети Суунун күн жүрүш жагына кадыры артып турган.

Абубакир менен Сейиттин урушунда кыргызга Мухамет Хайдар өтө жардам кылгандыктан, аны өз эли кыргызга баш кылып койгон. Мансур менен жолукпастан мурун бир тойдо мүжеси бузулгандыктан, Моголстанга Сейит бир жай туруп калган. 1516-жылы күзүндө Ферганадагы өзбек менен урушмак болуп, Сейит Жети Сууга келген. Чатыркөлдүн жээгинде бир тууганы Бабачак менен жолугушуп, Мансурдан башка бүткүл бир туугандары биригишип, тамашалап, бир кыш ан уулап Арпада туруп калышкан. Кебетеси Сейит Фергана менен урушуну унутуп койсо керек. Мухаметкайдар баштык кыргыздар Түркестан, Сайрам, Ташкентке дайым талоон кылып туруп, Шибани менен ага-ининин баласы, Түркестандын ханы Абдулланы колго түшүрүп алып, кийин сый-сыпат менен Мухамет коё берген. Бул себептен кыргыз Мухаметкайдар менен Сейит согушкан. Башка бир кабарда кыргыздан мусулманды Сейит коргогон деп айтса да, 1517-жылы күзүндө Сейит Кашкардан Саргыдат, Акүрү деген белди аша жана Аксуудан Эмилкожо аттанып келип, эки аскер Кафиряр деген жерде жолугуп (Аксайдын башы болсо керек), мындан Сейит Барскоон ашып, Эмилкожо Жууку ашып, Барскоондун куйганында кыргыз Мухаметтин айылы олтурганда апылтапылынан чабуул койгондо Мухаметкайдардын кишилери Мухамметти кармап бергенде, аны Синцизианга алып кеткен. Кой, жылкы, төөлөрүн аскер олжого алган. Колго түшкөн бүткүл кыргызга азаттык берип, кыш түшөрдө Сейит Кашкарга кеткен. 1522-жылында кыргызды биротоло тынчытуу үчүн (Мухамметкайдардын айтуунда, аныгы Синцизианда монголдорго мал жайыты тартыш болгондуктан, кыргыздын жерине кызыккан дейт), кыргыз менен согушмак үчүн 13-жаштагы Рашитти (аныгы Абдулрашит) аскерге баштык кылып, муну менен бирге туткундан бошотуп жана кыргызга улук кылып, Мухаметкайдарды кошуп жиберген.

Карыялардын айтуунда түн жактагы кыргыздын 1314-муундагы бабасы (Тагай) Эреше ханга элчиликке кирген дейт. Кыргыз тилинде эркетип айтканда Рашитти Эреше дейт. Ошол Рашит кыргыздын айткан Эреше ханы болуп, Тагай элчи болуп, ушул ханга барган.

Бир тууганы Адигине менен чатакташып, Тагай Анжиандан түн жак кыргызга көчүп келген. Ферганада мусулман дини жайылып калгандыктан, Тагай мусулман динине кирип, кожомолдонун таасири менен Мухаметкайдар деп, Тагайга так берген чыгар. Балким Мухаметкайдар Тагай болуу керек. Тагайдын толук тарыхын төмөндөн көрөсүз.

Өздөрүнүн өкмөтүн ныгытуу үчүн монголдордун дайым тура турган (ордосу) борбору Кочкор болгон. Кээ бир кыргыздар алыс жерге качып кетсе да, көбү Мухаметкайдарга караган. Сейит хан өзү кышында Кочкорго келип, анын буйругу боюнча Рашит менен Мухаммет Моголстанга бытырап, тентип кеткен кыргызды жыйган. Мындан соң ар жылына Сейит баласынын кадырын көтөрмөк үчүн Кочкорго келип турган.

1524-жылы Жети-Суунун түн жагын бийлеп турган казак ханы Касымдын тукумунан Тайир Кочкордогу ханга келип жолуккан. Келген себеби монгол менен жакындашып, ичиндеги бузуку душманы өзбек менен ногойго маңгыс каршы турмак болгон. Моңголдор Тайир ханды артыкча изат кылган. Тайир бир тууган карындашын Рашитке берген. Мунун соңунан өзбек менен катышың бар деп күнөөлөп, Кашкарга Мухаметкайдарды алып кеткен. Сейит өлгөнчө Мухаммет Кашкарда туруп калган. 1533-жылында кыргызды иретке салып тынчытууга тарыхчы Мухаметкайдарга тапшырган. Анын айтуунда кыргыз көбүнчө казактын ханы Тайирге кошулуп турган. 1525-жылы күзгө жакын Ысык Көлдүн жагасына Рашит келгенде калмак Моголстандын чегине келди деп угуп, (1522-24) Рашит калмакка аттанып барып, ушул сапарда «Газылык» (водитель против неверных) атагын алган. Катын баласын Ысык Көлгө коюп, калмакты жоолоп, Ысык Көлдөн 10 күндүк жердеги. Кабыл Каккыла деген жерге барганда Ташкенттин ханы Сүйүнчүк өлдү деп кабар угуп, өзбек менен согушунун ыгы келди деп, Рашит кайта Ысык Көлгө келип, андан Коңур Өлөң ашып, Ферганага барган. Андан аз-маз максатына жетип, кайта тарткан. Нарындын Оттугуна калтырган катын-баласын алган боюнча Кашкарга бет алган. Кийинки жылы казак ханы Тайир Кочкорго көчүп келгенде, кыргыздын жартысы Тайирге кошулган. Рашит Атбашыга кеткен. 1526-жылында Рашитке хан өзү кошулган. Казактын ханы аскери менен Ысык Көлдү бойлой чыгып, андан күнөзгө чейин барган. Тайирге кошула албай калган Жумгал менен Кочкордогу кыргызды монголдор Атбашыга алып кеткен. Тайир менен сүйлөшүү үчүн анын Кашкарда турган өгөй энеси Жунус хандын кызын жиберген. Сөздүн арты кандай болгону белгисиз. Сейитхан өзү Аксайда турганда кыргыздын жана казактын арасы бузулуптур деп алар менен согушмакка Аккубаш жана Аршларга келип, андан жүрүп бара жатканда булар Күчадагы монголдун Бабачак кол алдындагы аскеринин кырылып жатканын көрүп, ушул себептен монголдор Жети Сууну таштап кетишти деп ойлогон кыргыздар 100 миң кой чаап алып кетишкен. Ушул себептен тарыхта «кой черик» аталган, 1527-жыды эрте көктөмдө Атбашыга казактын ханы Тайир келип, андагы кыргызды монголдун таштап кеткен малдарына кошуп, кайтадан алып кеткен.

Монголдор кеткен соң Жети Суу казак менен кыргыздын колунда калган. Бирок экөөнүн ынтымагы бузулуп калган. 1526-жылында Тайир өзүнүн бир тууганы Абдулкасымды өлтүргөн себептен казактар анын колунан чыгып кеткенде, кыргыз Тайирда калган 1529-жылында 2030 миң казактын үстүнөн Тайир карап турган. Тайирдин качан өлгөнү маалым эмес. Бирок Мухаммедкайдардын айтуусу боюнча Тайир муктаждыкта өлгөн. Мухаметкайдар айткан менен Бойдош хан болбосо керек. Болсо да Бойдош казакты бир оозго караткан. Жети Суудагы монголдун өкмөтү Сейиттин баласы Рашитке бир аз (1533— 1561 —66-жылдарда) өткөн. Кыргыз менен биригип, казактын өзү Бекке душман болгонун угуп, буларга каршы Рашит Мавреннахирдин ханы менен союз жасаган. (Казактар Ташкенге чабуул кылып түрчү эле.) Бир тараптан күн жак, күн

батышына мангиттер (ногой) казакка кол салып туруучу эле. 1537—38-жылдарда бир согушта казакты Рашит жеңип, Тайирдин бир тууганы Тугумду баш кылып, 37 султанын өлтүргөн. Ушул кыргында алыстагылар Рашит казакты тукумсуз кылып, бүткүлү менен кырып коюптур деп угушкан. Сейитке окшоп, Рашит Жети Сууга Абдулатиф деген баласын койгон. Монголдор өзбек менен өтө жакындашып кеткен. 1544—45-жылдарда Ташкендин ханы Норус Ахмет менен Рашит жолугушкан. Буга карабастан, Жети Сууда кайтадан казактын доору жүрө баштаган. Касымдын уулу Хакиназар казак менен кыргыз хан болуп турганда согуш болуп, казактар Рашиттин баласы Абдулатифти өлтүргөн. Жинкусундун кабарына караганда 1558-жыл чамасында казактар Ташкенди, кыргыздар Кашкарды коркутуп турган. Бул эки эл Кытай менен күн батыш Азиянын ортосундагы соода колун байлаган. Бир кабарда (Кашкардагы бир автордун сөзү) казак-кыргыз Ташкен менен Кашкардын жолун байлабастан мурун Рашит хан Ташкен ханы Норусахмет менен союз болуп туруп, Фатиназарды Эртиште жеңип, алты князы менен Фатиназарды өлтүргөн, тууларын алган.

Бир кабарда Рашит хан казак-кыргыз менен Эмил де урушуп жеңип, Фатиназарды бир канча княздары менен өлтүргөн жана тууларын алган. Мындан соң казакта туу калбаган. Мына ошол окуядан соң кайта дан баш кошуп, Кашкар, Ташкенди коркутуп сурашкан. Жеке Кашкар эмес, кыргыз Фергананы дагы талап турган. Бир жолдо кыргыздар Намангендин тегерегиндеги дербиштерге тийиштүү койлорду талаш алып, кайта берген.

Жогоруда кыргыздын таланып, Синцизиан жана башка жакка тентип кеткенин жана аларды Мухамет кайдардын жыйганын көрдүк. Тагайдын заманында кыргыз быт-чыт болуп кеткен. Тагай өзү дагы агасы Адигинеден бөлүнүшүп, Ферганага келген. Тагайдын заманында башка уруктардан көп келип, кыргыздын ичинде туруп калганы: асык черик, моголдор, саяк коңурат. Булардын тукуму азыркы Кытай менен СССРда билингени 40 миң түтүн чамалуу. Тарыхый төмөндө көрөсүз.

Жогоруда жазылган тарых кабарын бүткүл тарых китептерден алдым эле. Эми Адигине — Тагайдан башталган кыргыздын тарыхын, эски кабарды тарыхтан кабары бар карыялардан алдык. Тарых кабарын жаюуга киришкен бир себебим: 1890-жылдан баштап тарыхка кулагымды сала баштап, көңүлүмдү коюп жүрсөм да, 1895-жылдын аягына жакын бир күн Фрунзе калаасындагы бир дүкөнгө кирсем, жыйылуу турган көп китеп бар экен. Китептериңизди алып бериңиз, көрөйүн десем, дүкөнчү бир топ китепти алдыма койду. Билүүмдө дүкөнчү өзбек болсо керек эле Китептерди карасам «Аптиек», «Сополдияр» сыяктуу китептер экен, жакшы, сулуу тышталган, Үч-төрт китепти кайта алганда, ал эмне китептер, көрсөтсөңүз — дегенде: — булар тарых китептер, сизге ылайыгы жок деп кайтадан алып койгондо, тарых китептер дегенине кызыгып, тарых кабарын карыялардан уга келгенимден өтө каадаланып сурай баштадым. Бербеди Сатыңыз десем, саган тарыхтын кереги жок, кыргыз кырк кызды ээрчиген бир иттен таралган, атаңар иш энеңер кырк кыз, — деди. Бул сөзгө аң-таң калып дүкөнчүнү бир аз карап туруп, жаш башым ызалыктан ыйлай жаздап, жанымдагы жолдошумдан уялганымдан арсан басып кеттим. Кыргыз анык эле иттен таралганбы, — деп көбүрөөк ойдо калдым. Ошондон баштап, кыргыздын анык кайдан таралып чыкканын билмекке орусча, мусулманча тарых китептерин издеп, таап ала баштадым. Орусчадан болсо «киргизы дикокаменные орды» дегенден башка бир ооз сөз таба албадым. Мусулманча китептер болсо, «Тарых Анабий», «Касас Анабия». Андан башка китеп учурабай, ал эки китепте болсо, кыргыз тууралуу бир ооз сөз жок. Жалгыз гана Шамашриптин китебинде «кыргызга бардым» деген сөз бар, башка кабар жок. Өзбек, татар молдолорунан кыргыз кайдан таралып чыккан деп сурасам, берген жооптору: кыргыз Мухамбет пайгамбардын туун кармаган Акешеден таралган; кээ бир бири Мухамбет пайгамбардын азанчысы Билалдан таралган дейт. Кээ бири Аналак Мыналак кырк кыздан таралган, — дейт. Акыры

кыргыз карыяларынан, сөз билген кемпирлери болсо да тарых сөзүн сурап жаза баштадым. Көбүнчө 1896-жылында жайдын күнү Көтмалдыга (азыркы Рыбачы), Каракол, Нарын, Токмок, Фрунзе кыргыздары болжолу 30 миң киши топ кылып башына айтылган райондордун уездери, приставдары туруп, съезд кылып, саяк, бугу, солто, сарбагыш, асык, моңолдор, черик кыргыздарынын карыялары сөз кылганда жана съездге отурган бийлер сөз кылганда, жана алар эскиден келе жаткан нарк, эреже, мал кесиби жана үлгүлүктүү макал айта баштаганда жазып, оозеки тарыхты негизи ошол 1896-жылдан баштап кагаз бетине ала баштадым. Мындан соң кыргыз, казактын чогулушунда, аш-той бергенде, жыйылышта, жолоочу жүрүп бара жатканда, бир жерге конгондо, кезиккен карыядан кабар алып жаза келдим. Ар элдин жарыялары өз уругунун тарыхын мактап сүйлөгөнү мага көп тоскоолдук кылды. Анын сөзүн башка карыялардан сурап, тунуктап жазышка туура келди. Көбүнчө араз болгон эки урук элдин анык жана жалган сөзүн ачып бере турган башка калыс урук элдин карыялары болду. Сөз билген кемпир болсо, калп айтпайт. Көбүнчө чынын айтат. Калп болбосун? — десеңиз: — Калп айтып кантип кудайга күнөкөр болоюн, — дейт. Текшере келгенде дагы кемпирдин сөзүндө калп болбойт.

Тарых китептерден биринчи колума түшкөнү (1891-жылы басылып чыккан) «Шежире түрк» жана 1899-жылында (1898-жылы басылга Бартольд жазган «Жети-Суу тарыхы» болду. Ош жылдарда кол жазмадан Ормон Ниязбек уулу кыргызга хан болгондо болжолу 1825—30-жылдарда мангендик молдого жаздырган «Жооп нама» колуна түштү. Бул «Жооп наманын» башында дин туура жазып. көбүнчө өлгөндө суракчы келгенде, алар жооп берүүнү жазган. Анын бир пайдалуусу — Тага тукумун, көбүнчө Майнап насилин, ата-бабаларын, сото, бугу, саяк, сарбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдор кандайча таралганын көрсөткөн. Жазылып бир карыш, узундугу үч кулачтан артык бир-бири желимдеп улаштырган сары кагазда эле. 1900-жылдан баштап Аристов, Радлов, Бартольддун Азия калкы жөнүндө жазган китептери колума кире баштап Мындан төмөн арканын (түн жак кыргызы: сая саруу, асык, черик» моңолдор, багыш, катаган, коңурат, бугу, солто жана сарбагыш — Тагай балдарынын) болжолу 1460—1470-жылдан башталган тарыхын жаздым. Бул тарыхты жыйып жазып жүргөнүндө кайсы жериңен калет кетер экен деп калемди барар саат шилтебестен кармап олтурган чагым болду.

ТАГАЙ ТАРИХЫ

Фергана менен аркадагы «оң» аталган кыргыздын баары да дээрлик Адигине, Тагайдан таралган үчү алардын жана ал заманда жашап келген уруктарды тарыхын жакшы билишет. Бүткүл тарых билген карылардын кабарына караганда Тагай Кокон, Маргала калаасынын тегерегиндеги Ийри Суу, Былпылдак деген жерде, бир кабарда — Ош калаасынын тоосу Сары Бел деген жерде болжолу 1460—1470-жылдарда туулган. (1505-жылдарда Кокон менен Канибадам арасында кыргыз барлыгын төмөндө көрөсүз, Бартольд болсо, азыркы кыргыз турган жерде анын 1504-жылында билингенин биринчи мертебе көрдүк дегенин жогоруда айттык). Ал заманда кыргыздын саруу уругу бийлеп турган. Адигине, Тагай, Муңгуш үч бир тууган болуп жана Наалы, Есмилу эжеси болгон. Адигине, Тагай эр жеткенден баштап, көп согушта болуп, кийин Адигине бий болгон чакта экөө жыйырмадан 40-жигит алып, эки бет болуп ордо атышкан. Ордо атууда чеги Алайдан бери Анжианга жете, эки ортодогу элдин ичиндеги аткылчы чертмекчини Адигине алган. Анжиандын түн жагында Наманган, Кетмен-Төбөдөгү жана эки ортодогу аткылчы чертмекчини Тагай алган. Адигине адеи ат чаптырып, Алайдан Навайти деген аткылчы бир жигитти алдырса да атыш бир айга созулуп, Навайти жакшылап аталбастан, Адигине тарабы жеңилген. Алайдан ат чаптырып алдырган ордочу Навайти аталбастан, алды мындай катар бир деп эл кордоп шылдыңдады. Адигине тарабы чыдай албай ызаланып урушуп, Адигине бийге калыстыкка барса, ал өз жагына тартты. Калыстык

кылбады деп, абдан зор жаңжал болуп, арадан көп чыгым болуп, жарадар болушуп, жана бир киши өлдү деген кабар бар. Адигиненин балдары көп болгон үчүн Тагай тарабы таяк жеп, кордук көрдү. Бул себептен Тагай таарынып, Кетмен Төбөгө, бир кабарда Тогуз Торого өзүн ээрчиген эли менен көчүп келген. Болжолу, 1505—10-жылдарда Кайдулат деген киши жараштырамын дегенде Адигине макул албаган. Тагайдын Адигинеден ажырап көчкөн жери Суусар Суу деген жер болгон. Экинчи кабарда — мал-жайытына карап Кетмен Төбө, Тогуз Торого келген. Бир кабарда өзбектер менен касташып чыгып келген дейт. Көбүнчө элдин айтканы ордо тууралуу чатак чыгып, Аркага келген. Тагайдын Аркага көчүп келгенине караганда мурунтан булардын байланышы бардыгы билинет.

Тагай орто жаштан өтүп калганда 60-жашында, болжолу 1515—1525-жылдарда Эреше ханга ак үйлүүкө (заложник) барган. Анда 2—3-жыл туруп калып, Тагайдын кирип жууп, төшөгүн салып берсин деп, ордо кыздан (фрейлина) бир кыз алып берген. Эреше хан уруксат берип, Тагай кыргызга кайтмакчы болгондо аялына келип: «Мен элиме кетмек болдум, боюңда бала калды, кыз болсо өзүнө теңтуш жерге бергин, эгерде эркек болсо, чоңойгондо ушул кездикти бергин. Мени таап алар», — деп марек бычагын берип жүрүп кеткен. Тагайдын заманы менен Эреше хандын заманын салыштырганда экөөнүн заманы бир болуп чыгат. Тагай өз заманындагы чачылган, тентиген кыргыз элди кураганына караганда Рашит хан менен Мухамбеткайдардын заманындагы болгон доорукка туура келип, так ушул учур болот. Азыркы, 1934-жылдардагы кыргыздын ата-бабаларын эсептегенде Адигине. Тагайга 13—15 ата менен барат. Орто эсеп менен 14 ата болот. Ар бир атаны 32—33-жылдан чапканда Тагай туулгандан бери 460—470-жыл болот Буга караганда Рашит хан 1517—1550-жылдарга жете хандык кылып, кыргыз менен байланышып турганы 1517—1535-жылдар арасы болуп, анык Тагайдын заманына туура келет, Жеке Тагай тукуму эмес, Тагай заманында курулган башка уруулардын маселен, саяк, асык, моңолдор, черик, коңурат, булардын ата-бабаларын санаганда 13—15 атага барат. (Эсте болмогу керек: илгери эки-үч катынды көп алган. Улуу катын, кичи катындын балдарынын жашында 25—30-жыл илгери кийин болот).

Тагай болжолу 1540—1535-жылдарда өлгөн. Кабыры кайсы жерде экени белгисиз. 1916-жылы Үч Турпанга качып барганда. андагы уйгурлар, үч турпандык кыргыздар, «Силердин ата-бабанардын кабыры ушул» — деп, Үч Турпандын күн чыгыш жагың жакын жерде кабыр көрсөткөн. Ким деген ата-бабабыз экен десек, Адигине, Тагайдыкы деди. Адигиненики дегенге бир далил: жогоруда Мухамбеткайдар Сейит өлгөнчө анда калып калган деген, Сейит 1535-жылы өлгөн. Өлөр замат Мухамбеткайдарды бошотуп жиберген. Анын кыргызга келгени маалим эмес, эгерде Мухамбеткайдар Тагай болсо, Үч Турпан өлкөсүнө келип туруп өлмөгү мүмкүн. Тагайдан соң кыргыздын бийлиги Богорстонго, андан Эштекке өткөн.

АДИГИНЕ, ТАГАЙ КИМДИН БАЛАСЫ?

Адигине, Тагайдын атасы ким экени талаш. Бири Жанкороз, бири Үйрүмчү, бири Сары, бири Долон дейт. Көбүнчө, Агул, Долондун бирин айтат. Ормондун жоопнамасында Агул деген көбүнчө карыялардын сөзүндө дагы Агул, анын атасы Сатыке, Мурагай, Төлгозу, Эркалпак. Долон (көп карыялардын сөзүндө Долон Чынгызхандын заманында Долонго келип турган. Кочкор менен Нарындын арасындагы ашуу). Долондун атасы Домбул, Мари-ари, Сангин, Шугүр, Кылай мунун атасы Кыргыз АналакМуналак олуядан таралган деп токтолот. Осмонаалы Сыдык уулу жазган 1913-жылындагы шежире Кыргызияда кыргыздын ата-бабаларын мындай деген — аны кайда алганы маалимсиз — маселен, Адигине, Тагайдын атасы Агул — атасы Долон бий, Домбул бий, Калпак бий, Телгозу бий, Муратай бий, Сары бий, Сангин бий, Шүкүр бий, Атан бий, Арслан бий, Темиш бий, Шакүр бий, Арслан хандан, Кайырман, Барган, Аналык, Алак, Санаршаа, Кыргыз.

Казактын айтуунда дагы кыргызды кулдан, күндөн, иттен таралды дейт. Маселен, казак ичинде сиңип кеткен Чөжө акын казак акыны Кемпирбай менен 1880-жылы чамасында айтышкан.

Чөжө:

Кара кесек капкара күндөн туулган,
Казы, беги бий болуп, бетин жууган.
Жасынан ага сыйлап көрбөгөн ит,
Калай-калай сүйлөйдү бул ант урган.

Кемпирбай:

Бул кул, бир күндөн пайда болгон,
Жаралган кызыл иттен сен эмеспи.
Наркы атамды сурасаң, атам Шаншар,
Ак сөөк, таза суңкар мен эмеспи.

Кыскасы, Адигине, Тагайдан мурунку кыргыз тарыхын кыргыз карыялары анык биле албайт: Ата-бабаларын айтымыш болуп жана оң-солдон таратат. Көбү дээрлик ата-бабаларын илгери кийин кылып, алмаштырып айтат.

ОҢ-СОЛ ТАРЫХЫ

КАРЯЛАР КАБАРЫ

Сатыкеден эки эркек бала туулду. Улуусун Агул, кичүүсүн Куул койду.

1. Энеси: Агул ичте оң жагымда жаткан, ушул себептен анын тукуму «оң» аталсын, Куул сол жагымда жаткан, ошол себептен анын тукуму «сол» аталсын деди.

2. Агул он эмчегими эмген, «он» аталсын, Куул сол эмчегим эмген, «сол» аталсын деген.

3. Бир согушта Агул ок саптагы колду баштаган үчүн «оң» аталды. Куул сол жак колду баштаган үчүн «сол» аталды.

4. Арка (түн жак) менен ичкерлик (күн жак) кыргыздардын арасы ортодогу Ала Тоолорду чек кылышып, оң жагындагы элди «оң» атады, (күн жүрүш) сол жагындагы элди «сол» атады дейт.

Менин билүүмчө, кыргыз азыркы Кыргызияга эки жактан келип куралган эл болот. Тарыхка караганда, биринчиси дайым Энисейден Кыргызияга (Тянь Шанга) келип турганын көрөбүз. Бул келгендер түн жагына орношуп, ошол себептен түн жагындагы Кыргызия күн батышты караганда оң жактан келип жана оң жакта тургандыктан, «оң» аталуу мүмкүн. Себеп, азырында {Таластагы сарууну эсепке албаганда} баарысы бирдей «оң» кыргызы. Булардын ичинде Какшаалдагы Кытайга караган черик кыргыздары дагы кирет. Экинчиси — Котондон, Кашкардан эң эски заманда келген булу кыргыздары Кашкар, Алай Фергана жактарына орношуп, күн батышка бет алганда, Кыргызиянын сол жагы болуп жана сол жактан келгендиктей «сол» аталмагы мүмкүн. Сол кыргызынын бүткүлү дээрлик Адигине тукумунан башкасы азыр да Кыргызиянын сол жагы — Фергана, Кашкар, Котондо турат.

Дагы бир пикир — кыргыз шаманий дининде турганда түн жакты карап, кулчулук кылып табынган. Ошондо оң жагын «оң», сол жагын «сол» атамагы мүмкүн. Адигине, Тагай эки бөлүнүп кеткенде саруу уругунан бийлик Катаганга өткөн. Карыялардан Адигине, Тагайдын баштары жөнүндө тарыхтагы бүткүл дээрлик жазылды. Эми Адигине, Тагай заманындагы куралган элдин урууларын көрсөтөмүн.

КОҢУРАТ

Адигине, Тагай атадан жаш калып, Наалы эженин тарбиясында өскөн. Эр жеткенде экөө тең баатыр болуп, согушка чыккандары көп болуп, баатырлык кылышкан. Бир чоң согушта Адигине, Тагай — Наалы эжени алган Дайырдын коңур кула түстүү атын минип барган. (Жанындагы жигиттерине коштошо кеткен). Согуш Кашкар менен Ташкендин биринде болуп, жоо менен беттешип, согушуп турганда коштоодогу коңур кула ат жигиттин колунан мойноп чыгып кетип, жоого түшүп кеткен. Жоону жеңип, олжого киши, мал түшүрүп алган. Кайта Ферганага бет алганда, эл олжолорун бөлүшүп алганда, Адигине, Тагай коңур кула аттын төлөөсү деп бир баланы алышкан. Аны эжеси Наалы эжеге бергенде ал баланын атын коңур кула аттын төлөөсү деп Коңурат койгон. Азыркы кыргыз ичиндеги коңурат ошонун тукуму. Коңураттын уюткусу Казакстанда. Тарых жүзүндө мындай: Чынгыз хан заманында коңурат деген могол уругунан эл болуп, булардан Тогочор Чынгыз хандын атактуу ноёндорунан болуп, Чынгыз хандын күйөөсү болгон. Жана Тогочордун жакын тууганынан саналган, Карачар ноён атактуу кан ичер Амир Темирдин бешинчи атасы жана Чынгыз хан канкордун аскер баштыктарынан болгон. Чынгыз хан өлгөн соң коңураттар Кыргызияга ооп келип туруп калган. Чынгыз хан менен Адигине, Тагайдын заманынын эки ортосу 300-жыл чамасында болот.

ЧЕРИК

Кашкар, Какшаал жагына барып, Адигине менен Тагай нойгутту жоолаган. Нойгуттар үркүп кетип, журтунда чердегей бир жетим бала калып, аны алып келип Тагай асырап алган. Бир кабарда Наалы эже асырап алган. Чердейген жетим бала болгондуктан Черик койгон. Кээ бир кабарда Тагайдын ордо кыздан туулган баласы Карачоро ээрчитип келген.

Менин пикирим: биздин эрадан жүз жылдар мурун Котон тоолорунда кыргыз (булу аталган эл) Кытай падышалары менен катышып туруп, кийин биздин эранын III-IV кылымдарында Турпан өлкөсүнө келип турган. Ошолордун калган тукуму — черик болуу керек. Не себептен черик аталганы 1526-жылында Рашит хан Кочкор менен Жумгалдан кыргызды чаап алып, бир жүз миң коюн алып кеткенде «кой чериги» аталганын жогоруда көрдүк эле. Мына ушул Адигине, Тагайдын чабуулунда калган жетим баланы таап алганы ушул сапар «кой чериги» дегендей, баланын атын Черик койгонунун себеби ушул.

Черик эр жеткен соң эр болду. Дайырдын (Наалы эженин эри) Актаман деген кыраан тайганына карышкыр, түлкү, бугу, марал, эчки, теке алдырып жүрчү. Бир ат чабышта Черик чапкан атын Актаман деп сүрөдү. Себеп: аттын түсү, мүчөсү ошол тайгандай болгон. Жана тайган сыяктуу тоодон-таштан тайгаланбаган. Черик мекен Нойгут бир тууган болуп, эзелден Турпан, Какшаал чегинде болгон. Башка кеп которулбаган. Эгерде Кытай жагынан кысталса чериктер Кыргызияга, Атбашыга жете келип, бу жактан кооптуу болсо Какшаалга кетип турган. Нойгут кыргызы болсо, ал тууралуу көп кабар жок, Манастагы Акбалтанын уулу эр Чубак нойгут болгон. 1670—80-жылдарда болгон Жаңыл Мырза нойгуттун кызы болгон. Азырында нойгуттардын калганы күн батыш Синцизианда болуп, баары да уйгурлашып, отурукка өткөн. Азыркы Тарым дарыясы мурун Ойгут дарыясы аталган. Бай өлкөсүндөгү уйгурлар бүткүл өздөрүн кыргыздан деп билет. Булардын айтуунда Тарым дарыясынын күн жагындагы элди кыргызга жакын дейт. Кыргызия менен Кытайда болжолу 8 мин үйлүү черик бар.

МОҢОЛДОР

Наалы эже 20-жашка келгенче эрге тийбестен, инилери Адигине, Тагайды тарбиялап, багып өстүрдү. Кашкар жагынан Опол тоодон монгол деген элдер эр өлтүрүп качып, Көкө, Дайыр деген эки жигит Адигине, Тагайга туруп калган. Көкөнүн үнү жоон, балбан жана баатыр болгон. Адигине, Тагай эр жетип атанган чагында арага киши салып, бизди

мынчалык тарбиялап, ата болуп асырап, эне болуп сактады. Сүйгөн жерине берели дегенде Наалы эже: — Мен кайдан алыстан бай издеп жүрөйүн, Дайырга берсин, — дегенде Адигине, Тагай, Көкө болуп Дайырдан жети атасын сураганда айтып беришкен. Жети атасын сурап, кыз бермек ал кезекте расим болгон. Ошону менен Наалы эжени Дайырга берген. Дайырдын тукуму азыркы кыргыз ичиндеги моңолдор деген эл. Көкөнү жоон баатыр болгону үчүн Көк Бука деп койгон. Бир урушка олжого таарынып, Адигине, Тагайдан бөлүнүп, коңурат казагына ооп кеткен. Дайырдан бир эркек бала туулуп, уруубуз моңол эле. наамыбыз өчпөсүн деп атын Моңол койгон. Ошол себептен анын моңолдор аталып калган.

Тарыхта моңолдор. Моңол уругу XIII кылымдын башында Чынгыз хан заманында жер жүзүн алган.

Булардан сурак кеткенде турган жериндеги элге синип кетип, алардын расим, динине өтүп, өз тили, расмисинен ажыраган. Моңолдордун азырында түп уюткусу азыркы Монголия республикасы, чачырандысы СССРде, Афганстанда, Кыргызияда бир ыр бар моңолдор тууралуу айтылган. Кайсы заманда айтылганын көп таптыштадым. Бирок заманын белгилей албадым.

Көкүрөгүн кишке бөлөгөн,
Көчүгүн тамга жөлөгөн.
Моңолдордун Самансур»
Кунун аргамжы менен төлөгөн.

Ар түтүндөн бир аргамжы чыгарып, бир кишинин кунунан кутулган, демек кыргыз ичиндеги моңолдор башта чачырап жүрүп, 1882—1885-жылдарда чогулган. Демек, биздин Кыргызиядагы моңолдор эмес, башка жаки мурунку эски моңолдор жөнүндө айтылса керек. Кыргызияда моңолдор төрт миң түтүн.

АСЫК

Тагай Эреше ханга ак үйлүү болуп турганда карабагыш кыргызынан хан ордосунда турган ордо кыздан бир кыз алып берген. Эреше хандан уруксат алып, Тагай кыргызга кеткенде катын кашкарда калып, бир эркек бала тууган. Баланы чоңойгон чакта теңтуш балдары: — Сен кыргыз Тагайдын баласы болосуң, — дегенде энесинен аныгын билип, Тагайдын аманат берип кеткен кездигин алып, атасы Тагайды издеп келе жатса, жолдон бир киши кезигип, мен азып жүргөн кыргызмын, Тагайга бара жатамын дегенде, азыгын ал кишиге көтөртүп, ээрчитип алган. Жолдон дагы бир киши кезигип, кайда барасың? — дегенде: — Мен жүргөн селсаяк кишимин, баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөмүн,

— дегенде аны дагы ээрчитип алып, дагы бир бала жигит ээрчитип, төртөө бирге жүрүп, Атбашы, Нарын, Кочкордун биринде Тагайдын айылына келген.

Чамасы 80-жашка жакындап калган атасы Тагайга учурашып олтурганда, Тагай балдардын жайын сураганда: — Мен Ордо кыздан туулган балаңызмын,

— дегенде, Тагай: — Мен ар жерден катынды көп алдым. Эгерде менин балам болсоң колунда эмне белгиң бар? — деп сураганда баягы кездик бычакты алдына таштаганда, Тагай анык менин балам экен деп, аты Ороз экен, Жанкороз койгон. Жанындагы жигит баласынын өңү кара экен, ушул себептен атын Карачоро койгон. Бул ким деп Асыкты сураганда: бул азып жүргөн Асык экен деп жана азык көтөртүп, аксакал кылып, алдыбызга салып, жол баштатып келдик дегенде, эмесе мунун аты Асык болсун деген. Жана аксакал болуп силерге жол баштап келген экен, ошол себептен Тагайдын тукуму Асыкты ошол замандан баштап, бул заманга жете олжо агасы кылган. Демек, жоого чыкканда жортуулга барса, башка да бир себептен олжо табылса, Асыкка олжону артыкча чыгарып берген.

Көп карыялардын сөзү: Асыктын насил теги кыпчак-кыргыз, Алтай, Канкайдан келгенде бирге келген дейт.

Тарых кабары. Биздин эранын VIII кылымында Энисей дайрасынын башында «аз» деген эл болгон. Жавропа тарыхчылары ошол «азды» азыркы кыргыз ичиндеги Асык уругунун түпкү теги дешет. УПУШ кылымдарда Чүй боюнда, Токмоктун тегерегинде арабдар менен алты ай согушкан Сулуу хандын эли — дуулат менен кара түргөчтөрдүн ичинде асык, күчүк деген уруктар болгон. Азыркы асыктын ичинде күчүк деген бир уруу бар. Бир кабарда Асыктын атасы Күртүк деген кыпчак болгон. Азыр да асык уругу Кыргызияда 3 миң түтүн чамалуу.

САЯК

Саяк, Асык, Карачоро, Жанкороз төртөөнүн кандайча болуп келген тарыхын жогоруда көрдүк эле. Саяк уругу азыр да Кыргызияда жыйырма миң түтүн чамалуу болуп, Карачоро, Курманкожо, Кулжыгач, Ыман, Түнкатар делип алты чоң уругу бөлүнөт. Саяк эр жеткенден баштап, Адигине, Тагайдын тукумунан конушун бөлүп, кээ заманда аларды бийлей келген... Азырында саяк уруусун тарых жүзүндө текшерип көрөлү.

Жанкороз Тагайдын ордо кыздан туулган баласы, энесинин төркүнү көбүрөөк кабарда карабагыш. Чала-чапырт кабарда казак кызы. (Саякка кезиккен жерде: — Сиз кимсиз? — дегенде: — Уругум саяк, элимди табалбай, селсаяк болуп жүрөмүн, — деген).

Эми саяк уругу тарыхта болгонбу?

Тарыхтарга караганда Иран, Туран деп тарыхка жазылган. Туранда орустар скив, грек менен түрк скиви, кытай «се» жана «сак» деп атаган. Айтылган эл биздин эрадан мурун эң эски заманда күн чыгыш Алтайдан күн батыш Дунан дарыясына жете жайылып, Азия, Жавропанын көбүн каратып, Иран, Кавказ, Шам, Египетке (Мисир) жете алган. Биздин эрадан 490-жылы мурун Кара дарыянын түн жагында Иран шаасы Дара (Ардашар) скивдердин Сармак деген бир уругун (70 миң), аскерин катуу жеңген.

Сармактын бир уругу Масайыттын катын падышасы Томрис, Иран падышасы Кикасировдун аскерин Амудария, Сырдариянын арасында жеңип, падыша Кирдин башын кесип алып, канын чаначка куюп, башын канга салып, «тирүү кезинде канга тойгон жок элең, өлгөндө дагы кан ичип жат», деп башка тээп жиберген. Ошол Масайыттын бир уругу саяк аталган. Кытайлар «р» тамгасын жазбайт. Ошол себептен сайрак ордуна саяк жазылган.

Бир кабарда саяктардын усунга аралашып кеткени саяк аталды дейт. Скивдердин ичинде «исин» деген эл болгон. Исин балким усун чыгар. Монголдор табыпты сайрак дейт.

Атактуу Искендер падыша күң батыш (Грециядан чыгып келип) Иран мамлекетин талкалап, каратып биздин эрадан чамасы 300330-жыл мурун Самарканд (Маракан) калаасын алган. Самарканд эли (бактырыйлар) капилеттен Искендердин 2 миң жөө аскерин кырып таштаганда, Искендер каарданып, аттанып келип, Сырдариянын күн чыгышында сактар менен согушуп жеңген.

СКИВДЕР КАНДАЙ ЭЛ?¹

Илиадада эски Греция скивдерди бээ саачулар деген. Мурунку тарыхчылар Геродот, Дюн, Христостон, Страбун, Птоломей, Татсит жана башкалардын айтканы. Скивдер кой, үй, жылкы урунуп, чочко асырабаган Көбүнчө күн батыштагы скивдер бал челек баккан.

Птоломейдин айтуунда Азия скивдери Имайдан нары жакта турат деген. Имай деп Орол, булар Гималай, көбүнчө Тянь Шань тоолорун айткан чеги Миотеди (азыркы Азов

¹ Энциклопедия. Брокгауз и Ефрон, № 59.

көлү), Ыраа (Волга) суусунан тартып, күн чыгыш Монгол, Тибет жана Кытай, Черикке чейин болгон. Күн жүрүшү Согдиян менен Индиге жете болуп, түн жагы киши көрбөгөн жерге жете болгон. Ал заманда Ыраа (Волга), Окса (Сырдарыя), Парономис, Балким (Об) Яик (түрк тукуму Жайык дейт) аталган.

Скив бир канчалык элдин жаңы атагы, булардын жарымы Азияда калып, жартысы Европага, Дунай дарыясына жете кеткен деп гректер жазган. Иранилар (парсылар) скивди сак деген, скив өздөрүн искулят деген, Румдар скивди сармат деп жазган. Геродот жазуусунда тирегет, язык, бастарно, рукслан жана башка дагы уруктар болгон. Кийинки эң соңку вариантка караганда Сырдарыянын нары жагы Масагеттер кыстаганда скивдер мурунку гимариздер турган жерге келип орногон.

Дара (Ардашер) жети жүз миң аскер алып, скивди жоолоп барганда, скиздердин Едентрис деген падышасы болгон. Скивдердин жүзү каратору, карасур, эткээл, сакалсыз, торой болгон. Ошондуктан эркектери катарында көрүнгөн. Согушта өлтүргөн душманы болсо башын кесип келип, хандарына тарткан. Баары да атчан аскер болуп, жаа тарткан. Бүткүл тамагын малдан алган. Скивдин кол алдында канча түрлүү эл болуп, падышасы орол алтайлык уруудан болгон. Скивге караган кээ бир элдин катындары ортодо болуп, бир кишиге менчиктүү болбогон. Боз үйдө туруп, тамагы эт менен сүт болгон. Сүттөн эжигей, курут кылган. Бээ сүтүн ичкен, кийизден жасаган төбөсү учтуу узун калпагы болгон. Эгин айдаган, дайым көчүп жүргөн. Мергет, Матыгет, Ысын жана башка уруктары болуп, Мадуй, Эшкөз, Бартай деген хандары болгон. Соормат скивдверинин кыздары жоону өлтүрүп, башын кесип келмейин эрге тийбеген. Артыкча тамагы кымыз болуп, динди Ирандан алган. Териден калканы болуп, аскери атчан болгон. Күн батыштагы жавропалыктар биринчи көргөндө (кентавра) ат киши деген. Жавропалык мурун шымды билбеген. Шымды скивден көргөн. Төбөсүнө жогдор коюп, чачтарык алдырган. Урум эли скивди сармат, соормат деп дагы айткан.

Кыргыз элинде кыйырынан азып жүргөн кишини, малды селсаяк деп дагы айтат. Балким саяк селсаяк деген сөз болот.

КАРАЧОРО ТУКУМУ

Жанкороздун өзү менен биринчиде ээрчип чыккан Карачоро эле. Бирок түсү кара болгондуктан, Карачоро койгон. Бул кишинин тукуму суу мурун аталып, көбүнчө уюткусу Фрунзе менен Токмок шаарынын арасында турат.

Тагайдын улуу катынынан Богорстон, Койлон, Кылжыр деген үч бала болгон. Азыркы түн жак Кыргызиядагы кыргыздын уюткусу ошол үчөөнүн тукуму болуп, солто, бугу, сарбагыш, жедигер уруктары, булардын кандайча болуп таралган тарыхы кийинирээк айтылат. Жедигердин тукуму түн жак Кыргызияда аз болуп, алардын уюткусу күн жак Кыргызияда турат.

ЖАНКОРОЗ

(Ордо кыздан туулган бала)

Эреше ханга ак үйлүү болуп Тагай барганда ордо кыздан туулган баланын аты Ороз. Таза кийинчп, таза жүргөн үчүн Жанкороз аталган. Тагайга Асык, Саяк, Карачоро төртөө келгенде улуу катындын балдары Богорстон, Койлон, Кылжыр ээрчип келген үчөөнө катын алып беришкен. Жанкорозго катын алып берели десе сүйгөн жеримден өзүм тандап аламын деп, Жанкороз болбой койгон. Жанкороз жоо бетинде өтө эр болуп, баатырлыкка чыккан. Олжо үлөшө келгенде Жанкорозго аз тийип калганда агаларына таарынып, Таласка кеткен, Мунун тукумунан айтылуу баатырлар Түлкү, Кантейиш, Акчокорканкы, Көкөм, Күржүү чыккан. Булардын тарыхтары өз заманында айтылат. (Мына Тагайдын тогуз уулу, санай келсе он эки деген.). Төмөндө жазылган Келдике

Баарын менен он эки болот, демек, биринчи Коңурат, экинчи (К, үчүнчү Моңолдор, төртүнчү Асык, бешинчи Саяк, алтынчы Карачоро, жетинчи Богорстон, сегизинчи Койлон, тогузунчу Жедигер, онунчу Жанкороз, он биринчи Келдике он экинчи Баарын.

КЕЛДИКЕ БААРЫН

Атактуу кан ичер Чынгыз баарын уругунан болгон. (Бул Баарыш ал уруктан эмес).

Тагай кеткен соң Кашкарда калган ордо кыз катынды дагы бир эр алган. Өз аттарын башка издеп келген үчүн улуусунун атын Келдике койгон. Кичүүсүнүн атын кыргыз менен уйгурдан катышкан бала деп Баарын койгон. Шумкарлыгы аз болуп, ителги менен ылачындын ортосунан туулганды Баарын дейт.

Кайсы жылда экени маалим. эмес, Тагайдан соң Талас, же болбосо Ысык-Көлдүн Барскоон деген туура суусунда Илбирс хан, Жолборс хан дегендер туруп, алардын заманында Агыш, Кожош деген баатырлар болгон. Булардын элиндеги Карабөрк деген сулуу кызды хандын Сарык деген баласы менен Агыш, Кожош талашып, мен аламын, мен аламын дешип, сынакка түшкөн. Арадагы элдин тыянагы: кымыз куюп сунган аяктан кыздын кимди каалаганын билмек болгон.

Агышка келди мис аяк,
Кожошко келди сыр аяк.
Кабайдын уулу хан Сарыкка Кара аяк,
Эки чети көктөөлүү аяк,
Эки элиси бөксө аяк.

Карабөрк сулуу хандын уулу Сарыкка тийбестен, Агышка тийген. Кийин Агыш менен ыгы келишпеген үчүн Карабөрк сулуунун ырдаганы:

Ак такыя жаман деп, Тыйын бөрк кийген бул
башым. Хан Сарыкты жаман деп, Агышка тийген бул башым.

Тагай заманында кыргыздар Кокон, Алаң Хожент, Ысык Көл, Кочкордо болуп, калмактар Анжиян, Алайга качканча көчмөн чарба болуп, аз-аздап буудай, арпа айдап, көбүнчө таруу айдаган. Темир тапчы аз болгондуктан, жылкынын туягын кетмен кылып, тоо текенин мүйүзүнөн орок жасаган. Аттын ооздугун, үзөңгүлөрүн мүйүздөн жасаган. Кийимдери кементай, жамынчы, таар болуп, үй нерселеринин бардыгын өздөрү иштеген.

МАНАП ТАРЫХЫ

Түн жак Кыргызиянын сурагы чамасы 300-жылдан бери кан ичер манаптын колунда болгондуктан, анын түкүмүн, мейли башка уруу эл болсун, ал залымдин түкүмүн анык билет. Мурунку эски заманда кыргыздын хандары, феодалдары кембагал кедейди аёосуз эзгендиги тарых жүзүндө көрүнбөсө да, алардын кул, күң туткандарынан залымдиги, кан ичердиги айгине көрүнүп турат, Тагайдын баш феодал экендигине анын таржымалы анык далил. Тагайдан мурун өкмөт саруунун колунда болуп, Адигине, Тагай экиге ажыраганда саруудан Катаганга өткөн. Ошондо да кыргыз калмакка ийилиштүү болгон. Эл бийлиги Тагайдан Богорстон деген баласына өтүп, анан анын Эштек. деген баласы феодалдын чоңунан саналып, анын заманында Богорстон деген уялаш кенже иниси Дөөлөс Кылжыр уулу калмактын улугуна барса, анын Көкмөчөк деген кызы Дөөлөстү көрүп, сынап жактырып, андан бир өткүр бала тууларын билип тиemin дегенде, Дөөлөс элиме барып, камынып мал алып. келип, атаңдан уруксат сурайын, калыңдыкка бере турган малымдын чегин угайын деп жүрүп кеткен. Дөөлөстүн үйүндө чабуулдан түшкөн кыпчактын, бир кабарында калмактын Жезбийке деген күңү болгон. Көбүнчө манаптардын айтуунда

Жезбийкенин жаткан жерине жарык түшүүчү экен. Дөөлөс ушул сапарда ал күң менен бой кошкон.

Калмактын кызы Көкмончокко кылган убадасы боюнча кызыңызды бериңиз деп, калмактын улугунан уруксат сурап барганда аны Көкмончок көрүп, сөзгө турбаган бурут, кылган антыңдан жаныпсың, сен жансаң да мен жанбаймын деп Дөөлөскө тийген. Андан туулган азыркы сарбагыш кыргызында таздар деген урук. Дөөлөстүн биринчи катыны Меңшек туубас болгон. Экинчи катыны Бакдөөлөттөн Токо, Жантай деген эки уулу болгон. Үйүндөгү күң Жезбийкенин боюна бала бүткөнүн туубас катыны Меңшек билип, жалгандан менин боюма бала бүттү деп, көрсөтпөй ичинен курсагына кийиз таңып алган. Күндүн ичи чоңойгон сайын Меңшек дагы кийизин чоңойто берген. Ошол мисалында акыры, болжолу 1595—1600-жылдарда Жезбийке төрөгөндө анын алдынан баланы Меңшек алып үстүнө олтуруп, мен бала төрөдүм деп элге жарыя кылган. Элге айтпагын, айтсаң өлтүрөмүн деп Жезбийке күндү коркутуп, кекетип койгон. Туу

бас катындын өз аты Меңшек ичише кийиз байлагандан соң кийиз курсак Меңшек аталган.

Токо, Жантай, Богорстон, Койлон, Саяк, Асык, Черик, Моңолдор, Багыш, Коңурат жана Тагайга караштуу элдин кыз-келиндери жөнтек менен келип, баланын бешигин манат менен ороп, карыганда Меңшек энебиз бала төрөдү деп, бешик ороочун дагы манаттан жасаган. Ошол себептен мунун баары манат болуп кетти деп, баланын аты Манат болсун деген. Жүрө-жүрө Манат, Манап аталып кеткен. Бир кабарда Жезбийкенин төркүнү кожонун тукумунан болуп, менин баламды тартып алдыңыз, аныңызга ыраазымын, баланын атын мен өзүм коёюн деп Меңшектен тиленип, уруксат бергенде Жезбийке төркүнүнө тарта аты Манат болсун деген. Манаф араб ысмы болуп, Мукамбеттин аталарынын биринин аты Абдулманаф болгон. Сонку кабарда тукумун көтөрүп айтуучу көбүнчө динчил, улутчул табынан болгондуктан, илгертен анын эл ичинде эти бары болбогон. Себеп: Манаптар өз тукумун Мукамбет пайгамбардын насили менен барабар кылып санаган дешет. Менин пикиримде:

1. Мусулман тарыхчыларынын кабарына караганда X кылымда Ысык-Көл өлкөсүндө көчмөн карлук түрктөрүнүн ичинде жикилей уругунун арасында христиандар болгон. Булардын Барскоон шаарында турган улугунун титулу Манах болгон. Кыргыз тилинде «X» тамгада жок болгондуктан, «X» ордуна «K» жазып Манак деп, бара-бара Манап болгон. Манап туулган заманга жете бул титул эл арасында азыркы хан дегендей артыкча абазалуу ардактуу болсо керек.

2. Кыргыз толук, чымыр беттүү (плотный), семиз кишини манек деп айтат. Маселен, манектей экен, манектей болуп деп айтат. Манап туулгандан чымыр, толук бетүү, манектей болгон үчүң Манап атаса керек.

Манап атка мингенден ууру, каракчы, талоончу болуп, мейли башка, мейли жакын туугандары болсун, анын малын тартып алып пайдаланган. Бандиттерди жыйып алып, ичтен-тыштан жол тосуп, басмачылык кылган. Начар чарба кедейлердин малын талап алган. Ууру, каракчы, бандиттерди жолдош кылган. Башка жактан эр өлтүрүп качып келген болсо да манапка келип, бандиттик кылып туруп калган. Маселен, Абыла уулу катындын баласы Токо дагы талоончунун бири болуп, манап менен биргелешип, манап катары бандит болгон. Эки ата манаптын жакын тууганы Койлондун уулу Жедигер бай болгон. Койлондун уулу кооз Жедигер деген байыртан бери келе жаткан макал бар. Кооз демек — оокаттуу болгон үчүн кийимдин тазасын кийип, аттын жакшысын минген. Мунун малын Манап тартып алып пайдалана бергенде чыдай албастан, Олуя Атадагы Жанкороздун үстүнө көчүп кеткен. Кедейди эзип, кул, күң кылып, күчүнөн пайдаланган. Манаптын заманындагы казак жана өзбек хандары менен байланышып, Жанкороздун уулу Көкүм кыргызда биринчи феодалдан саналган. Кыргыз арасында биринчи бай саяк

уругунан Түгөл болгон. Манап мал күтпөстөн, кедей, букара, бечаранын малы менен оокат кылын, күнүн өткөргөн. Казак кыргыздын каны эңчер бойлуу Эр Эшим калмак менен жоолошкондо арка кыргызынын аскер баштыгынын бири Манап болуп, согушта Иле боюнда өлгөн. Токо менен Манап бир убакта өлсө керек. Болжолу 1638—1635-жылдар чамасында Манап менен Токо өлдү деп бечаралар, кедейлер, букаралар Манаптын баштагы тартып алганын доолап келип, ага-инисинен жана балдарынан төлөтүп алып жатканда алар жакшы малдарын бербей койгондо кедейлердин ырдап айтканы:

Кара Токо, Манап ай,
Жедиң эле Канап ай.
Эми бере бергин тим эле,
Баш-башынан санабай.

Манап өлгөндөн баштап, анын тукуму болсун жана Манапты жактаган залымдер болсун, эл-журтту талап бечаранын канын соргон, кул, күң кылып жумшаган, калыңга берген кедей букараны өлтүрсө сурагы жок болуп, кедей менен букарада мал эмес, башына ээлик кылганы болбогон. Катын алган жерине калыңга берген, байгеге сайган. Манаптын үстүнөн калмак, өзбек, Николай улуктарына барып, арыз айта албаган. Айткан менен укпаган. Эгерде арызданганын угуп калса, малын талап алып, өзүн жалчы кылып койгон. Манаптын тукумунан кан ичерлер көп чыгып, эл-журтту талаган. Ичкенжеген, кийген бүткүл оокаты эмгекчилердин мойнунда болгон. Булардын Рарыхы өз заманында айтылат. Манап тукумунан тигил залим хан ичерлердей боло албаганы чала манап аталган Алардын кесиби уурулук, карактоо, тала алыш, алдап алыш, качан болсо уруш-талаш, чатак менен болуп, кедейди эзген, урган, жеген. Алар тууралу канкор Манапка даттансаң: эл ичинде бир тентек жүрсө не болор дейсиң, — дегенден башка жообу болбогон. Кыргыздын Манап тарабынан эзиле баш таганы болжолу 1615-жылдан башталып, Кызыл жылдыз чырагы жер жүзүнө чыга келгенде, демек Октябрь революциясына жете созулган. Манап сарбагыш тукумунан туулуп, башка оң, сол кыргыз урууларына биз дагы манапбыз дешип, тигил залим Манаптын турмушу жаккандыктан, Манаптын кесибине кирип, мен дагы Манапмын деп, манап аталып кеткен;

Оруста князь, казакта төрө, арабда амир, Кытайда ваң, өзбекте хан кандай болсо, кыргызда манаптын даражасы ошондой болгон. Бирок кан ичер кедейди талап.. күң-кул жумшап, аларды калыңга берип, байгеге сайгандыгы жана башка залимдиги тигилердикинен артык болгом Манап өлгөндөн соң анын Сүтөй Жарбаң деген балдарынын жана Сүтөйдүн Сарсейит, Түгүр деген балдарынын заманында түн жак кыргыздын толук бийлиги карабагыш, багыш кыргызынан Калматай жана Түлкүнүн уулу Тейиште болгон. Багыш, карабагыш уругу кыргызды калмактан жеңилип, Ферганага качканга чейин, болжолу 1685-жылга чейин бийлеген.

БУГУ КЫРГЫЗЫ ЭМНЕ ҮЧҮН БУГУ АТАЛДЫ?

Эң эски заманда Котон тоолорунда булу деген кыргыз барлыгы жогоруда айтылды эле. Кара Кытай сапырыгында бугу деген кыргыз уругу болгон. Бирок азыркы бугу аталган кыргыз менен кара Кытай доорунун эки арасы 600-жыл чамасында болот. Бугу кыргызынын энеси Бугудан таралыптыр десе, уккандын баары ишенбестен, анчейин жалтан сөз деп билет. Бугунун бугу аталган себеби бүткүл арка кыргызынын айтуунда илгерки замандан бери төмөнкү:

Тагай Ферганадан Аркага келгенде Кетмен-Төбөгө бир-эки жыл туруп, соңунда Атбашы, Нарынды жердеп турган. Анын Кылжыр деген баласынын Дөөлөс, Орозбак деген эки уулу болуп, Орозбактын Асан, Асык, Карамырза. Мырзакул деген чечекейди жара аткан төрт мерген уулу болгон. Асан менен Карамырза Тогуз Тородон, бир кабарда Майстандан (Нарындын кун жак аягы) салбырынга чыгып жүрүп олтуруп, бир кезде

Атбашы менен Нарындын арасы Аламышктын тоосунан бир сулуучураак бугуга кезигишет. Ак бугуну атпайт дечү эле, атпайлы, башка кийик табылар деп, Асан айтканда Карамырза болбостон өңүп барып, бугуну атканда жыгылып калган. Ошол чакта 1213-жашар секелек кыз бала: «балаңды ат, ботоңду ат» деп чуркап келип бугуну чыңырып кучактап калганда тигилер кызды кармап калган. Кызды үйлөрүнө алып келе жатканда Мырзакул жолунан тосуп туруп, соогалап Акжелге деген айгырын үйүрү менен берип, кызды Алымсейит деген баласына алып берген. Ал кыздан туулган (эалдардын тукуму азыркы тынымсейит, арык тукуму — карамырзадан башка бүткүл бугу уругу. Эл ичинде айың сөз: Карамырза бугуну аткан үчүн кыздын каргышына калып, тукуму аз болду дейт. Кыздын башында эки-үч эли мүйүзү болуп, ар жылына бугунун мүйүзү куураган чакта кубаргансып, көктөмдө жашарып турган. Кыз өлгөнчө башындагы мүйүзүн көп элден жашырган. Бүткүл түн жак кыргызы бул окуянын анык экендигине ошол замандан ушул заманга жете талашсыз, анык көзү жетип, чын экендигине ишенген. Бугу менен сарбагыш болжолу 1720 — 30 - жылдардан баштап орус колонизаторуна караганча, эки ортосу дайым бузулуп келген. Чатакташып турган заманында болсо да бугу тууралу жогоруда айтылган окуяга анык деп талашсыз ынанган.

Менин пикирим: ал заманда бир тараптан үйгур, бир жактан калмак, бир тараптан казак, Фергана, Ташкен жагынан болсо өзбектердин жоокерчилик заманы болуп, бир бүлүнчүлүктө чабылган-чачылган кыргыздан бир үйлүү, жарым үйлүү балким, аска-зоонун бооз маралын жаралуу кылып кармап алып, колго багып өстүрүп, сүтүн ичип пайдаланып, жан сактап жүрсө керек. Тиги атылган бугу албетте, бакма маралдан туулган болуу керек. Жаки болбосо дагы жапайы бүгүнкү жаңыдан туулганда багып алмагы мүмкүн. Буга караганда тоодогу бекинген кишинин кызы болмогу этимал. Бугу атылып, кыз кармалган чакта, эгерде үйүндө эркек киши болсо, аң уулап кеткен чыгар, балким жабдыгы жок болсо, коркуп бекинип калуу этимал. Салбырынга чыккан кишилер кадимкидей эки-үч ай алыска жортуп кетүүчү. Балким, алыс жерден ала качып, жаки урушуп колго кызды түшүрүп алган чыгар. Бугу деген атак эл эски замандан кыргызда боло келген. Ошол бугулардын насили азыркы кыргыз деп айтууга эч мүмкүн эмес. Неге десеңиз азыркы кыргыз бугу кадиксиз Кылжырдын тукуму экендиги ташка тамга баскандай, күндүн чыкканы менен батканындай, арка кыргызынын бардыгына бирдей анык.

КЫРГЫЗИЯДА КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ

Жогоруда монгол заманында айтылган Чыңгыз залымдин Жагатай деген уулунун насилинен Тукулук Темирдин Жунус хан деген баласы хан болуп турган деп көрсөттүк эле. Ошол Жунус хандын Вейис хан деген баласы (кабыры Коргоштун күн чыгышында, Кытай жеринде) Моголистанда хан болуп турганда, күн чыгыш жагына монгол элдеринин чабуулуна кириптер боло баштаган. XIV кылымдын аягында монголдордун аралынан чорос, кошот, тургут жана хуюн деген уруулары союз болуп, күчөй баштаган. 1399-жылында ойроттун баштыгы Өзгөчө Хашим (кээ бир тарыхта Өзгөчө Хашимди кыргыз дейт) монголдун Элбек деген ханын өлтүргөн. Ошондон тарта ойроттун үстөмдүгү башталат, деп тарыхчылар эсептешет. 1408-жылында мурунтан монголдун чаңдары ушул шаарда такка минип келе жаткан адети боюнча Беш-Балык шаарында такка минген Мухамбет хан ойрот (мусулмандар калмак дейт) менен согушууга даярдана келген. Кытайдын тарыхына караганда жогоруда айтылган Вейис хан ойроттордон сыгылып, ордосун Синцизиандан Иле боюна көчүрүп келген. Ал Кытайдын кабарында XV кылымда кийимине караганда Иле боюндагы элдин жартысы мусулман, жартысы ойрот болуп, боз үй тигип, баары да көчмөн болуп, тамагы кымыз менен эт болгон¹. Иленин боюнда

¹ В. Бартольд. Истор. Семир. стр. 151

ойроттун ханы Тогондун аскер баштыгы менен Вейис хан б1 мертем согушуп, башкасында жеңилип, биринде жеңип, эки мертебе колго түшүп, ошол себептен бир тууган карындашын Эсентайчыга берип туткундуктан бошонгон.

1430-жылында калмактар Ысык Көлгө келип, 1447—55-жылга чейин Сырдарияга чейин барып, өзбекти жеңип, 1459-жылы калмактын элчиси Гераттын падышасы Абусейитке барган.

1472-жылында Иледе турган Моголстандын ханы Жунус менен калмактар согушуп, жеңип кайткан. Мындан соң 1582-жылга жете калмактын дайыны Жети Сууда билинбей калат.

Ушул заманга жете кабары билинбеген, 1582-жылында түркчө жазылган, аты-жөнү айтылбаган, азырында Лейден университетинин китепканасында (кыраат-касымда) сакталган кол жазууга караганда Орто Азияда калмактардын жеңиштүү чабуулдары болуп, анын ханы төөмөт уругунан Алтан хан болгон. Бул калмактар 1552-жылында ойротторду караткан.

Дөөлөстүн калмак уругунун Көкмончок деген кызын алганы ошол 1582-жылындагы калмактын Жети Суудагы жапырыгына туура келет.

Кыргыз, казак жөнүндө ал түркчө жазылган кол жазма мындай деген: кыргыздар монголдун туушканы болуп, ханы жок, бектери гана болуп, ал бектерин «кашка» деген. Кыргыздар капыр дагы, мусулман дагы эмес, ашуусу бар тоолордун эң бек жерлерине турушат. Аны менен жоо согуша турган болсо, катын-балдарын тоонун эң бек чыңына жиберип, жоонун келер жолун тосуп туруп, күндү жайлап жаадырат. Жоонун колу-буту томукканда каптап кирип, кырып таштайт. Өлгөн өлүгүн көмбөстөн табытка салып туруп бийик жыгачка сөөгү шалдыраганча асып коёт. Казактар мусулман болуп, эки жүз миң түтүнү бар. Булардын соодасы дайым Бухар менен болот. Жүндөн кийим иштеткенге ал өтө устат болуп, ал жүндөн иштелген кийимди кийгенде кийимге жаан өтпөйт.

КЫРГЫЗДЫН ЫССАР, КӨЛӨПКӨ¹ КИРГЕНИ

(Азыркы Тажикстандагы Ыссар, Куляп шаарлары)

Казак кайың саап, мында калып, кыргыз Ыссар, Көлөпкө кирген. «Ыссарда булу бардын көңүлү ток» деген макал алигиче унутулган жок. Казак кайын саады, демек ачкачылыктан кайыңдын бетин жалпак кылып чаап ийгенде андан ак суу чыгып, аны ачытып ичкен. Кыргыз Ыссарга не себептен киргени белгисиз. Бир далай карыялардын айтууна караганда калмак менен урушуп, жеңилип качып кирген дейт. Кээ бир карыялар нечен жылы эгин, чөп чыкпай эл бузулуп, Анжиан, Алайдан өтүп, көбү Ыссар, Көлөпкө чейин барган дейт. Не да болсо, 1635-жылында Ыссар, Көлөпкө жете барган. Бирок анда көп турбастан кайткан. 1625-жылында кыргыз Эшимхан командасында Иле боюнда калмак менен урушканына караганда калмактын качканы анык сөз.

Богорстондун балдарынан Эштек менен Косор бир тууган болуп, биринчи качып барганда Косордун балдары Ыссарда калган. Кийин 1689-95-жылдарда кыргыз бүткүл дээрлик качып барганда, Ыссардан издеп таба албаган. Көп тапкычтан соң Косордун балдарынын Афганстанга өтүп кеткени маалим болгон. Косордун Эрчегиш жана Бегиш деген баатырлары мындан качып бара жатканда Анжианда чечек чыгып өлгөн. Баатыр балдарым өлүп калды, эми элдин-жердин бетин кантип көрөмүн деп, Косор кайта келбестен анда калган. Анда калган себеби ушул болгон. Бир кабарда Эрчегиш, Бегиш Талкандын балдары болуп, Анжианга кийин барганда өлгөн. Кыргыз Ыссар, Көлөпкө кирген тууралуу тарихте мындай деген². XVII- кылымда фарсыча жазган өзбек тарыхчиси Махмуддин Вали кыргызды кафыр деп жазган, 12 миң үйлүү бул кыргыздар ражап

¹ Азыршча Гиссар, Куляб — Ред.

² В. Бартольд. Киргизы, истор. очерк. стр. 39.

айында Хижраттын 1045-жылында, бизче 11-декабрдын 1635-жылында Каратегинди басып, 1 исарга келген. Булардын 12 баштыгы болуп, (кебетеси миң үйдө бирөө болорго керек) кийин Шаабан айында аларды Балка шаарындагы өзбектин ханы учурашууга өзүнө кабыл алган. Булар авалында динсиздикте, адашууда жана наадандыкта болуп, кебетеси ушул өзбектин жерине барганда мусулманчылыкка өтсө керек (Кыргыздын Каратегинге барышы ошол доордо болуу керек). Каратегин кыргыздыкы болуп, аны тажиктер кийин алган деген сөз бар.

КЫРГЫЗ МЕНЕН КАТАГАНДЫН СОГУШУ

Карыялардын берген кабарында: «Эңчер бойлуу Эр Эшим, катагандын хан Турсунду өлтүрдү» деп, ал тууралуу төмөндө жазылган бир далай кабарларды билет. Бирок анын кайсы жылдарда болгонун биле албайт. Тарыхчыларга караганда бул согуш 1625— 26-жылдарда болгон. Кыргыз, казактын ханы калмак менен Иле өзөнүнө кыргыз, казакты баштап (ал заманда казакка кыргыз карап турган шаары болгон), согушуп жүргөндө Ташкенде хан болуп турган катагандын хан Турсуну келип, Талас менен Чүйдөн кыргызды чаап, малын талап, кыз-катыны олжого кеткенде Иледе калмак менен согушуп жүргөн Эр Эшимге кабар бергенде, Эр Эшим калмактын бетине аскер коюп (кабарда ал аскердин баштыгы Манап болгон), өзү кайра тартып, жарым аскери менен токтоосуз күндөп-түндөп жүрүп олтуруп, Ысык Көлдүн аягы Тору Айгырда тору айгырын өлтүрүп, Сыртта үч сур атын өлтүрүп, Жоргонун белине жакын жерде жоргосун өлтүрүп, өзү саяк кыргызы Түгөлдөн алган Шарткула деген күлүк аты менен Сайрамда, бир кабарда Ташкенге жакын калганда, хан Турсундун аскерине жакын жетип калганда, аскердин артынан мал айдап бара жаткан олжого түшкөн кыргыздын катын-кыздарына жеткенде алардын ичинен жашы 12—13деги кыргыздын кызы мындай деп ыйлап, зарлап, үн салып ырдаган:

Кой айдаган биздин кыз,
Уй айдаган биздин кыз,
Эңчер бойлуу эр Эшим,
Эсен болуп соо келсе,
Болор бекен, катаган,

Биздин кыздай сиздин кыз? — деп айтканын Эшим хан угуп, «чечбегин» деп оң саамайын түйүп жоо канчалык жерде деп сураганда: бизден азыр эле бөлүндү, көп узаган жок дегенде, мал айдаган катын-кыздарды токтотуп коюп, аскеринин алды-артын жыйып, күн баткан соң тамак ичип жаткан кезде хан Турсунга жетип, Эшим хан согушуп аскерин кырып, хан Турсунду өлтүрүп, Ташкенге Жанкороздун уулу, Тагайдын небереси Көкүмдү улук кылып, канчалык кыз-катын, мал олжолоп кайткан.

Баягы ырдаган кызды Эшим өз кызы катарында багып жүргөндө бир-эки жылдан соң Эшим хан өлүп, саяк кыргызынан Шарткуланы берген Түгөлдүн уулу Мангыт барса, атыңдын колкосу деп баягы чачы түйүлгөн кызды өз кызы катарында жабдык, себи менен берген. Маңгыт алып, андан туулган саяк ичиндеги азыркы катаган деген урук. Бул согуштан мурун жайчылыкта Түгөл менен Эшим хан дос болгондуктан, ал Түгөлдүкүнө барса, аңын эки миң сары-кызыл жылкысы бар экен. Жылкыдан тандаган күлүк атыңыз жана жоргоңуз болобу, алыңыз, дегенде малчы минип жүргөн арыкча кулабыштыны жактырып, Эшим хан алган. Кийин артыкча күлүк болуп, Шарткула аталган: Эшим хан менен бирге жүрүп, Турсунду жоологон саруу кыргызынан Муратаалы жана Тоңдурт деген кишилер. Катагандан олжо болуп колго түшкөн төрт жашар бала Алакчын болгон, өзү Чемедин баласы. Бул төрт жашар бала Алакчынды олжого Муратаалы алган. Колго түшкөн бир бооз катынды Тоңдурат алган. Анын тукуму колпоч деген эл ушул чабуулдан

Накай деген кишини колго түшүрүп алып келген. Алакчын, колпош, Накай деген уруктар азырында Таласта турат. Алакай деген бир уруу отурукчу эл азыр да Тажикстанда. Алакчындын тукумунан Ажыбек Алчикен уулу Талас кыргызынын баш феодалы болгондуктан, 1800-жылдардын арасында таластык кыргызында балким түн жак кыргызында биринчи болуп Кокон хандыгына караган. Ажыбек 1832-жылында өлүп, Капкага коюлган.

Азыр да кыргызда «катагандын хан Турсун, хан Турсун, хан Турсунду ант урсун» деген макал бар. Бул макалга караганда Эшим хан калмакты жоолордо хан Турсун кыргыз менен казакка тийбес болуп антташса керек. Анттан тайып, кыргыз менен казакка чабуул кылгандыктан айтса керек. Жана бир макал: Иледен чыгып, Ташкенге күнү-түнү сегиз күндө жет кен Шарткула күндөрдүн күнү болгондо, баасы кулундуу бээге чыккан жок. Бул макалга караганда Эшим хан өлгөн соң тезинен казактардын ачарчылыкка учураганы көрүнүп турат. Ал тууралу жогоруда «казак кайың сааган, кыргыз Ыссар, Көлөпкө кирген» деген темада айтылган.

Эр Эшим Иледе калмак менен урушканда жана хан Турсун менен согушканда, бүткүл кыргыздын аскерин баштаганда Көкүм болгон. Анын тарыхына төмөндө азыраак маалымат беремин.

Тагайдын жогоруда ордо кыз катынынан туулган Жанкороз туугандары Богорстон, Койлон, Кылжырга таарынып, Таласка ооп кеткен деп айттык эле. Жанкороздун балдары Көкүм менен Корчу баатыр чыгып, бүтүн кыргызды бийлеген. Корчунун баласы Түлкү, анын баласы Кантейиш Эшим хандын карындашын, бир кабарда кызын алган. Андан туулган Аккочкорканкы. Булардын тарихи кийин айтылат. Көкүмдүн баласы Куттуксейит жана Иман.

Эшим хан Турсунду өлтүрүп, Ташкенге Көкүмдү улук кылган. Кийин Көкүмдү казактар өлтүргөн соң кыргыздар кдзакты Ташкенден айдап чыгып, Бухардын ханынын уруксаты боюнча Күржүнүн небереси, Түлкүнүн баласы Тейишти хан көтөргөн. Ошол катаган же Абылайдын согушунда болмогу керек. Багыш кыргызында Кабай жана Бейшим деген баатырлар болгон. Эштектин Ча деген баласынын баласы (эски Алтай түрктөрүндө Ча деген кишинин аты болгон) ошол катаган согушунда баатырлык кылып, олжого бир сулуу кыз алган. Андан туулган Жоочалыш, бир кабарда Богорстондун Эштеги кызыл бөрүк казак менен согушуп жеңип, олжого бир кыз алган. Андан туулган Жоочалыш, Жээсалыш дейт. Бул согушта Эштек менен бирге барган солтонун баатырлары: Балта, Түйтө, Кайдоол. Соңкусу Кокондон келип, Эштекке жигит болуп туруп калган.

ЖАДЫЛ МЫРЗА

Манаптын Сүтөй жана Жарбан деген эки уулу болгон. Сүтөйдүн баласы Сарсейит жана Түкур. Сарсейит билгиликтүү жана эр киши болгон. Анын Үчүкө деген баласы акылман жана эл билгич болуп Түлкү деген баласы алдыңкы баатырлардын биринен саналган. 20-жашка келгенде Көтмалдыдан Соң Көлгө карай көчүп бара жатканда Түлкүнүн энеси келинине өтө кас экен, ачууланып Түлкүнүн катыны Деркенди Кочкордун аягына эртең менен эл көчүп жатканда коё бердирген. Келиндин бешикте Тынай деген эркек баласы болгон. Ошол себептен катын аттанып кетип бара жатып, бешиктеги баласын ачып, бетинен сүйүп ыйлап айткан

Үчүкөкүн үч уулу,
Үч Үчүкө болор да.
Жалгыз Тынай кулунум,
Сенин айын не болор?

Коё берилген келин Деркенди саруу кыргызы алган. Кытайга караган Аксуу шаарынын чөлкөмүндө турган нойгут кыргызынын улугунун Жаңыл Мырза деген жалгыз кызы болуп, анын баатырлыгы билинип, элге даңкы чыгып калган кези экен. Үчүкө, Түлкү жана моңолдордон Атакозу, Чабак деген баатырлар баш болуп, калың кол барып, Жаңыл Мырзаны Түлкүгө алып бермекчи болуп, аттанышып барышат. Ал кезде Жаңыл Мырза элинде жок экен. Калмак менен урушканы, болжолу 1670-жыл чамасында Жетитер Чемен деген жерге кеткен чагы экен. Бир кабарда аң уулап кеткен дейт. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабак нойгутту чаап алып, көп мал алып, кайта келе жатып, Турпандын башы Какшаалдын ичине келип, жатып калган. Ушул кезде Жаңыл Мырза элине келсе, эли чабылып, чачылып жаткан, Аны көрүп калың киши алып, жоону кубалай келип, түн ичинде эл жата электе Жаңыл Мырза кууп жеткен. Жоо калың малды туюк жардын алдындагы имерилиш токойлуу булуңга токтотуп коюп, бир канчалык жылкы союп, кандуу булоон болушуп, жан казандарына салышып, бышырып жаткан чакта үстүнөн чыгат. Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабак оттон алысыраак жерде олтурушканда аларды Жаңыл Мырза сынап, Түлкүнү мындай деп сынаган:

Сомдогондой билектүү, сом кара таш жүрөктүү. Атакозу, Чабак үчөө бирдей көк жал бөрү экен. Түлкүгө тийсе тийип алар эр экен, — деп атууга кыйбай турганда атасы: — «Аткын, балам, — деген. Ошондо да атпастан, сорогой таштан артылып карап турган. Жаңыл Мырзаны жарыкта олтурган кишилер көрө албаган. Жана да атасы: — Аткын балам, — дегенде жааны ийининен алып, атууга көңүлдөнбөй турганда атасы: — «Кыз бала оңбосун, эркең болсо эли-журтумду талкалап, чаап алып, олжолоп бара жаткан душманды аяп турат беле, — дегенде Жаңыл Мырза саадагын сундуруп таптап, кайта тартып, жана таптап, атпаса пейилденип турганда Жаңыл Мырзанын дайым алып жүрүүчү кертайганы тигилер олтурган оттун жанына жойлоп кирип барганда Түлкү көрүп, «баягы сур канчыктын кер канчыгы экен» деп, жаасына обдулуп алганы жатканда Жаңыл Мырза Түлкүгө тийгеним менен менин сур канчык атым калбайт экен, Түлкүнү атсам агасы Үчүкө баса калганда аны атармын, Атакозу, Чабак камынып урушка чыкканча аларды атармын деп, жааны тартып жибергенде Түлкү оңкосунан кулаган. Аны Үчүкө басып калганда аны өлтүрө аткан. Атакозу, Чабак түйүлүп аттарына минерде экөөнү эки жерге атып таштаган. Калың кол быт-чыт болуп үркүп атка мине турган болуп, камоодогу жылкы чатырап үркө турган болгондо Жаңыл Мырза атына минип туруп: «Мен Жаңыл Мырзамын, жаныңардан үмүт кылып, элибизге эсен кетели десеңер, жаткан жериңерден былк этпей, жай-жайыңарга жата бергиле» дел, калың элдин үстүнөн жааны он чакты зыркырата атканда, зыркырап өткөн октун добушунан эл коркконунан былк этпестен, дир-дир этип жатып калган. Жаңылдын артынан колу келгенде кишилерине тийбестен, бешалты жылкыны сойгула деп, Жаңыл өзү жатып калган. Эртең менен Үчүкө, Түлкү, Атакозу, Чабакка жер каздырып көмдүрүп, Түлкүнүн кадыры деп алардын жолдошторуна тийбестен, аттондору менен аман-эсен узатып, Жаңыл үйүнө кайткан.

Кайткан колдон бир киши илгери келип, бул окуяны билдирмекке Ысык Көлдүн Улаколунда төө багып жүргөн карыган Сарсейитке кез келип: — Үчүкө, Түлкү балаңыз Жаңыл Мырзанын огунан каза тапты, — дегенде: — Үчүкө, Түлкү өлсө Атакозу, Чабак бар, — деген. — Атакозу, Чабак да өлдү дегенде; — Кан уучтап түшкөн хан куя балам бар, — деп тескери карап туруп, кончунан чакчасын сууруп алып, оозуна толтура насыбай салып:

Үчүкө, Түлкү балам ай,
Арстан тууган Атакозу,
Чабак ай
Ажалына кез келген,
Жаңыл Мырза жалап ай,

— деп бакырып жиберип, төөсүн көздөй бастырып кеткен.

Ал кезектеги кыргыздын ханынан саналган Түлкүнүн хан Тейиштин айылыңа эл чогулуп, кеңеш кылып, Түлкү, Үчүкө, Атакозу, Чабак төрт баатырдын кунун нойгуттан кантип алабыз деп сүйлөшүп олтуруп, нойгутка аттанып барууга бүтүм кылып, казактын ханы эңчер бойлуу эр Эшимдин. уулу Тооке ханга келип акыл салганда Тооке хан макул алын, казак, кыргыздан башчысы Карбагыш, Калматай, Багыштан Сейиттин уулу Аккочкор каңкы, Ашыра, Калча (бир кабарда Шырдакбек да болгон) нече миң киши барып согушта, бир кабарда — аң уулап келе жатканда калың чер токойдон аңдып тосуп туруп Жаңыл Мырзаны колго түшүргөн. Бир кабарда согушта жүргөндө Аккочкор менен Жаңыл Мырза бетме-бет жеке беттешип согушканда Аккочкорду аттын үстүнөн эңип алып түшүрө турган болуп, Аккочкорду көрүп жактырып, жайын сурап, мен Аккочкормун, Тейиш хандын баласымын дегенде тийүүгө пейилденип, убада байлап, Жаңыл Мырза бура тартып кеткен дейт.

Колго түшкөндө кол башы болгон үчүн Жаңыл Мырзан Калматайга берген. Бирок Калматай өзү албастан, иниси Ормотойго алып бергенде Жаңыл Мырза мени Аккочкор каңкы албады, же карыса да Калматай өзү албады деп, таарынып калган. Жаңыл Мырзаны Ормотой алгандан кийин аны олжо катын, олжого түшкөн күң катын деп, көпчүлүктө уялтып айта берген. Бул сөзгө абдан капаланып, Жаңыл Мырза ичинен сыза келген. Эртең бүрсүгүнү эл жайлоого көчөт дегенде айылдагы кыз-келиндер жыйылып келип, Жаңыл Мырзага жалынып, сизди жааны абдан жакшы атат деп эл-журттун баары мактайт. Бизге эл көчкөндө тамаша кылып, жаа тартып бериңиз дегенде Жаңыл Мырза биз эми байга тийип копол болуп калдык. Эми жаа тартыш бизге абдан өтө уят дегенде, кыз-келиндер жалынып айта бергенде, Жаңыл Мырза андай болсо. Калматайдыкында менин саадагым октору менен жана кара атым дагы ошондо. Башка ат, башка жаа мага туура келбейт. Ошону сурап бергиле дегенде кыз-келиндер -барып, Калматайдан сураса бербеген. Кыздары болбостон экинчи сурап барып, араң алган. Атты Жаңыл Мырза колуна алып, бир-эки таң ашырып алганда эл Атбашыдан Арпага көчкөн. Көч жөнөп кеткен соң Жаңыл Мырза согуш кийимин кийинип, чачын төбөсүнө түйүп, үстүнөн баса согуш тебетейин кийип, атын бекем токунуп, саадагын байланып, окторун асынып, ары-бери атырылтып чуу коюп, кара аттан ак көбүк чыгып тердеген кезде бириңер бөркүңөрдү асманга ыргыткыла деп кыздарга айтканда, бир кыз тебетейин көккө ыргыткан. Жаңыл Мырза жерге түшүрбөй атып туруп, тебетейди жүк кылып түшүргөн. Аткан огун жерге түшүрбөстөн улам илип алып, кайта атып турган, Ошондо Жаңыл Мырза кыз-келиндерге карап: «Элин сагынбас эр болбос, үйүрүн сагынбас ат болбос, мен ургаачы болсом да эркектен артык элем. мен элимди сагындым, атым үйүрүн сагынды, кош, аман болгула», — деп бура тартканда кыз-келиндер чуркурап жалынып, айланайын жеңе, бизди ата-энебиз өлтүрөт дегенде, андай болсо талаадан качып кетпейин, силерди жемеден куткарайын деп, 70—80 кыз-келинди ээрчитип алып, көчтүн артынан жете келип, Масейилдин белинде Масейилди атып өлтүрүп, (Атбашы, Арпанын арасындагы бел) Калматай жүз чамалуу киши менен көч алды болуп кетип бара жатканда жетип барып: «Карысаңыз да өзүңүз албадыңыз, тетиги немең мени кор кылып, олжо катын атыктырдыңыз, элин сагынбас эр болбос, үйүрүн сагынбас ат болбос, эл жакшысы кошто бар, кош аман болуңуз» деп, аттын оозун коё бергенде аты анда-мында бир тийип көз илешпей калган. Калматай кууган эмес, күйөөсү Ормотой 3040 киши менен артынан кууп калганда Жаңыл Мырза күйөөсү экенин таанып, тура калып: «Мени кубалаба, кокустан өлүп каласың», — дегенде Ормотой болбостон жакындап жеткенде: «Ой, байкуш жаман болсо да бир жыл койнуңа жаттым эле, каныңа забын болбоюн», — деп атын атып таштаган. Ат которуп дагы кубалаганда өз убалың өзүңө деп Ормотойду атып өлтүргөндө, эл кубалабай токтоп калган. Жаңыл Мырза аттын оозун коё берип учкан куштай болуп,

кайдасың Какшаал, кайдасың нойгут деп жүрүп кеткен. Какшаалды басып, эсен-аман элине барган.

Жаңыл Мырза узун бойлуу, шырыктай, эки ийни кең, кара сур кыз болуп, Ормотойго тийгенде 24-жашта болгон. Мындан соң нойгуттар кыргыздан жалтанып, Бай шаарынын үстүнө кеткен. 1916-жылында кыргыз бузулуп, Кытайга качып барганда Бай өлкөсүндө көбүнчө Карабакта кыргыз бардыгы маалы болду. Алар өздөрүнүн кыргыз экендигин билсе да кайсы заманда баргандыгын, кайсы кыргыз экендигин билишпейт. Баары да отурук болгон. Отурук болсо да ар түтүнгө чарбасы, уй, кой, жылкы, төөлөрү бар. Алардын айтуунда ал жерден көп эл Лупка көчүп кеткен. Бул кабарга караганда балким нойгуттун Көлөпкө кетмеги мүмкүн. Не да болсо күн батыш Кытайда нойгут кыргызы калбастан. баары да уйгурлашып отурук болгон.

КАЛМАК ЖАПЫРЫГЫ ЖАНА КЫРГЫЗДЫН АНЖИАН, АЛАЙГА КАЧКАНЫ

Бүткүл кыргызда, мейли аялдары болсун бул заманга чейин унутулбай келе жаткан сөздөр: кыргыз

менен калмак урушуптур, калмактан мал алып, олжого киши түшүптүр, калмак каптаганда калмакка кыргыз караган экен. Калмактын колуна киши түшүп кетиптир. Баланча кыргыз калмактан өлүптүр. Калмакка түшкөн кул, күң жана ушул сыяктуу сөздөр эң көп. Ушул себептүү калмак деген кандай эл? Кайдан келген? Качан келген? Саясий жагы кандай болгон? Ушулардан бир аз кабар берилет.

Жогоруда калмак тууралуу XVI кылымдын башынан тартып, бир далай жазылды. Эми калмактын кыргыз жерине соңку келгенин соңунда анын Кытайдан кырылганын жана алардын кыргыз жеринен жана бүткүл Орто Азиядан сүрүлүп кеткенин, биринчиде тарых¹ боюнча кабар беремин. Анан соң кыргыз карыяларынын кабарын жазып көрсөтөм.

Тарых боюнча калмак тууралуу. Калмактын ханы — төөмөт уругунан, күчтүү, кубаттуу — алтын хан 1552-жылы ойротту каратып, Орто Азияда чоң мамлекеттен саналган казактын ханы Шыгайдын уулу Тобокел калмак жерине аламан кылган. Бул себептен казактар калмактын жапырыгына кириптер болгон. Тобокел Ташкенге качып барып, 1556-жылында өлгөн Норусахмедке калмакка каршы союз бололу десе, биздей он хан болсо да, калмакка эч ылажы кыла албайбыз, — деп жооп берген. 1594-жылы Тобокел хан Москванын падышасы Федорго карамакчы болуп элчи жиберген. Бул элчиликте Тобокел өзүн казак жана калмактын ханымын деп көрсөткөн. Бул кабарга караганда Тобокелге калмактын кээ бир уруулары карап турса керек. Тобокел 1598-жылы өзү өлөрдө Түркөстан менен Ташкенди караткан. Бул шаарлар казак кол алдында 1723-жылга жете карап турган. Веламин Зорновдун билүүндө казактар ошондон баштап чачырап, 3-жүзгө бөлүнгөн. Түркөстан менен Ташкен XVII кылымда казактын кубаттуу борборлорунан саналса да, аны ЖетнСуудан калмактар кыса баштаган. Калмактар XVII кылымдын башында Хорезмге талоон кылган. Андан өтүп, Волганын (Эдил) жээгине жете барып кайткан. Ушул чакта Чоростун Каракула деген ханы өз кол алдына бүткүл ойрот союздугун каратууга аракет кылган. Башка хандар (тайчылар) каршы турса да, өлөр алдында максатына жеткен. Мунун соңунда 1634-жылы Батур Коңтаажы хан болгон. Мунун кол алдында турган чакта ойрот мамлекети башка курулган. 1640-жылы анын ордосуна курултай чакырылып, бул курултайга оруска караган калмактар дагы келген. Бул курултайда калмактын кадимки далаа низами жазылган. Коңтаажы биринчи мезгилинде Эртиштин башына көчүп жүргөн (Зайсандан суу бойлой бир далай жогору). Тобокел хандын жакын тууганы казак ханы Эшимкан (кыргыз, казак ханы катаган менен согушкан эңчер бойлуу эр Эшим ушул) менен Коңтаажы жатуу согушуп турган. Калмак ханы Батур Коңтаажы 1653-жылында өлгөн. Бул

¹ В. Бартольд. Очерк Семиреч., стр. 163—70.

өлгөндө ойрот мамлекетинде өкмөттүн бирлиги бошой түшкөн. Анын улуу баласы Чечен хан Эртиштин башкы агымында көчүп жүргөн. Коңтажы өлгөн соң анын Сенге деген баласы хан болуп, ал 1671-жылында өлтүрүлгөн. Анын бир тууганы Галдаң Бошокто хан Тибеттен келип, чечен хан менен согушкан. 1676-жылында Чечен хан Сайрам көлүнүн жанында Талкуу деген ашууда жеңилип, Галданга карап калган. Андан соң Галдан казак, кыргыз менен согушкан. 1681—83-жылдарда Сайрамга жете барган. 1684—85-жылдарда кыргыз жана ферганалык менен согушкан. (Мына ушул сапарда кыргыз жеңилип, Анжиан, Алайга качканы башталат). 1684-жылы Сайрамды калмактын аскер баштыгы алып талкалаган. Ошондон баштап, Жети Суу калмактын кол алдына кирип, казактар, монголдор, кытайлар калмак менен урушса да, анын таасири Жети Сууга тийбеген. Галдан Иле боюнда көчүп жүрүп, кээ заманда Эртиштин боюна кыштап калуучу. Унковскийдин күбөлүгүнө караганда 18кылымда түрк насилинен бурут (кыргыз) Ысык Көлдүн боюнда турган. Галдан 1696—97-жылы өзүн-өзү өлтүргөн. Галдан өлгөн соң Цеван Раптан хан болуп турган. Булардан кытайлар өтө көп шек кылуучу эле. Цейан 1714-жылы кытайга караштуу Хами (Кумул) шаарына талоон кылгандыктан, кытайлар жараш түзгөн. Ушул 1714-жылы Кытай падышасы Ганей амир чыгарып, ал амир боюнча Цеван Раптан ойроттон алган укуктарын кайта кайтарып жиберип, Ала Тоо өлкөсү Каюттарга берилсин, — деп айтып жана да бул тууралуу Кытай мамлекетинен делегаттар чакырып сейим ачкан. Цеван Раптанга Эртиш боюнан бир аз жер калтырылган. Албетте, мындай амирге Цеван Раптан ыраазы болбостон согуш ачмагы белгилүү эле. Кытайлар калмактын казак бурут (кыргыз) менен таттуу эместиги билип турган. Бул себептен калмактар казак менен кыргыздын чегине көп аскер коёрун байкап, күчүнүн чачыларын байкап турган. Кытай консулдары калмактар кытай менен согуш болорун билип, Иле суусунан төмөн карай бойлоп, көчүп жатышат деп падышасын билдирип турган. Калмактын ошондой кыйынчылык түшкөнүнөн пайдаланып, орус падышасы калмакты өзүнө каратып алуу үчүн сүйлөшмөккө 1719-жылы элчи кылып Иван Чередов деген казак орусту жиберген. Мындан мурун 1717-жылында Цеван Раптанга Музарттын жана Каркыра деген жерде ак сөөк орус тардан тоболдук Велянов келип, кийинки жылы Коргошту кыштап турган жеринде Коңтажы менен коштошуп, Талды деген тоонун алкымынан кайта кайткан;

Артыкча дурус кабарды биз Унковскийдңн элчилигинен билебиз. Унковский 1722-жылында, ноябрь айында Иленин күн жүрүш жагынан Чариндин күн чыгыш жагына бир канчалык чакырым жерде калмак) падышасынын ордосуна келип туруп, 1723-жылдын сентябрь айына жете туруп калган. Унковский хандын ордосу менен көчкөндө кошо жүрүп, Ысык Көлдүн күн чыгыш башы Түп жана Жыргалаңга чейин бирге келген. Унковский саясий жагынан эч бир тыянактуу сөздү ала албаган. Мунун кабарында 5 миң үйлүү) кыргыз Ысык Көлдө болуп, 3 миң аскери болгон. Кытайдын падышасы 1722-жылында өлгөн. Калмактар 1723-жылы казак менен согушуп, Сайрам, Ташкен, жана Түркестанды алган. Унковскийдин берген кабарында калмак ханы согуш майданына 100 миң аскер коюуга кубаты келген. Коңтажы өз мамлекетинде кадырлуу болуп, Зайсандарынын (урук баштыктары): кеңшинен тышкары эч бир иш кылбаган. Алардын; ичинде Коңтажынын эки ата жакын тууганы Церей Дундук эң билимдүү зайсаны болуп, ал Кара-Тал, Легси бойлорунда көчүп жүргөн. Мындан 30-жыл мурун калмакта эч бир дыйканчылык болгон эмес. Бул кезде туткун сарттар (бухаралык) эмес, калмак өздөрү дагы дыйканчылык кылып, аны жылдан жылга күчөткөн. Коргоштун чатына жакын жерде өзбектердин кичине калаачасы болгон. Калмактардын орус менен катышып жана жарашып турган чагында Кытай менен Тангыт (Тибет) Индустан жана Мавреннахирге Аму дайра, Сыр дайра аралыгы менен соодасы болуп турган. Согуш жана маданияты жагынан калмактарга шибет унтер офицери Ренат зор жардам көрсөткөн. Бул унтер офицерди калмактар конвой кишилери менен 1715-жана 16-жылдарда кышында Бухгольцтин

экспедициясы менен Эртиш суусунун жогору агымына карата бойлоп кетип бара жатканда колго түшүргөн. Офицер Ренат калмактын ичинде 1733-жылга жете туруп калып, аларга ар түрдүү өнөр жана замбирек куюуну жана сүрөт тартууну үйрөткөн. Ренат элине кайтарда Зунхария (калмак мамлекети) жеринин картасын тартып алган. Ал картада калмактын ханынын тура турган жайы көрсөтүлгөн. Алардын баары да суунун башындагы тоо этектеринде болгон.

ЖЕТИ-СУУДАГЫ ТУРА ТУРГАН ЖЕРЛЕРИ ТӨМӨНКҮЛӨР

1. Балкаш көлүнө кую турган суулардын башындагы кырка Ала Тоодо болгон.
 2. Алтын Эми жана Койбунда болгон. Иленин түн жагы, Көк Тал менен Көк-Теректин ортосунда болгон.
 3. Ысык Көлдүн күн чыгыш тарабы, Кегендин түн жагы, Чарындын күн чыгышы, Кетмен тоосунун түн жаккы кырын бойлой турган.
 4. Челектин башы менен анын туура сууларында болгон.
 5. Түптүн боюнда, Ысык Көлдүн түн жаккы жээгинде Кетмалды чөлкөмүндө жана Ысык Көлдүн түн жаккы Аксуу менен Койсуунун ортосунда болгон.
 6. Чоң Кеминдин өзөнүндө, суу башында Кеминдин чаты, Каракатыга чейин Коңтажынын ордосун Ренат Талды ашуусунун күн жүрүш, күн чыгышында Кулжага жакын жерден көрсөтөт. Цеван Раптантан соң анын Калдан-Серен деген уулу 1727—45-жылдарга жете хан болуп туруп, күн чыгышта Кытай менен согушуп, 1739-жылда түзгөн жараш боюнча мамлекетинин жартысынан дээрлик ажыраган. Анткен менен күн батышта оруска номиналдуу (табы) болуп саналган казактарды караткан. Казактар тууралуу орус падышасынан калмак канына бир далай элчилер келе баштаган. Булардын бири 1732—33-жылдарда келген Майор Угрюмов болгон. Бул Калдан Серен менен кошо көчүп, апрель-май айларында Көжүгөр суусунан ылдый Иле бойлоп көчкөн. Май айынын аягы менен Жайлоо айларында Темирлик, Кеген, Каркыра, Текесте болуп, сентябрь айынан баштап, кыштын алты айы бою Иле жакасында болуп, андан жогору жүрүп май айына чейин болгон.
- Галдан Серенден соң анын уулу 1745—50-жылдарга чейин. Мындан кийин калмак мамлекетинде бузуку боло баштаган. Ушул чакта Галдан Серендин жакын туугандары Амурсан өөдөлөп кеткен. Казактардын жардамы менен Амурсан Эмил бою менен Эртиштин башын ээлеп кеткен. 1754-жылы өзүнүн душманына жардам сурап, Кытайга караган. 1755-жылы Кытайлар күн батышка карай көп аскер жиберген.

КАЛМАК ЖӨНҮНДӨ КЫРГЫЗДЫН КАБАРЫ

Калмак менен кыргыз Алмата чөлкөмүндө 1685-жылында урушуп, калмакты кайта сүргөн. Калмактар экинчиде күчөп келгенде кыргыз менен казак бирлешип согушса да катуу жеңилген. Кыргыз жапырт качып кайта беттешип, согушуп жүрүп олтурган. Кыргыздан нечен азаматтар кырылып кеткен. Анын ичинде атактуу баатырлары: багыш кыргызынан Аккочкор менен Каңкы жана Чоботой, Семетей деген баатырлар болгон. Акыры кыргыз жапырт үркүп, Анжианды бет ала качып калганда, Кочкордун күн жүрүшү Долондун күн батышы, Төлөктүн чатында 300 киши чамалуу көчтүн арты болуп, калмакты тосуп жатканда мактар каптап келип, карабагыш Төлөк баатышып турганда, Төлөк 200 чамалуу кишини кырган. «Аккочкор балаңыз калмактан өлдү» — дегенде, атасы: «Аккочкор өлсө, Канкым бар — деген. «Канкың дагы өлдү» — дегенде: «Канкым өлсө кантейин, Кантейиштей даңкым бар», — деп олтуруп калган. Кантейиш арка кыргызына хан болуп туруп, мындан соң төмөндөй баштап, арка кыргызы боюнча сарбагыш кыргызы Кудаянды хан көтөргөн. Кыргыздын көбү Анжианга кирип, бир азы көчпөстөн калмактын колунда калып, анын малына бакмачы болуп кеткен. Черик кыргызынын көбү Какшаалга

качып кирген. Кыргыздар Кетмен Төбөгө барганда жогоруда өлгөн Чоботой менен Семетейдин Карагул деген жээни таякелеринин кайын кубалап, канчалык жигиттер менен калмакка аттанып келе жатканда алдынан чукул жерден Ферганага кол тартып бара жаткан калмактын калың аскери чыгып, баарын кырган. Бул тууралуу энесинин кошкон кошогу:

Чоң тору минген Чоботой ботом!
Чоюлган кыраан Семетей ботом!
Чын жолборсум Карагул ботом,
Кең колдун башы кең шибер
Керилип жаткан Карагул ботом.
Чоң төрдүн башы көк шибер,
Чоюлуп жаткан Карагул ботом.
Каркылдап каздар көл сактайт,
Кара ылачын чөл сактайт,
Карып калган энекең
Кабылан качан келет деп,
Карай-карай жол сактайт.
Куркулдап куулар көл сактайт,

Куурап калган энекең
Кулунум качан келет деп,
Күндө үч убак жол сактайт.
Карып калган бээден
Кайгуулга минер ат туубас,
Капыганда энекең,
Карагулдай эр туубас.
Токтолгон түгүр бээден
Тоо улга минер ат туубас,
Токсондогу энекең,
Чоботой менен Семетей,
Эки арстандай эр туубас.
Эсилимден айрылып,
Эстен тайдым мен куу баш...

Калмактар каптап бара жатканда сол кыргызынан Кожожаш, саяк, жаки багыш уругунан Табылды деген эки жигит баштык, дагы бир далай азаматтар Кетмен-Төбөдөгү калмак менен согушуп жүрүп кырылган, Бир кабарда Өзгөнттө согушкан дейт.

Ушул 1670—90-жылдарда калмак менен орус өкмөтү бирлешип туруп, 10-жылдап тынчтык бербеген үчүн төрт миң түтүн кыргызды Эртиш, Алтайдан сүрүп көчүрүп келип, Иленин түн жак аягынан жерлештирип келген. Булар ал жерде чыдай албастан, көбү кайта качып жерине барган Көпчүлүгү ар кайсы элге, көбүнчө казакка тентип кирип кеткен. Кыргызга келгени Анжиан, Алайга жете албастан, мында калмакка карап, көбүнчө малчы болуп турган кыргыз менен бирлешип, сиңип кеткен. Таласка барганы да болгон. Анжианга кыргыз качардын алдында сарбагыш уругунан жантай деген эл Токмок шаарынын төшү, Кызыл Суунун башын жердеп турган. Саяк кыргызынын көбү Жумгал, Нарын, Тогуз Торонун аягы бек, чың жерлерге бекинип калып, кийин калмактын чабуулу токтогондо чыга келген.

Анжианга кыргыз келгенде көбү шаарга, кыштакка, өзбекке тентип кирип бекинген. Ачарчылык болуп, жаман катындар эгерде өзбектер терезеден ийиктей нан көрсөтсө, эрин таштап тийип кеткен. Жакшы катындар балдарын өзбекке сатып, эгерде албаса, Сырдарыяга ыргытып жиберип, эрине эмчегин эмизип багып кеткен. Кыргыздар ууру болуп, элди кара канат кылып жибергенде, аларга жер берген. Жантай кыргызынан Боктурбай деген киши Асекеге жакын туруп калып, алыш алып, дыйканчылык менен турган. Үчүкөнүн Маматкул деген уулунун катыны Сырдарыядан өтө чыкканда эркек төрөп, атын Болот койгон.

Бугу кыргызынын жарымы дээрлик Белек баштык болуп, Кетмен Төбөгө бир нече жыл туруп калып, малдан жүдөп, көбү тентип кеткенде кыргыздарын андагы түнкатар саяктарына жана башкага арзанга сатканы үчүн «Белектердин бекен кызы» деп макал болгон. Белек башка качкан кыргыздан мурун калмактын улугу менен катышып, жакшы сүйлөшүп, кайта көчүп келип, Нарын өзөнүндөгү Оттуктун аягы Казан Куйганга турган. Ушул себептен калмактын ханы чакырып алып, Белекти улук кылып, кыргызды сен сурагын деп, таш сайган. Ал кезде калмак эгин айдабаган. Эл качып кеткен үчүн эгин жок болгондуктан, болсо да аз болуп, эгин табылбай, ачарчылыктан аштыктын: уучу-улак,

чеңгели чебич, каруусу кой, табагы-тай болгон дейт. Белектин кыргыздык үстүнөн улук болду дегенин угуп, бир канчалык түтүн менен төрт ата тууганы солто кыргызынан Талкан кайта көчүп келип, калмактын улугунун үстүндө Белектин барлыгын угуп жолукканы келсе, ханын тегеректеп ордосунун тышынан атчан аскер, ичинен жөө аскер кайтарып турган. Ханга жүгүнүп салам берип киргенде Талкан экенин билип. Белектин бутунан өпкүн деп айтканда Белек менин бутумду өпбөгүн деп айтпады. «Төрт-беш ата тууган, баарыбыз бир Тагайдын кулуну элек, кантейин, арбакка койдум», — деп ичинен таарынып калган.

Бир көпчүлүк чогулушта Талкандын Байболот деген баласын Коңтажынын балбаны менен күрөштүргөндө, Байболот өлтүрө жыккан, Бир кабарда жыгып, башынан аттап кеткен. Бул себептен Коңтажы Байболотко кекенип калганда аны Талкан билип, Байболотту алып, эли менен Анжианга күндөп-түндөп качып бара жатканда бир ашууда Байболоттун аты жүрбөй калып, аны Байболот белге жете көтөрүп чыккан,

Намангендин тегереги Айдың Көл деген жерде Талкан өлүп, ошондо койгон. Байболот дагы ошол чакта өлгөн. Бирин-серин кыргыздар Анжианга чыдап тура албастан, кайтадан элине келип, бугу Белектин үстүнө жайланып турган. Көбү Белек аркалуу калмактын малын багып, малай болуп кеткен. Маселен, Ысык Көлдүн күн чыгышы Каркыра өлкөсүндө Кашаанын бели деген жерге калмактын 800 серкесин кыргыздар багып турган. Калмак биздин таякебиз деп сарбагыш кыргызынан, таздар уругунан көбүрөөк кишилер калмакка аралашып кеткен. Бул тууралуу кийинирээк айтылат.

ЭНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ (Азыркы хакастар)

1399-жылында монголдун Элбек деген ханын өлтүрүп, зор хан болгон ойрот ханы Өгөөчү Хашимди кээ бир тарыхчылар кыргыз дейт. Кыргыз карыялары ойрот менен калмакты эки урук эл деп, калмак менен дайым согуша келгенин билдирип, ойрот менен согушпастан жакын жүргөнүн айтат. Жана аны көтөрүп сүйлөйт. Маселең, «ойротто жок сулуу — сулуу экен», «оң далысы кең экен, ойротто жок эр экен» жана башкалар. Айтылуу «Манас» эпосунда дагы ойрот деген душман эмес экендигин көрсөтөт. Буга караганда кыргыз менен ойрот насил жакындыгы же саясий тараптан эски заманда бирлешип тургандыгын көрсөтөт. Эртиш дарыясынын эки жагын бирдей ээлеп, эл-журтка өкмөт жүргүзүп тургандыгы билинет. Жогоруда айтылды эле: кан ичер Чынгыз хан заманында кыргыз үчкө бөлүнүп бири Саян тоосун аша, азыркы Абакан жана Минусунскийге барып туруп, Чынгыз хан залым Орто Азияны 1219 — 24-жылдар арасында, Хан дарыясына айлантканда кыргыздан Мамык хандын уулу Тайбука Хан келип, кыргызга хан болуп турмак үчүн Чынгыз хандан жардык алып кеткен деп. Аныгы ушул кыргыздардан болуу керек. Алардын XVII кылымдагы тарыхы төмөндө көрсөтүлдү.

Энисей кыргызынын тарыхына Сибирь архивдеринде жакшы маалымат берилген. Орус менен ойроттун арасындагы саясий кабарларды айта келгенде анда кыргыз соктукмайын койбойт. Соңку заманда ал тууралуу орус профессору Котвич 1921-жылында таптыштаганы бар. Сибирь тарыхын биринчиден 1750-жылы текшерген Г. Миллер болгон. Жана кыргыз тууралуу эн соңку таптыштаган 1925-жылындагы Н. Н. Кузьмин болгон. Кузьминдин айтуусуна караганда¹ Тобо, Эзер, Алтыр жана Алтысар делип, кыргыз төрт хандыкка бөлүнгөн Турган жери Энисей жакалары болгон. 1618-жылындагы орус элчиси Иван Петлиндин сөзүнө караганда Хомскийден кыргыз жерине жете тез жүрүш менен он күндүк жол болгон. Кыргыз жеринен Авакан жерине жете алты күндүк жол болгон. Авакандан Кемчикке Энисейдин башы 9 күндүк жол болгон. Кемчиктен Омский көлүнө үч күндүк болгон. Петлинден мурун кыргыз жерин аралап жүргөн орустардан: Василид Туманец жана Иван Петров болгон. Бүткүл кыргыздын башына караган каны Немек

¹ В. Бартольд. Кирризы, истор. очерк. стр. 41.

болгон (Петлин Неменей дейт). Немекке хандык атасынан калган. Анын алдында Нанчу жана Кору деген эки хан болгон. Кыргыздын жеринен нары табын эли болгон. Туманецтии айтууна караганда бул дагы кыргыз жери. Бирок бөлөк туруп, чөп оозун кыргыз ханына жана Алтан ханга Төлөп турат деген. Петлин кыргыздын ханы Немектин Турган ордунан чыгып, Алтан хандын жеринин чегине бир жарым күндө жеткен. Туманецтин сөзүнө караганда Тобо кыргыздарынын кою жана ую болбосто Жылкысы гана болгон. Орустун айтууна караганда Алтыр хандыгы болгон. Энисей шаары (1618-жыл) Кызыл Жар шаары (1627-жылы) салынбастан мурун орус менен сүйлөшмөк үчүн 1608-жылында салынга Томск шаарына келген. Бир кабарда 1604-жылында Томскийге кыргыз княздары

Номчу менен Көчүбай кызматчыларын ала келген. Томскийге Номчунун катыны менен Көчүбайдын баласы ак үйлүү калтырып, алардан касам алып жиберген. Ошол кезде Номчунун катыны Көчүбайга күнүлүк кыла баштап, ошон үчүн Номчу Алтын хан менен Кытай падышасына кетмек болгон. Бирок кете албай калган. Көчүбай кыргыздын баштыктары ноён Комко жана Обройду жиберип, орус падышасына карамакчы болгон. Кийин эки ортосу бузулуп, Томскийдеги орустун улугу Номчунун катынынын булгун ичигин тартып алган. Ушул үчүн Номчу орус менен жоолашып, оруска караган гүлүм татарларына чабуул кыла баштаган. Жана кыргыз менен согуш кыла баштаган. Миллердин сөзүнө караганда орустар кыргыздарды каратууга эч күчү келбеген.

1614-жылында кыргыздар Том шаарына чабуул кылган. 1615-жылында орустар кыргызга уруш салып, максатына жетпеген. В. Туманский жана И. Петров 1616-жылында, Иван Петлии 1618-жылында кыргыз жерин аралап, эч залалсыз Монголия жерине өтүп кеткен. Кыргыз ханы Немек Петлиндин тапшыруусу боюнча орус падышасына баш иймек болгон.

Мурун, 1613-жылында Том воеводасы кыргызга Василий Ананийин деген көпөстү Лука деген тилмечи менен жиберген. Ананийин кыргыз князи Корону Алтан ханга жиберген. Туманец менен Петров кайта кетип бара жатканда Корону Алтан хандын элчисине кошуп, Москвага жана өз элчисине жиберген. Ушул кезде Алтан хан кыргыздын сөзүн албастан, тынчы жок кыргызды басып беремин, — деп оруска убада берген. Ушул себептен оруска карамакчы болуп, Алтан хандын элчиси менен өз элчисин жиберген. Алар 1619-жылы Тобольскийге келип, андан 1620-жылы Москвага келген. 1620-жылы октябрь айында кыргыздын элчилерин кайтарып, Томскийден кыргыз чегине жете кайтадан узатып жиберген. Мындан ойротту жеңип алгандан кийин Алтан хан көтөрүлүп, орус менен сүйлөшкөнүн коюп, кыргызды кол алдына караткан. Ошондон баштап, кыргыздар кайтадан оруска4 аламан кыла баштаган. Орус менен кыргыздын арасындагы сөз өз бетинче жүрүп турган. Ойроттор Алтан ханды жеңип алгандыгы үчүн 1630-жылында күчү абалкыдан күчөгөн. 1634-жылында Алтан хан Саян тоосунан аша оруска карамакчы болуп, анын чегиңе өтүп, орус жерине барган. Орустун айтуусу боюнча

Алтан хан орус менен кыргызды келиштирмекчи болгон. Бирок 1635-жылында ошол тууралу келген Лама эч бир иш чыгара алган эмес. Кыргыздар ойроттун ыгына кирген. Ал кезде ойроттун баштыгы 1635-жылында Коңтажы титулун алган Батур болгон. Ойроттор 1633—34-жылдарда орус шаары Кузнецкийге кол салган. Кыргыз Алтынсары князына караган.

Кыргыздар ойротко ишенип туруп кийин өкүнүчтө калган. 1641—43-жылдарда Батур кыргызды өз кол алдындагы элден санаган. Кийин Алтан хандын иши илгерилеп, кыргызга чөп ооз салганда Батур жардам бере алган эмес.

1648-жылында ошол Бектений орустун кол алдына караган 1652-жылында Алтан хан менен анын баласы Ложан кыргызга чабуул кылган. Ушул жолу кыргыздар жардам сурап Кызыл Жардагы. оруска келген. Орустар сөз менен жардам берсе да, Алтан хан кайта кеткен. Ложан атасынын тирүү чагында өкмөттү колуна алып, орус жана кыргыз менен

согушун жаңырткан, Авалында максатына жетип, Томскийге барган чакта Алтан хандын атасы (хан атасы) өлгөндүгүн угул, өз өкмөтүнөн ажырабас үчүн кайта келген. 1660-жылында замандын түрү орус пайдасына өзгөрө баштаган. 1653-жылында Батур өлгөн соң саясы жагынан ойроттор бошой баштаган. 1666-жылында Сенче коңтажы оруска карамакчы болуп, ошол жылы жардам сурап. өзүнүн кишисин Томскийге жиберген. Бирок ушул чакта кыргыздан биринчи жана эң соңку кубаттуу эр Номчунунн небереси Эрнек чыга келген. Бул Эрнек 20-жылы үзүлбөстөн Кызыл Жар, Ача, Кузнецкий, Томский, Канский, Энисейский шаарларынн коркунучка түшүрүп турган. Бул 1680-жылдарда өлгөн. (Демек, Күчүмхандан соң орус оторчусуна кайрат кылган Шиберде кыргыздар болгон). Эрнек авалында Ложандын кол алдында саналып турганда, орустар андан Эрнекти бергин деп тилеген. Ойроттор Ложанды колго түшүргөндө мурун кыргыздар 1671-жылында өлгөн коңтажы Сенчеге карап туруп, андан кийин анын тууганы Талканга карап турган. Мунун доорунда ойроттор көчмөн мамлекеттин биринчиси болгон. Энисей жана Тянь Шань кыргызы менен туткакташып жүргөн ойроттор болгон. Ушул заманга жете ойроттор болсун, жана тарыхчы орустар, жавропецтер бул эки жердеги кыргыздардын арасын салыштырып текшерген эмес.

Бул эки жердеги кыргыздар арасында катыш мамиле болгон эмес. Галдан 1680-жылдарда кыргыз менен согушкан болсо, 1670-жылы өзүнүн душманынан качып, Энисейден кыргызга коргологон. Калмактын андан кийинки контажысынын баш ордосу Тянь Шандагы кыргызга чектеш, Иленин боюнда болгон. Галдан орус менен тыт туруп, Томский, Кызыл Жардагы орустардан кыргызды тынч коюңуз, мен кыргызды сиздерге каршы аламандан тыямын деген.

Ойроттун жардамы аркасында 1673—74-жылдарда кыргыздар орус менен согушкан. Эрнек 1678—80-жылдарда орустун элчисине кабыл кылган. 1684-жылында Томский, Энисей, Кызыл Жардагы оруска согуш ачмакчы болгон. Бирок бул чакта анын Москвадагы элчиси келип калып, согуш токтогон. Эң соңку урушу (Шандык деген баштыгынын) 1691—92-жылдарда болуп, ал өзү Эрнектин союзунан эсептелет орус менен Эрнек катышып турганда ойротчо жазуу, (өзүнчө жазуу болбогон) жиберген.

1703-жылында оруска мындай кабар болгон: «2500 калмак кыргыз жерине келип, бүткүл кыргызды айдап кеткен. Жеринде бир да кыргыз калган жок». Бул кабарга авалында ишенбестен, акыры ырастыгына көзү жеткен. Ушул үчүн XIX кылымдагы Радлов болсун, XVIII кылымдагы Миллер болсун, «кыргыз жалпы кетти, жаки аз-аз жеринде калып, анын жерин жаңы келген орустар менен кошо бирөө ээлеп кеткен», деп ойлойт. Миллердин пикири: кыргыз ушул чакта Сибирден бир жолу кеткен. Кузьминдин ою боюнча кыргыздын жартысы кетип, андан дагы чачырап, бирин-серин келгени болгон. Кийин ал жердеги эл Минусинский татары жана хакас аталды.

Кандай болсо да Энисей кыргызы ошону менен бүткөн. Ал жердеги элдин айтуунда дагы кыргыз элинин бүтүн кеткенин кеп кылышат. Сагай арасындагы кыргыз уругу албетте мурунку кыргыздын калганы. Радлов ал жердеги элден мындай кабар тапкан: кыргызга алым алабыз деп. 300 аскер келсе, бир жылга жете эч кабар болбогон соң Контажы казак менен уруттан (кыргыз) миң аскер жиберген. Ал аскердин баштыктары ким күнөкөр экендигин текшербестен, кыргызды бүткүлү менен Коңтажыга алып барган. Аз гана киши жашынып калып кутулган. Омбулагы архивдин кабары боюнча Валиханов мындай

1746-жылында Усть Каменоторский шаарына катын-баласы менен кыргыз-калмактан 12 киши келип, (анын сөзү — мындан 50-жыл мурун) бир кабарда 3 мин түтүн, бир кабарда 25 миң түтүн кыргыздарды калмактын Духар, Сандык, Чынбан деген зайсандары 500 киши менен келип, күч менен алып кеткен деп. Андагы тургун эл жериндеги көрүстөндү кыргыздыкы дешет. Жана аларда эзелден келе жаткан сөзү: кыргыз деген баатыр журт туруп, согушта өлгөнүн көмгөн дейт. Радловдун шакирти Майнекишевдин

берген кабарында Авакан суусунун төмөнкү агымында качы, элинин арасында кыргыз барлыгын айткан. Жана мурун кыргыздын жакшы жайылып кеткенин айтып, мындай ыр чыгарган дейт:

Кырк келишимдүү чуңкурчак (өзөн)
Кыргыздын сөөгү жатпаган өзөн бар бекен?
Тоого чыккан кырк кайында,
Кыргыздын балтасы тийбеген
Кайың бар бекен, — дейт.

Бул ырга караганда ачыктан-ачык бир күчтүү элдин каран-кайгы күндөр менен кырылып бүткөндүгүн көрсөтөт.

Бул тарыхты жазган Белектин пикири:

Бул айтылган 3 миң түтүндү ойроттор айдап келип, Балкаш көлүнө таштаганда андан көбү туш-тушка тарап кеткен. Ал жөнүндө жогоруда жазылган. Бул сүрүлүп келген кыргыздардан Тянь Шань кыргыздары ал кезде Анжиан, Алайга качып кетсе да, аркадагы чачырап калган кыргыздарга кошулгандары бар. Маселен, азыркы кыргыз арасында калмак деген эл төрткө бөлүнөт.

1. Калмак менен кыргыз согушканда кыргыз жеңилген. Калмактар кыргыздын келин-кыздарын, балдарын олжолоп алып кеткен. 20—30-жылдан соң алардан кайта качып келгендин тукуму.

2. Кыргыз Анжиан, Алайга качып келгенде калмактын малын багып, оокат кылып жүргөн, Кыргыздан кээ бирлери калмак, кыргыз жеринен сүрүлүп кеткенде эриксизден калмак ала кеткен. Көбү анда калып, кээ бирлери кайтадан качып келгендин тукуму. Мындан туугандары издеп таап, кайта алып келгендин тукуму.

3. Калмак менен согушуп жүргөндө аттан түшүрүп калгандардын тукуму.

4. Кыргыз кайтадан бул жерде Алайдан келип орношуп туруп, калмактын артынан куба барып, жылкы тийип. Кыз-келинин алып, эркектерин олжолоп келген, Ошолордун тукуму.

5. Эртиш, Энесейден оодарылып. келген нече миң түтүн кыргыздар мурун Иле, Талас боюнда туруп, көбү туш-тушка тарап кеткен. Бирин-серин кыргыз келип туруп калганы да көп. Мына ошолордун тукуму. а) Калмак менен кыргыз көп заман аралашып жана сөөктөшүп, катышып кеткен тууралу, алардын бир далай расими кыргызда азырында көп. Маселен, кут коюп алуу, чырак жагуу, отко май салуу, мазарга чүпүрөк байлоо, арак тартуу, келинди жүгүнтүү, зампырташ кылуу, калмак алыш, калмак күүсү ж.б. Кыргызда аттарын калмакча койгону бар. Маселен, Ашрахан калмактары Эртиштин боюна IV кылымда көчүп барган. Алардын Мончок деген ханы 1646-жылында туулуп, 1724-жылында өлгөн. Айүке деген ханы бул чактагы калмакка келип кеткен. Ошол чакта туулган үчүн сарбагыш уругунан Бөрүчөктүн катыны эркек бала тууп, атын Айүке койгон. Азыр да 70 түтүн чамалуу эл Чүй районунда турат. Жана көбөгөн, тайчы башкалар.

Азырынча хакас адабияты (Октябрь революциясынан мурунку) орус оторчусуна карабас үчүн согушуп жүрүп, өлгөн Казнабектин ыры: (Төгөйгөч, Каждыгас, Казнабек деген үч бир тууган болуп, эки агасы оторчуга карап кетип, Казнабек карабастан урушуп жүрүп, орустун колуна түшкөндө дарга тарткан).

Каштап туруп агыткан,
Канзанын ат баш алды.
Ханды Илепке жетерби, »
Казан аты баш урду,
Кузгун жаман куш болуп,
Кууду тептим дегейле,

Казак жаман журт болуп,
Канзаны туттум дегейле.
Казак тиккен туурасы.
Орчок баштуу болуптур.
Орусту бийлеген Канзабек,
Орус колунда жайнайды.

Казактын соду балтасы,
Өсма алгачты өткөргөн.
Орустун айткан дилдереи,
Омурткам түрүн өйкөйдү.
Алты төлүктөп ой кескен,
Аймактымыз күч эмтер.
Алтын аймак онайткан,
Алматыга бир күч өмтөр.
Кундуз жылап, кум казып,
Кубалап чыгар күн кайда,
Калбы кулун бек тартып.
Канза янар күн кайда,
Торусу бийик ар боён.
Инетом көздөп желбер.
Адам тууралу түштаса,
Эсеп-салам айта бер.
Алгачтан янгыз чыкпасын,
Анадан янгыз сызбасын.

Эмилде янгыз өспөсүн,
Энеден яңгыз туубасын.
Ак карчыгам бар болсо,
Шаңшыгай еди кейнимден.
Ата түрлүү бар болсо,
Сурагай еди юртумдан.
Аркамдагы ак жаргак,
Алга урулар болсочу.
Алты карындаш бар болуп,
Аркамдан келур болсочу.
Алты боолуу сыргамырга,
Кел абазы тарталы.
Ай жол мен чыкканча,
Көл абазы кайталы.
Канза минген керкалтар,
Казакты япа кайткайлы,
Казакты бийлеген Канзабий,
Казак колунда яткайлы.

Терминдер:

Каш — Тоо; казак — орус, тура — шаар, соду — курч, габи — куюшкан.

УРАНХАЙЛАР АДАБИЯТЫ¹ ТАБЫШМАКТАР

При выходе — скиф, при входе скрип. Дверь.
Азыр да кыргызда: Ары шалп, бери шалп — кунан койдун куйругу шалп (эшик).
Из отвесной скалы вырос один крюк (пуп).
Кыргызда: Төрт сарт бир орого сийет. (Уйдун эмчеги).
У золотого тополя 12 ветвей и 360 листьев (Жыл, 12 ай).
Алтын терек, ал теректе 12 бутак, 360-жалбырак
(Жыл, 12 ай, 360 күн).

Пословицы — макалдар:

Хотя будет тощий, ты цени как жирного,
Хотя будет мало, ты цени как многое,

Арык болсо семиздей көр, аз болсо көптөй көр.

Пущенная стрела, не вернется от камня,
Отправленный посланник, не боится князя.

Аткан ок таштан кайтпайт,
Элчи хандан тилин тартпайт.

Загадки — табышмактар

Я стал разворачивать голый ковер, но не мог развернуть. Стал разворачивать шерстяной ковер, но не мог (Небо и земля).

¹ Радлов. «Юбразы народной лятературй тюркских племен. часть IX-я. Петербург, 1907г.

Жыйдым-жыйдым бир килем, жыя албадым бир килем,
Тердим-тердим бир килем, тере албадым бир килем. (Көк, жер).
Бала жаңыдан "төрөлгөндө айтканы: Пусть веровочка мольки будут крепки.
Бешик бооң берик болсун.

Мал далысын күйгүзүп бал ачкан. Малды чакырган расими, өлүк көмгөндөн кийин бейит башына барганы, куда-сөөк атагы, бүткүл кыргызча ырлар кыргыздыкындай жети муундан болуп, сөз башы окшош ариб менен баары да кыргыздыкындай.

Радлов Энисей кыргызы жана Тянь Шань кыргызын салыштырып төмөндөгү пикирге келген: Ойроттун ичинде, Кош Агач районундагы кабарга караганда, кыргыз барлыгы билинди. Бирок алардын канчалык экендиги маалим эмес. Буга караганда ойроттун ичинде кыргыздар тарап кеткендиги көрүнөт. Бир кабарда Энисейден 1703-жылы куулуп келген 4 миң үйлүү кыргыздын Таласка орношулганы, 1755-жылы Кытай аскери тарабынан чабылып, калганы Алтай Энисейге барган. 1756-жылы Кытай тарабынан экинчи чабылган.

КЫТАЙ КЫРГЫЗЫ

Биздин эрадан нечен кылым мурун Синцизианда (күнбатыш Кытайда) Котон шаарынын тоолорунда булу деген кыргыздар турган. Бул кыргыздар саясы жагынан жакшы алга жеткен. Кытай падышалары менен катышып туруп, биздин эранын III кылымдарында Тянь Шангэ азыркы Турпан шаарынын ченине келип турган. Энисей кыргызы зор мамлекет курап турган чагында X кылымда азыркы Кытайга караган Аксуу, Турпан шаарлары кыргыздын кол алдында болгон. Бул кабарга караганда X кылымда анда кыргыз барлыгы билинет. XV кылымдын башында Ысык-Көлдөгү кыргыз ханы Мухамбеткайдар заманында кыргыздар чабылып, чачылып, колго түшүп, бир далай кыргызды Моголстандын хандары Аксуу, Турпан, Куча, Карашаарга алып барып тараткан. Андан кайтадан Ысык Көлгө чачырап келгени дагы болгон. 1744-жылында¹ Иле боюнан кыпчак кыргыздары калмактан сыгылып, Куча шаарын басып (Кучанын тоосунда Кыргыз Арт деген асканын бооруна жыгач төшөп, казып жол кылган ашуу бар. 1916-жылында өз көзүм менен көрдүм). Котон шаарынын күн жүрүш жагына өткөн. Куча, Сая шаарларындагы уйгур карыяларынын айтуунда 200-жыл чамалуу болду. Тарым дарыясын кечип, Котон дарыясын бойлоп, Котонго бет ала көп кыргыз көчүп кеткен. Бул кыргыздар Тарым дарыясын Сая шаарынын тушунан кечкен. Ушул себептен ал кечүүнү бул күнгө жете уйгурлар Кыргыз Кечүү дейт. Азыр да Котон шаары менен Яркен шаарынын арасындагы тоолордо: тейит, кесек, кыпчак деген кыргыз уруулары бар. Кыпчакты тору айгыр кыпчак деп дагы айтат. Бул көчүп барган кыпчак кыргыздарды кайта көчүрүп бергин деп, калмактын ханы Дабачы 1750-жылында² Кашкардын ханына айтса, макул албаган. 1864-жылында Колпаковский жандыралы Ысык Көлгө келгенде Кытайга караган черик кыргызынын манабы Турдукеден кат алып, орус карайбыз деп, эки киши келгенде азыркы кезде кар түшүп, бел бекилип калды, Кашкарга аскер жиберүү мүмкүн эмес деп жооп берген. Азыркы Монголияда нече миң түтүн кыргыз барлыгы 1916-жылы Кытайга качып барганында билинди. Бирок алардын анык турган жери канчалык экендигинен толук кабар алуу мүмкүн болбоду. 1916-жылы Кытайга баргандагы алган кабарына караганда анык көргөн, барып келген, кире тарткан соодагер кашкарлыктын айтуунда Тибетте эң азында 30—40 миң чамалуу түтүн кыргыз бар. Тили бузулбаган, таза, араб сөздү катыштырбаган, дини калмакча, мусулманча бата кылбастан, өзүнчө бата кылат. Турган жери Котон шаарынын күн чыгыш жагы, Сунжу менен Черчен шаарларын күн жүрүш

¹ Энциклоп., Брокгауз и Ефрон.

² В. Бартольд, Киргизы, истор. очерк, стр. 47.

жаккы тоолорунда турат. Чарба малга өтө бай, жаа тартканга өтө уста, бул кабардын чындыгына бир өжөт: «Настольный словарь», «Рабочье издательство», Прибой, Лениздат, 1926, стр. 293. «Тибет».

Айтылган Тибет жериндеги эл монгол, кыргыз, кытай жана индус деген. Күн батыш кытайда менин эсебимче эн көбүндө көчмөнү 20 миң, отуруктуусу 5 миң чамалуу болуп турган жери Котон тоосунун Сары белинен баштап, Яркен. Кашкар, Марал Башы, Келпин жана Турпан шаарларынын бүткүл тоолорунда турат, Уруктары тейит. найман, кесек, кыпчак, карабагыш, чоңбагыш жана черик. Бул эсептен тышкары Иле боюнда миң түтүн чамалуу бугу, саяк кыргыздары бар. Кыштак болгондору: кушчу, саруу мундуз, нойгут ж.б. Шая өлкөсүндө кыштак болгон кыргыздар өздөрүнүн кайсыл уруктан экенин билбейт. Билгени эле кыргызбыз дейт. Бай айландыгына караган Карабек жана ошол чөлкөмдөгү уйгурларды бүткүл кыргыз деп айтууга мүмкүн. Алар өздөрүнчө дагы кыргызбыз дешет.

КЫРГЫЗ ТЯНЬ ШАНГА АЗЫРКЫ ТУРГАН ЖЕРИНЕКАЧАН КЕЛГЕН?

Тарыхтарга караганда эл каратып, жер каратамын деген күчтүү элден качып, түрк-могол элдери Орхон, Алтайдан Орто Азияга нечен мертебе сапырылып келген. Ошол келген элдер сыяктуу Енисей дарыясынын өзөнүнүн Тянь Шанга мезгил-мезгили менен келип турганы тарых боюнча маалим болду. Маселен:

1. Биздин эрадан 200-жыл мурун гунлар менен согушуп жеңилип, Тянь Шанга келип, Ысык-Көлдү ордо кылып турган усун кыргыздарын жогоруда көрдүк. Бул 120 миң үйлүү усундар келбестен мурун, бул жерде «сак» эли туруп, аларды усундар күн батышка сүрүп жиберген. Сактын калган саркындысы азыркы кыргыз арасындагы саяк уругу. Усундар кыргыздын эл бийлеген уругунан болуп, мамлекети Кыргыз мамлекети болуп аталган.

2. Котон тоолорунда «булу» деген кыргыздар туруп, кийин биздин эрадан III кылымында Аксуу, Турпан чөлкөмүнө келип орношкон. Булардын келгенине караганда, Аксуу, Турпан өлкөсүндө мурунтан кыргыз бардыгы этимал, эгерде жок болсо усун кыргызынан четтеш турмак үчүн келсе керек.

3. VIII кылымда Чүй боюнда карлук түрктөрүнүн ичинде асык, күчүк деген эл турган. Азыр да кыргыз ичинде асык деген урук бар. Анын ичинде майда уруусу күчүк деген бар. Аз уругу кыргыз болбосо да кыргыз менен жакындашып бирлешип турганы VIII кылымдын башындагы орхон түрктөрүнүн кыргызга чабуул кылганынан көрүндү. Карлук менен Энисей кыргызы өтө катыштуу болуп, хандары кыз алышы сөөктөшүп турган.

4. IX кылымдагы «Дивани түрктүн» автору Махмуд Кашкарынын айтуунда кыргыз Тянь-Шань чөлкөмүндө болгон.

5. Орхон, Алтайдан бүткүл түрк тукуму Орто Азияга X—XI кылымдарда келген. Радловдун кабарында ушулар менен кошо кыргыздар дагы келген. Буга бир далил; Энисейдеги кыргыздын улук мамлекет аныгы — кыргыз деген сөз. Чынгыз хандын заманына жете билинбей калат.

Кыргыздын улук мамлекетинин доорунда күн батыш Кытайдын Үч-Турпан, Аксуу өлкөлөрү кыргызга тийиштүү болгон. Демек, ал жерде кыргыздын барлыгы билинет.

6. XII кылымда Ферганага келген араб тарыхчысы Идристин жазуунда «Килкиз» бар деп жазган. Жана Ферганадагы кыпчак жана болгарлар бар деген. Мидендровдун айтуунда ал чакта кыргыздын турган жери Балкаш менен Арал көлдөрүнүн арасында турган дейт жана Өзгөн (Азаркент) менен Кашкар ортосундагы тоолордогу элдин баатырлыгын айтып, анда кыргыз бар деген.

7. Чынгыз хан заманында Энисей кыргызынын үч бөлүгү Тянь-Шаанга келип турган.

8. Кытай кабарында 1259-жылы күн батыш Тянь-Шанда (азыркы турган жеринде) кыргыз барлыгы билинет. Амир Темир заманында Тянь-Шанда, Ферганада жана Синцизианда кыргыз барлыгы билинбейт. Кебетеси, кыргыз ал кезде саясы жагынан өтө

күчсүз болуп, башка элдин кол алдында турса керек. Амир Темир заманында жалгыз гана кыргыз эмес, жогоруда айтылган өлкөлөрдө «эл атагу» эч бир айтылбайт. Айтылгандан хан, бек, амир гана айтылат. Башка урук атагына эч сөз жок.

9. Эгерде ойроттун ханы Өзгөчү Кашын анык кыргыз болсо, ойроттор Орто Азияга чабуул жасаганда (1408-жыл) кыргыз кошо көчүп келмеги этимал. Бирок анчалык тарыхта көрүнбөйт. Бартольд 1506-жылындагы Ысык Көлдө турган Мухамбеткайдар баштык кыргызды гана айтып, Орто Азиядагы башка кыргыздан кабар бербейт. Маселен, 1505-жылында Ферганада Кожент менен Кокон айланасында кыргыз, кыпчак жана миң элдери көчүп жүргөн, Демек, Тянь Шанда кыргыз бир сапарда гана келбестен, биздин эрадан 200-жыл мурунтан башталып, этимал 1408-жылга чейин эки ортодо мезгил-мезгил менен келип турган. (1700-жылы калмактардын айдап келип таштаган кыргыздардан чачырап кошулгандыгы эсепке алынбайт).

Аныгы: тарыхтар боюнча кыргыздын Тянь-Шанга эң соңку келгени Чынгыз хан заманы (1207-жыл) деп айтууга мүмкүн.

Тянь шань кыргыздары саясы жагынан жалгыз XVI кылымдын башындагы Ысык Көлдөгү Мухамбеткайдар болбосо, эң кубатсыз болуп, башка элдин кол алдында турса керек. Андай болгон чакта букара болуп башкага карап турган элдин атагы тарых жүзүндө көп убакта жазылбай калат.

КЫРГЫЗ КАЧАН МУСУЛМАН БОЛГОН?

Тарыхта кыргыздын качан мусулман болгону анык эмес. Мусулманчылыкты Орто Азияга арабдар ээрчиге келип, элди, жерди, шаарды каратканына ыраазы болбостон, мусулманчылыкты таратууга аракет кылышкан. VIII кылымдын ортосунда Амир Темир Кашкарга жете барган. Ошол чакта андагы эл мусулман динине кирбесе да, мусулманчылыктын таасирине өткөн деп айтууга мүмкүн. Тарыхтын кабарына караганда 960-жылдагы Кашкардагы караханилердин падышасы бүткүл Орто Азияны Хивага чейин алып, Өзгөн шаарын борбор кылып турган. Сатык, Бугра хан заманында Орто Азияда 200 миң үйлүү киши мусулман болгон. Сатык, Бугра хан өзү түшүндө Мухамбетти көрдүм деп, өзү динге кирген. Күн чыгыш калкындагы расим — эгерде падышасы динге кирсе, кол алдындагы элди күч менен бирге киргизгени көбүрөөк учурайт. Орто Азияда 1044-жылы 10 миң үйлүү түрк мусулман болгон.

X кылымда Бухарадан Кытайга саякат кылган Саям (Жаан кезүүчү) Небадулевдин кабары «мусулман болбогон кыргыздардын өз дининче тизмелер (теспе) окуганын көрдүм» деген мусулман болбогон кыргыз дегенине караганда ал заманда кыргыздан мусулман дининде барлыгын көрсөтөт. Буга дагы бир далил — бир кабарда мындай деген: арабдар күн чыгыш Жавропанын соодасын өз колуна алган соң, уйгур мамлекетин бойлой Кытай менен соода жүргүзгөн. Ошол чакта кыргыздар араб соодагерлерине жардам көрсөтүп, араб кербенине каршы чыккан уйгур жана башка көчмөн элден аларды сактап турган. Кыргызга арабдар айырбаш соодасын жана мусулманчылыкты ала келген дейт. Чынгыз хандын Жагатай деген баласынын тукумунан Токтук Темир 1348-жылы Орто Азияга падыша болгон. Көбүнчө Жети Суунун күн чыгышы менен Синцизианга өзү мурун шаманий дининде болуп, соңунда 24-жашында мусулман динине кирген. Жогоруда айтып өткөндөй, бул кабарга караганда эгерде падышасы мусулман динине кирсе, анын букара эли дагы динге кирбеске чара жок. Ошонун мисалы, кыргыз дагы анын заманында динге кирмеги мүмкүн.

Кытай кабарына караганда, 1408-жылында Жети Сууда ойрот жана мусулман көчмөн тиккени боз үй, ичкени кымыз, жегени эт түрк эли турат деген. Токлук Темирдин баласынын баласы Моголстандын 1416-жылында өлгөн Мухамбет деген ханы өз кол алдындагы элди мусулманчылыкка күч менен киргизген. Башына селде салынбаган киши

болсо башына мык каккан. Азыркы түн жак Кыргызиянын жери анын кол алдында болгон. Атбашыдагы Ташрабатты ушул Мухаммет салдырган. 1505-жылындагы Ысык-Көлдөгү кыргыз ханынын аты Мухамбеткайдар болгонуна караганда, анын өзүн жана элин мусулман болгон деп айтууга мүмкүн. Бирок тарыхчылар ал кыргызды мусулман болбогон дешет. Эгерде Ысык-Көлдөгү кыргыз шамани дининде болсо, Тагай мусулман боло туруп, шамани болгон кыргызга көчүп келбесе керек эле. Жана мусулман болбосо мусулман ханы Рашит кыз бербейт эле. Азыркы Лейден университетинде сакталган кол жазмада 1582-жылында кыргызды кафыр эмес, мусулман деген. Буга караганда аларды анык мусулман болгон деп айтууга мүмкүн. Бирок көпчүлүгүнөн эски шаманилик таасири калбаган.

Стамбул түркү Сайхи деген 1582-жыл жазган китебинде: «Казак мусулман болуп, анапия мазабынан саналып, кыргыз кафыр дагы эмес, мусулман дагы эмес», — деп жазган. 1635-жылында Тажикстанга (Ыссар) Каратегинди басып барган 12 миң түтүн кыргызды өзбек тарыхчысы Махмуд Валийинин айтуунда кафыр деген. Мунун билбей жазган себеби, эгерде ал кыргыздар кафыр болсо, шаманилик диндеши калмактан качып, мусулман мамлекетине барбас эле. .

Карыялардын кабарына караганда, кыргыздар мурун мусулманбыз деп эсептелсе да, Анжиан, Алайга качып барганда (1685—90) мусулманчылыктын жолуна чындап түшкөн, — дейт. Мунун чындыгы — кыргызда араб аттары бирин-серин ошондон башталат.

Менин пикиримде, кыргыздын мусулман динине киргени Х кылымдан башталып, мусулманбыз деп айткан менен абыдан мусулман болбостон, көбүнчө шаманилик таасиринде болгон.

Кыргыздын мусулман динин күчөтүп кетпеске себеби:

1) Кыргыз көбүнчө могол-калмака карап, букара болуп туруп, алар менен өтө аралаш туруп жана сөөктөшүп кеткендиги.

2) Көчмөн болгондуктан мечит, мектеби жок болуп, балдарынын дин тууралуу тарбия албагандыгы.

3) Мусулман мамлекеттери менен дайым жоо болуп, алардан мусулмандык таасирин албагандыгы.

4) Кандай гана болбосун динге кыргыздын салкын көз менен карагандыгы.

5) Энисейден, Алтайдан бириндеп келип турган кыргыздар шаманиликте болгондуктан, анын таасири мындагы кыргызга тийгендиги.

6) Орус оторчусу келбестен мурун түн жак Кыргызияда жазуу билген бир дагы кыргыз болбогон.

Намаз окуганы миңден бири болгон. Айт намаздарына түшпөй калса, 40 кара таш оодарып койсо, намаз окуганча болот экен деп, кырк кара ташты оодарып жүрүп кеткен. Орус оторчусуна караган соң Казандан татар молдосу, Кашкардан уйгур молдосу, Ташкен, Ферганадан өзбек молдосу келип, кыргызга дин жолун билдире баштаган (орозо, намаз, үшүр, зекет, жаназа, доорон, нике). Орозону ач пайгамбар чыгарган экен дешип, күнгө көрүнбөй тамак ичсе, шаршат буйрат экен дешип, күндүз түндүгүн чылк чүмкөп алып, тамагын иче берген кыргыз көп болгон. Бир канчалык киши намаз окуса, Ихмам болор кишиси болбостон, жарыя окуй турган жеринде купуя окуган. Эмне үчүн жарыя окубадыңыз десе, ачык окуган мактанчылык дейт, ушул себептен ичимден купуя окудум дегени көп болгон. Кыргыз мусулман динине бошоң экенин билип, падыша заманындагы миссионерлер:

Остороумов, Червенский ж.б. кыргызды шамани дининде деп жазган. Уйгурлардын молдолору кыргыз арасында динди жетиштирерлик аракет кылгандыгы ошондон көрүнүп турат. Маселен, сарбагыш кыргызынын Түлкү Ныязбек уулу жайлоого, Текеске көчүп барганда 1875-жылы катын баласына, эл-журтуна коштошпостон, үйүндө соода кылып

жүргөн уйгур, молдосу менен ажыга жүрүп кеткен. Кыргызда мындан мурун ажыга кеткен киши болбостон, бул окуя биринчи болуп эсептелген. Кашкарга жакын турган үчүн түн жак Кыргызияда, Атбашы районунда черик уругу кыргызда Кашкарлык молдолорунун таасири менен кишилеринин 40 процент аттарында аты Ахун коюлуп кеткен. Демек, кыргыз мындан нече жүз жылдар мурун (X кылымдан баштап), аныгы Адигине, Тагай туулгандан (146070) баштап мусулман динине кирсе да, аларда 1870—80-жылдар чамасында шаманидик, кутка табынуулук өтө зор болгон. Ошондо да өздөрүн чын мусулман деп билген.

1880-жылдарда кутка табынуу расими кыргыз арасында жана куттун барлыгы 10 процент бар экенин мен өз көзүм менен көрдүм.

КЫРГЫЗ МЕНЕН КАЛМАК АРАСЫ

Калмактан качып Анжиан, Алайга кыргыздын кеткенине бир далай заман болду. Анда барып турганда сарбагыш кыргызы башкаларга караганда өтө азып кетти. Себеп: качпастан бир аз жыл мурун Үчкөкө, Түлкү Жаңыл Мырзадан өлүп, алардын кенже иниси Кудаян (хан Худаян) Анжианга барганда ачкалыктан тентип жүрүп белде өлгөн үчүн баштык кишилери калбаган. Ушул себептен качып барган элге солто уругунан Кошой бий болуп турган. Кошой өлгөн соң солтолор бугу, саяк, сарбагышка тең боло албай, букарасы катарында болуп калган. Бугу, саяк, сарбагыштын аласасы, жаки доосу болсо, бир жигит жиберсе, ак болсо да, кара болсо да солтолор үнчүкпастан ишин бүткөрүп турган. Ушул себептен «солточук» атагын алган. Кийин солто, сарбагыш арасы XIX кылымдын башында катуу согуш болуп, сарбагыш талкаланып жеңилип, быт-чыт болуп, баш-аягына карабастан качкан. Солто мындан соң бугу, саяк, сарбагышка тең ата болгон,

Белектин төрт ата тууганы Маматкул (сарбагыш) Нарында турган Белекке келип жан сактап турган. Маматкулдун икаясы төмөндө айтылат. (Бугу, сарбагыштын бузугунун башы).

«АЙ ТАМГА СОЛТО» КАЧАН АТАЛГАН?

Калмагы, кокон хандары менен солто тынч туруп, аларга айтканы: мен элиме сүйлөшүп, жылкыбызга «ай тамга» салабыз, жоо, жаки ууру алса, тамгадан таанып салабыз, эгерде сиздерге караштуу элде болсо, тамгадан таанып, көзүн кармасак бересиздер дегенде тигилер кабыл алышкан. Солто элине келип, элин жыйып алып, жылкысына ай тамга салдырды. Бир кабарда солтонун «чаа» (VII кылымда Алтай түркүндө «ча» деген титул болгон) калмактан Алайга качпастан мурун Боомдун (Боролдойдун маңдай жагы) суусунан алыш алды (Ак Бекеттеги Чоң Алыш). Ал алыш илгери Ча Алышы аталган. Кыргыз Алайдан кайта келгенде (анда Кошой жок) Чаанын алган алышына өзүбүз турабыз деп солтолор айтканда, сарбагыш бербестен ал жерди ээлеп кеткен. Ушул себептен сарбагышка солтолор таарынып калып, жылкысына ай тамга салган.

Чаага бир кабарда чоң атасы Эштекке кокондук бир жигит келип туруп калган. Аты Кайдоол болгон. Андан таралган азыркы солто ичиндеги кайдоол деген урук.

МООКЕ УРУГУ

Чаа бир кезекте Нарынга келип жердеп турганда (60-жашында) базиз уругу эл менен чектеп жүргөндө бир жаш жигит калмактан бир кыз, бир келин ала качып келе жатса, бир базиз жигит жолугуп Чаа бийге алып келген. Аны Чаа таптыштап сураса, Чаанын катыны колпоч кыргызынан Курман дегендин карындашы болуп, ал Таласты жердеп турганда калмак чаап алып кеткен. Мал-мүлкүн олжологон. Андан бир эркек бала чоңоюп, эр жеткенде өзүнүн кожоюн калмагынын бир кыз, бир келинин айылга алып барамын деп ала качкандыгы билинген. «Элин сагынбас эр болбос, үйүрүн сагынбас ат болбос» деген.

Элимди-жеримди сагындым, ошол себептен ушундай болуп, калмактын колунан качып чыктым, деген. Бул сөздү Чаа бий эшитип элге:

— Ой, эл-журт! Калмактын колуна олжо болуп түшүп кеткен кыргыз кайтып калмактан кыз-келин ала качып, эл-журтун таап алууга келсе, анда эмне күнөө? — деп жигитти кыз-келин менен үйгө алып келген.

Чаа бийдин улуу катынынан Каракчы менен Талкан. Талкандын эр жетип калган чагы экен (бул калмактын биринчи жапырыгы, XVII кылымдын башындагы доор). Калмак келин өтө сулуу болгондуктан Талканга алып берген. Келиндин аты Үрүмчү экен. Кыргыздар Урумжан койду. Талкандын мурунку ала турган колуктусу саруу (Куу билектин кызы экен) — аны алган жок. Кыз менен келинди ала качып келген жигитти Чаа балам деп багып жүрүп, катын алып берди. Андан төрөлгөн эл Мааке аталды. Үчөөң кармап келген базиз жигитке кызды алын берди. Кыз менен келинди алып келген жигит сарууга барбастан туруп калды. Анын тукуму да Мааке аталып, солтонун ичинде калды. Демек, Мааке уругу саруу кыргызынан болуп, сол.

Төлөк

Кокондон келип, Кайдоол деген бир баатыр жигит Эштек менен Чаанын бирине жигит болуп туруп калды. Чаа менен Эштектин биринде күлүк күрөң ат болуп, аны минип жекеге чыгып, көп эрдик көрсөттү. Бир кезде Эштек менен Чаанын бири Балта, Түйтө, Кайдоолду баш кылып, аскер менен барып, Түркстанга жакын жерден казак коңуратты чапты. Көп мал, жетим-жесирди олжого алды. Андан бир сулуу келинди Эштек алып, андан бир эркек бала туулуп, атын Төлөк койду. Сокулук элинде.

ЖООЧАЛЫШ

Эштек көп кишиге баш болуп, Балта, Түйтө, Кайдоол менен Кызай, Кызыл Бөрүк казагына аттанып барды. Аларды чапты, көп мал, катын-кызды олжолоду. Бир сулуу келинди Эштек алды. Андан бир эркек бала туулуп, атын Жоочалыш койду. Жана да бир кыз туулуп, ал өлдү. Азыркы жоочалыш деген эл анын тукуму. Солто ичинде турушат.

АКБУУРА УРУУСУ

Эштек, Балта, Түйтө, Кайдоол баш болуп көп киши менен Кашкарга аттанып чыкты. Жолдо бара жатканда азык арткан көлүктөрүнөн бир ак буура аксап, жолдо жүрбөй калган. Кашкарга барып, эл чаап, көп олжо алып кайткан. Жолдо келе жатканда ачкасынан атынын эки кулагын кесип жеп, соорусунан кан чегип ичкен. Аты дагы, өзү дагы арык, колунда найза-кылычы бар жигитти Кайдоол тапкан. Бул жигит өз элинен бир бийди өлтүрүп качып келе жаткан экен. Ылайыктуу киши болсо бир жолу туруп каламын дегенде аны Эштекке алып келген. Эштек аны жигит кылын алып, атын Акбуура койду. Акбуура баатыр жана акылдуу жигит экен. Эштекти бүткүл жолдошу жана эли менен билип кетти. Журтуна кадырлуу болду.

АСЫЛБАШ

Акбуура жолоочулап жүрүп, бир эркек бала таап алды дагы бул менин бир тууган иним, аты Асылбаш деди. Бир күнү Акбууранын катын алган баласы өлдү. Анын жесир колуктусун Асылбашка алып берди. Андан туулуп таралгандын тукуму азыркы асылбаш деген урук. Асылбаштын тукумунан баатыр көп чыккан. Асылбаштын бел баласы Ныша баатыр калмак ханына барып, башына таш сайынган. Акбуура менен асылбаштын тукуму Сокулук элинде.

СОЛТО КЫРГЫЗЫНЫН КАЛМАК МЕНЕН ЧАРПЫШЫП ТУРГАНЫ

Кошой бий Кетмен Төбөнүн Коңур Өгүз деген жеринде турган. Ушул чактан кутчу уругунан Ныша, Атансарт, Дөрбаш, Койкоң, Назар деген кишилер, бөлөкбайдан Барат, Баймат деген баатырларды Чүйгө жумшал, Илеге кеткен Коңтажыдан бөлүп калган. Маргашка калуакка улук болгонун угуп, анын жылкысын тийдирип алып турган. Иледе жаткан Коңтажынын жылкысы бир сапарда Солтоной тийип келе жатканда калмактын Дөңкөнөй деген баатыры мындай ырдаган:

Жайсаң сары жонунан,
Басып кетпе, Солтоной,
Кара Балта, Кайынды,
Ашып кетпе, Солтоной,
Токто, токто, Солтоной.

Солтоной :

Кара Кыштак, Меркиден,
Көчүргөмүн жериңден,
Калмак каны Коңтажы,
Жылкыңды алдым элиңден,
Келсең келгин Дөңкөнөй.

Солтоной кырк киши менен аттанып келип, Сокулуктун жарында жаткан Дөңкөнөйдүн элин чаап; малын, катын-кызын алып келе жатканда Солтонойду Дөңкөнөй көрүп, уруша албай качканда Солтоной чабдар аты менен кубалап жетип, жаралуу кылып койгондо, Дөңкөнөй Сокулуктун суусун кече качканда Солтоной токтоп калган.

Чабдар аттуу Солтоной, Буурул аттуу Дөңкөнөй, Таластан Бердике баатыр баш берен аттанып чыгып, Аксууда каткан Маргашканын . жылкысын алабыз деп келип, атынан не себептен экени билинбей ажырап калганда Маргашка көрүп, «экөөбүз дос элек, сени кыргыздын баатыры десем, уурусун экенсиң», — деп бир арык ат берип, элине коё берген. Бердике ызалыктан Таластан кол. жыйып келип, Маргашка менен согушту. Маргашкага ок тийди. Ошондо Бердике: — Жатасыңбы, Маргашка? — дегенде, Маргашка: — Жатпаганда кантейин Атып кеттиң жанбашка, — деген,

Маргашка өлгөн соң калмактар кеңешип. жарашып туралы деп Кошой бийге элчи жиберип, ак үйлүү сураганда Кошой макул алып, Солтонойдун Итаяк деген уулун жиберген. Солтоной 60-жашка келгенде Тынайдын 13-жаштагы Атаке деген уулун, солтодон 13-жашар Момоконду алып, 200 киши менен келип, Кара Балта, Аксууда жаткан калмак менен урушуп көп мал алып, Кара-Балта ашып, жылкыны 100 киши менен жөнөтүп, Солтоной Атаке менен Момоконду жанына алып калып, Кызыл Белестен тосуп жатканда, бешим убакта Аларча, Жыламыштан Дөңкөнөй баштык көп калмак урушка чыгып, урушта Солтоной баштап 30 киши өлүп, калганы качып Кошойго Саарган. Кыш түшүп калып Кошой калмак менен уруша албай калган. Себеп: Коңур Өгүздүн жолу бекип калып, кыштын күнү Чүйгө киши келе албай калат. Мындан соң калмактар кыргыздан коркуп, Көлдү көздөй жылжый баштаган.

Солтоной өлгөндөн кийин кийинки жылы солтодой Ныша, саяктан Качыке, сарбагыштан Тынай ичинде болуп, көп киши жасанып барып Ысык Көлдө турган Аккуйрук деген калмакты талкалай чапты. Мындан соң калмактар бир бет болуп туралы деп Чүндөн, Сырттан сүрдүгүп, аягын Боомдун капчыгайы кылып, Ысык Көлгө чогулушту.

САРБАГЫШ КЫРГЫЗЫНЫН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛА БАШТАГАНЫ

Тынай Түлкү уулу Кабакта кара чүйлүү Карман Туз деген жерде туруп, жети үйлүү киши жайында бир кара нардын сүтү менен жандарын багып турган. Күзгө жакын конокко анын ботосун союп берген. Кышында бир чүйлүнү таптап алып, кекилик, чил алдырып, ошону

менен жан сактап чыккан. Чыдай албастан Таласка ооп кетишкен. Анда барганда Бердике баатырдын Жаныбек деген баласы менен Атаке Тынай уулу бел куда болуп, андан туулган алты агайың Карабек жана башкалары.

Маматкул менен Тынай Таласта, бир кабарда Кетмен-Төбөдө турганда Чүйдө калмак бар бекен деп жер чалдырып, үч жөө киши жиберген. Бул үч жөө киши Керкол менен Кызыл - Омполго бир нече күнү жашынып жатып, эл табалбай арман кылып ырдагандары:

Элкин тоого биз чыкса,
Эл карааны көрүнбөйт.
Көлдө жаткан көп өрдөк,
Ылачын тийсе бөлүнбөйт, —

дешип зарлашып ырдашкан.

Бул үч киши суу кечпестен. кайтадан Кочкор менен Суусамырды бойлоп кеткен, Намангандин улугу Темир Маматкул уулун (сарбагыш) чакырып алып, Иледеги Контажынын тулпарын ала качып келип берсең, сураганыңды беремин. — деген. Темир жалгыз келип, Желаргынын күн жак Карача деген жылгага бекинип жатканда, улуу шашке кезде калың жылкы жапырылып, оюн салып, алды Боролдойдун күн чыгыш жагынан Чоң Сууга кирип суу ичкеңде, арты Коңурдун жолунда болгон. Ошол чакта Контажынын 12 миң жылкысы бар экен. Жылтырдан суу ичип, 300—400 чамалуу жылкыны баштап, жүнү жок жарканат сыяктуу териси бар бир кара сур ат ары-бери ойноп, ал чөптүн башын бир чалып, бул чөптүн башын бир чалып, кулагын тикчийтип, эки жакты карап элеңдеп турганын көрүп, тулпар жат кишиден качпайт дечү эле деп, жүгөнүн курчанып жылга ылдый чуркап келип, тулпарга колун созгондо качпастан тура калган. Өлөм ата мойнунан кучактай калып, жүгөнүн ката коюп ыргып минип, үч буттап отко койгон. Атын көздөп жүрүп кеткенде жылкычылар көрүп калып 12 калмак кубалаган. Темир өз атын коштоп чү деп жүрүп кеткенде калмактар артынан түшүп кубалап келип, Темир Кетмен Төбөнүн суусунан сүздүрүп чыгып кеткенде, калмактар суудан кече албай каңта тарткан. Экинчи күнү намаз багымдатка азан айтып жатканда Намангендин шаарына кирген. Намангендин улугу Темир ыраазы болуп, эмне сурайсың, сураганыңды берейин дегенде Темир: сарбагыш деген элди жыйып бериңиз, жериме кетейин, уруксат бериңиз, — дегенде макул алып, сарбагышты жыйып берген. Андан соң сарбагыштар Кетмен Төбөнү бет алган.

ЭСЕНКУЛ ФЕОДАЛДЫН ТУУЛГАНЫ

Маматкул Белекке таарынып, акыры уруш менен бүткөндүн соңунда Маматкул бугудан бөлүнүп, сарбагышка кошулганда анын Болот деген баласы кан ичер зүлүмдүн бири болуп, эл бийлеп кеткен. Ал 40-жашка жакындаганда Санчы Сынчы деген кишини чакырып алып, менин балдарым жоош болуп калды, элден сынап жакшы кыз алып бер дегенде, Санчы Сынчы макул алып, эл көчкөндө көчтүн алдына келип,

Болот менен бирге бир кашатта олтуруп, көчкөн элдин катын-кызын сынаган. Канчалык жакшы кыз-келин өтсө да жактырбаган. Көчтүн баары өтүп, артынан аттанып жүрөрдө үйгө жүгөн арткан, далкылдаган бир кара катын жөө көчүн айдап келе жатканын көрүп, сынчы аттанганы жаткан Болотту жолдоштору менен токтотуп, «ушул катынды алыңыз» — дегенде Болот: «калың элден сынап, ал деген катының ушул болсо, албадым!» — деп бастырарда катын заара кылган. Ошондо Санчы-Сынчы: «Ишенбесең барып карагын, бул катындын сийдиги үү, карыш жерге сийдиги кирип кетти. Барып сийдигин карагыла» — дегенде барып караса, айткандай сийдиги карыш жерге кирип кеткен. Ошондо Санчы-Сынчы: «Бул катындан, биринчиде баш Койкоң туулат (Эсенкул), андан Кабактын кара барчыны туулат. Андан канжыгалуу кара сеңсел ат, качырбас боз айгыр туулат, андан ичсе тойбос, куйса толбос кызыл меш туулат, андан чабалай баштуу, чап жаактуу туулат, андан аркысы оруска аралашып кетип, көзүм жетпей калды» — деген. Жогоруда айтылган

Кабактын кара барчын дегени ал катындын тукумунан туулбастан, кыйыр туугандан чыгат деген. Бул айтылган Кабактын кара барчыны (бүркүтү) деп айтылуу Төрөгелдини айткан деп, карыялар айың кылышкан. Кыйыр демек, Төрөгелди Эсенкулга үч ата тууган болгон. Бул Санчы-Сынчы солто феодалынан Түлөбердинин жана анын тукумунун кан соргуч болорун сынап айтып кеткен. Эсенкул 1730—31-жылдар чамасында туулуп, 73-жашында өлгөн. Анын өмүр баяны өз түшүндө айтылат.

БЕЛЕК МЕНЕН МАМАТКУЛДУН БУЗУГУ **(Бугу, сарбагыштын жоо болмогунун себеби)**

Белек кайтадан келгенде бүткүл арка кыргызындай калмакка Белектен кадырлуусу болбогон. Белекти ээрчиген бугулар болсун, башкалар болсун тезинен байып кеткен. Муну угуп, Алайдан, Анжияндан, Кетмен Төбөдөн жана башка жердеги тентип жүргөн, качып барган кыргыздар Белектин үстүнө келип, жанын багып турушкан. Ошонун бири болуп, төрт ата тууганы Маматкул Үчүкө уулу Белекке көчүп келген, Маматкул бир жыл, жарым жыл турган кезде катыны тууп, Белектин катынынан аш катыктап ичүүгө май суратса, Белектин катыны: «бечаранын катыны бечарадай эле болбойбу, май эмес суу ичип эле туруп кетпейби», деп май бербей койгон.

Белектикине бозо салып, күнүнө эл чогулуп, бозо ичил, эл котолоп жатуучу. Эл катарында күнүнө Маматкул дагы келип, бозо ичип туруучу. Бир күнү кар жаап калганда жайдак өгүз минип, бозо ичейин деп Белектикине келе жатканда эшиктеги чогулуп турган бугунун боз балдары туруп: «Маматкул келе жатат! Маматкул келе жатат!» — дешип үйгө киришип кеткенде, Маматкул келип өгүзүн кырчоого байлап жатканда үйдөгү мас болгон бугунун балдары: «Маматкул эмес, анык эле Мээнеткул экен» деп айтканда, Маматкул угуп калып, үйгө киргенде Белек: «төргө өт» деген. Маматкул босогого олтура калганда бир бугу «Маматкул аке, тебетейиңизди кагыңыз» — деген. Маматкул: «кагылар чакта кагылар» деп сунган бир аяк бозону тартып жиберип, кайта үйүнө кеткен.

Маматкул атына минип алып, Кетмен Төбөдөгү Кошойго барып кол чакырган. «Атам Талканды изат кылбай, бутунан өптүргөн» — деп таарынып жүргөн Кошой Маматкулга аскер берүүгө убада берген. Андан сарууга барып кол чакырганда Белектин калмакка кадырлуу болуп кеткенине күнүлүк кылып жүргөн саруулар жана Кетмен Төбөдөгү карабагыш, саяк кол берүүгө убада берген.

Маматкул Тынайдыкына кыштап калып, эл жайлоого чыгарда колду жыйнап келип, Он Арчанын боюнда бутуну түйгүнт жатканда чапкан. Акыры бугулар малын ажыратып, тогузбайдан тогуз кыз тартууга берип тынган: ал тогуз кызды — 1-Олжо агасы деп Асык; 2-Карабагыш; 3-Жедигер; 4-Саруу Кушчу; 5-Багыш; 6-Саяк; 7-Солто; 8-Чоң багыш, бир кабарда Тынай Түлкү уулу; 9-Тогузбайдын Сүйкана кызык. Муну Маматкул Темир деген баласына алып берген. Анын үчүнчү муунундагы баласы атактуу кан ичер Төрөгелди баатыр. Мындан соң Маматкул Белектен ажырай көчүп, кайтадан барып Кетмен Төбөдөгү сарбагышка кошулган.

Белек Нарындан көчүп келип, Кочкор, Күңгөй, Тескейдин көчүгү Көтмалды, көбүнчө Семиз Бел, Улаколго келип турган.

КАЛМАКТАН КАЧКАН САРУУ

«Кытайдан калың аскер каптап келип, калмактын чекесин кырып жатат», — деп калмактар качууга камынып, беленденип сүйлөшүп жүргөн чакта таластык үч жаш жигит үч күлүк аттын тилин кыл менен бир нече күнү бууп коюп, аттар ичтерин тартып, эттери жеңилип, бир нече күнчүлүк бир чоң сууга келген кезде калмактар кууп жеткен чакта кечүүсүз жерден сууга кирип кеткен. Булардын бир аты жана бир жолдошу аты менен

сууга агып өлгөн. Эки жигит суудан аман барда (бугу кыргызынан Теңизбай уругунан Оторбай ажынын 1905-жылындагы декабрь айындагы сөзүндө) Таластагы көп сарууга кетпестен, анын тукуму азыркы бугунун ичиндеги сарууда, бирок тукуму аз деген.

СОЛТО КОШОЙ БИЙДИН ЧҮЙДӨН КАБАР АЛГАНЫ

Кошой бий баатырларын чакырып алып, «калмактар Чүйдү ээн таштап, Көлгө карай көчтү деген кабар бар» деп, асылбаш уругунан Дорбаш, Көкөй жана Койкоң - Назар деген кийикти жөө кубалап жүрүп чарчатып кармап алуучу «жөө күлүктөрүн» жиберип, бул эки жөө күлүк Чүйгө келип, бекинип жатып, түн ичинде от кайдан чыгар экен деп карап жатышты. Анчалык жагылган көп от жок. Мына келди Макмалдан төмөн Кара Кыштактын тоосунан жылтыраган от көрүп, кайтадан барып Кетмен Төбөдө Коңур Өгүздү жердеп турган Кошойго көргөндөрүн айтышты, ал оттон башка кең Чүйдө бир дагы от көрө албадык дешти. Кошой бий: «эки кызы менен бир мылтыгы бар, бир жан казаны бар, бир киши Чүйдө калды эле, кийик атып жеп оокат кылып жүрсө керек» деп, барып алып келишке кайта киши жумшаган. Эки жөө күлүк келип аңдып жатып, түн ичинде чөп алачыкта чалды кыздары менен баса калып «биз Койкоң- Назарбыз» дегенде, чал туйлаганын койгон. «Калмак барбы» дегенде: «Калмактар Чүйдөн ооп кетти, кеткенине 13-жыл болду», — деген. Бул кишинин эки кызы менен алып барып, Кошойго тапшырган. Аюунун жана башка түрлүү кийиктин этин жеп жүрүп, жандарын сактаган үчүн ал кишинин тукуму «аюукор» аталган. Бул аюукордун тукуму азырында чылпак ичинде турат. Жана өзүнүн уругу дагы чылпак болгон. Бул киши аң уулаганда эки кызын дайым ээрчитип жүргөн. Арчаны жаап коюп, арчанын түбүн казып, жер үй кылып алып күндүз от жакпастан, дайым түн ичинде от жагып, оокат кылган.

Кыргыз Алайга качканда калмакка жалынып, бирин-серин калган кыргыз көп болгон. Жаки Анжиан, Алайга качып барганда жан сактай албай кайтадан тезинен келип, калмакка карап жан сактап турган. Ушул сыяктуу болгон сарбагыш кыргызынан, таздар уругунан Райымбек бугу Белекти жамынып, калмакка туруп калган. Райымбектин Шайыбек деген иниси таякесине барып, тогуз байтал берсе албастан, бир буулум көшөгө алган. Алып келип кечинде күн жаап турганда аны үйдөгүлөрү көрүп жатканда буулум көшөгөдөн чыккан жылтыракты музоо издеп келе жаткан калмактын бир катыны жаанда кап жамынып олтуруп корголоп, көрүп коюп, калмактын улугуна айтып барган. Калмактын улугу чакырып алып абдан кыйнап, уруп сураганда Райымбек айтпаган, айтпагандын азабынан өлөрчө жаралуу болгон. Райымбекте мындай асыл буюмдун жок экени ырас экен го деп калмактын улугу аны эки боз бээнин сүтү менен жуудуруп баккан. Райымбек айыккан күнү калмактын улугу жол жүрүп бара жатып, Райымбекти кошо жүрсүн дегенде Райымбек: «оорумун» деп, төшөккө жатып калган. Калмактын улугу келе жатканда Райымбек бөрү карагаттын кургатканын оозуна сала коюп, калмак келгенде кан түкүрүмүш болуп бөрү карагатты түкүргөн. Калмактын улугу Райымбек анык оору экен деп: «эми сен калгын, башка кишилериңди кошуп бергин» дегенде: «мен өлсөм керек, жакын тууганымды калтырыңыз» дегенде калмак макул алып, жакын туугандарын калтырып, Райымбектин бир баласын ала кеткен. Мындан соң Райымбек баласына карабастан, туугандарын бүт алып, Тогуз Тородо жаткан бугу сарбагышка кирип кеткен. Баласы келбестен ошол калмакта калып калган.

Калмактын улугу баш болуп, бүркүтчүлөрдү нечен мертебе салып, бирок бүркүткө түлкүнү алдыра албаганда Райымбектин Дайыр деген бир тууган иниси бир сапарда калмактын улугун канчалык кишилер менен ээрчитип чыгып, түлкүнү калмакка кактырып, түлкү качканда (үркүт үч талпынып, төртүнчү талпынганда Дайыр бүркүттү коё берген. Калмактын улугу: «эмне үчүн талпынганча бүркүттү түлкүгө коё бербедиң?» дегенде, Дайыр айткан: «Эгерде биринчиде коё берсем, бул күнү бүркүт илген боюнча бир

күнчүлүк жерге кеп эле» — дегенде улугу, баштык калмактар Дайырга ыраазы болуп, бир нече жылкы берген ушул себептен калмактын улугу уруштан кайта келгенде кайран Дайыр деп, качкан кыргыздын башкасына кейибестен, Дайырдын качып кеткенине көп капа болгон.

КЫРГЫЗДЫН КАЛМАККА КЫЛГАН ЧАБУУЛУ

Калмак Чүйдө калк жок деген кабар анык болуп, бүткүл кыргыздын көзү жеткен соң жалпы кыргыздан жабдыктуу, жашы аттуу беш миң киши жыйылып аттанып чыгып Таластын башы Ала-Бел, Өтмөк деген жерге келип, калмактын мол жери Боом капчыгайынын күн батыш Көк-Жарда жайлап жатат деген кабарды алган, саруу кыргызынан Бердике баатыр менен сарбагыш кыргызынан Тынайдын уулу Атаке баш болуп таңкулансак болгондо 3 миң киши Ашмардан чабуул койгон. Күн батканда Көк Жардагы калмактын улугу жаткан үйгө келип, Бердике атчан туруп, Атаке үйгө кирип келип, калмактын улугу керебетте мас болуп жатканда жара тартып таштаган.

Калмактын бойго жеткен эки кызы жана катыны Атакени бири мойнуна, бири эки бутунан, бири колдон алып жыга турган болгондо. Бердике кирип, ал үчөөнүн башын кыя чай таштаган. Бул келиште Бердике жайдак кунан минип келген. Мунун соңунан чабуул койгон кыргызда жетишип, калмактын мал-мүлкүн жана көп катыш кызын олжологон. Калмактар күндөп-түндөп үркүп качып, көлдүн башына кеткен. Ушул чабуулда түшкөн калмактан тараган тукумунун бири азыр Шамшы элиндеги алма күчүк уругундагы бешкалмаккы дешет.

Эски тарыхтарды текшерсек, эл-журт бир калыпта болбостон, толу-төгүлүп, бирде жетилип, кайтадан кетилип, бирде жыргай бирде куурап, оодарылган табийгат мин кубулуп, түрлөнүп. Эл-журт далай-далай кан ичерлердин азабынан какшап, кан дайрасына батып, кырылып, азайып, кайтадан эл-журт болуп куралып турган Баарысынын тарыхын бул жерде айтып өтүү ажат эмес тарыхка ишенип жазган менен анда дагы толук болбостон, кемчилиги көп. Тарых билдим дегендер төрт-беш мин жылдан наркы окуяларды толук айтып бере албайт. Ошонун бириндей, эң байыркы эски замандан бери кыргыз далай таланып, кырылып, кайтадан куралып, журт боло келген.

Тарыхка караганда анда-санда оттуктун отундай кабарын көрүп, бүткүл болгон окуялардын анык кабарын билбейбиз. Анык чын күбө: ай, күн, асман, жер. Ай менен күн болсо жаркырап жайнап, карасаң көз уялтып, көк болсо көгөрүп, жер болсо жымырайып, эчтеме көргөнүм жок, билбедим дегенсип, акыл билим менен өзүң өткөн күндөгү тарыхыңды таап ал дегенсип тургандан башка жалынсаң да жооп бербейт. Амалың жок, аргаң кетип, кагаз үстүндө жок, тим болбосо 300—400-жылдан берки кабарды кайдан таап аламын деп акыры там сүзгөн сокур үйдай болуп, карыяларга келип соктугасың. Карыялардын көбү окуусу жоктуктан бир аз кабарды билгени болсо, мурунку кийинки окуяларды аралаштырып жиберет. Жана ар элдин карыясы өз уругун мактап айтат. Ушул себептен тарыхка умтулган киши ар урук элдин карыяларынан сурап, алардан алган кабарды башкалардын берген кабарлары менен урунуштуруп, текшерип, алардын ичинен анык ырас болгон кабарды текшерип жазууга туура желет. Кедейжалчы кембагал болсо илгертеден залым, манап, байлардын кызматында болуп, тарых сөзүн билмек түгүл, тамак кайгысы болгондуктан өмүрүндө жокчулук көкөйүн кескендиктен, тарыхынан адашып калган. Билгендери өтө аз. Ошондуктан кыргыздын тарыхын билген, көбүнчө өз тарыхын көтөрүп, жактап сүйлөөчү манап; бий, байлардын насиленин болгон.

Мына эптеп-септеп жыйып алган тарых сөзүн эки ача кылып адаштыруучу дагы баягы өзүң көтөрүп мактаган зулумдар, бай-манаптар, бийлер болгон.

КЫРГЫЗ АЛАЙ, АНЖИАНДАН КАЙТА АРКАДАГЫ ӨЗ ЖЕРИНЕ КЕЛИП ОРНОШКОНУ

Кыргыз Анжиан, Алайга кеткенде Ысык Көл, Чүй, Кочкор, Жумгал, Атбашы, Нарын, Таласта калмактын улуктарын байларын жамынып, коңшу болуп же болбосо Туюк, Чың, Коңулда, Нарындагы аягы Кабак сыяктуу бек жерлерде калмактан айбыгып, корголоп көрүнбөстөн бирин-серин калган, көбүнчө саяк кыргыздарынан жанын багып жүргөн азыноолок чарба малы көбүнчө үй-эчки болуп, артыкча аңчылык менен оокаттанып турган Жогоруда айтылган жерлерде калмак чекене болуп, жер байы болгондуктан чыккан чөп, караган бадал талааны басын кеткен Бир топ чийдин түбүн бир ат . же бир үй 15—20 күн оттосо да чөбү түгөнбөгөн. Эрмен, кара куурай, сүттүгөн, мыядан атчан киши бастырса төбөсү көрүнбөгөн. Токмок менен Чоң Кеминге чыккан жылгындын бийиктигинен төө жашынып, жолсуз жерден киши жүрө албаган. Талаага чыккан бетеге аттын омууроосунан чыгып, анда элик балалаган. Камышты каман, жолборс ээлеп, аны бирин-серин жабдыксыз киши аралап жүрүшкө өтө коркунучтуу болгон. Талас, Чүй өзөндөрүндө жолборс көп болгон. Талаада куурай, чөптүн калыңдыгынан күз кезекте шамал болгондо камгак уча албастан, ар кайсы жердин жырасына дөбөдөй болуп үйүлгөн. Заардуу жылан жана башка бөйөн-чаян көп болгон. Чүйдүн күн жүрүшү Кара Балтадан төмөнкү кумдарда кулан көп болгон. Анын тушма-туш тескейинде бөкөн болгон. Туура сууларды бойлогон түнт токой, кайың-тал, сөгөт, чычырканак, саржыгачтан чыккандын курду өткүс болгон. Ошол токойдо бугу, марал, каман жана жолборс көп болгон. Тоодак жайылган койдой болуп, талааны бербестен, бетеге, шыбак, жылтыркандын түбүнө жумурткалаган. Көктөмдөгү , кек чөп, чирик куурайдан озуп чыга албастан, эл жайлоого карк чыккан мезгилде көк шиберден талаа араң боз ала болуп көрүнгөн. Ар кайсы туура сууларды бойлоп чыккан чытырман токой алкымдан тартып. Сырттын, Ысык Көлдүн, Чүйдүн, Кеминдин сууларынын куйган чатына жете созулган. Түлкү көп болуп, талаага күчүктөп, коёндун тукумун үзүп жиберген. Бирин-серин жүргөн кишини карышкыр көп жеген. Каммак кетип, кыргыз келбестен мурун карышкыр жээрине мал табалбай, көр ачып жеп, көр-көр болуп кеткен.

Ташкен, Кулжа, Анжиан, Кашкар, Олуя-Атадан башка араларында шаар жок болуп, калмак четтеш казак арасына кирген (азыноолак белек баштык бугу болбосо) бирин-серин кыргыз болгон. Ачкалыктан киши этин жеп, араларынан мыкаачы болгону дагы угулат. Иледеги казактан Чүй өзөнүнө, Ысык Көлдүн түн жагына келип аз-аз жердегендери болгон. Анжиандан жөө келип, үстүндө үй жок, ач-жылаңач келген эл казакты уурдай баштаган. Казак Илеге түшүп кетсе дагы, артынан кууп барып кыргыздын уурдаганы тыйылбаган. Ушул себептен казак, кыргыздын арасы чоң бузулууга себеп болгон. Ал тууралуу кийин айтылат.

Анжиан, Алайга жете тамак үчүн ар кайсы шаардагы, кыштактагы өзбекке, кыпчакка тентип кеткен кыргыздын бир канча жылдан соң малданып, оокаттанганы болуп оңоло баштаганда кайтадан аркадагы өз жерине келүү үмүт менен Өзгөн, Кетмен Төбө жана Намангендин түн жагына келе баштап, Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Талас, Ысык Көл, Чүйгө атчан жана жөө күлүк деп, аттан калышпаган кишилерин 1745-жана 50-жылдар чамасында жашырын жиберип, жер чалдырып, калмактын эмне болгондугунан жана кайда тургандыгынан кабар билип кел деп, ар кайсы урук эл бет-бетинен жумшап, жиберип турганын жогоруда көрдүк эле.

ӨЗ ЖЕРЛЕРИНЕ ОРНОШУУ

1758—60-жылдарда солто, саяк, сарбагыш, саруу кыргыздарынын көпчүлүгү Кетмен Төбөгө чогулушуп кеңешип, калмактын бүткүлү менен Чүй боорунан чыгып, көкүрөгүнө

чогулганы билинди. Алар кайтадан төмөндөп келе албайт, эми бүткүлүбүз менен барып, ата-бабабыздын кир жууп, киндик кесип, туулуп өскөн жерине барып, өз-өз конушубузду ээлейли деп, баары жапырт Арканы бет ала көчкөн.

Кушчу, саруу, кытай уруктары мурунку бабаларыбыздын конушу деп күн батышы Талас, Күн чыгышы Меркеге чейин (аягы Чакмак) орношуп турган. Эл баштыгы кушчу Бүргөнүн атасы Жетим баатыр болгон. Солтолор Меркенин күн чыгышынан тартып, күн чыгыш Ысык-Атага чейин туруп. 85-жашында Кетмен-Төбөдө Кошош бий өлүп калып, эл башчысы баласы Жамансарт болгон. Жайыл деген баласы баатыр болгон.

Саяктар Кетмен Төбөдө турганда арасы бузулуп, ушул себептен арка саягын алып келген Мурат Алдакоргон деген киши болуп, Түнкардан бөлүп чыгып, Жумгалга, Нарышга орноштурган.

Сарбагыштар күн батыш Чүйдүн, Ысык Атанын күн чыгышынан тартып, Чүйдүн көкүрөгү, Ысык Көлдүн көчүгү Кочкор жана Нарындын түн жак тоосуна турган. Баштыгы Тынай менен Маматкул болгон.

Бугулар Нарынга келгенде кеңешип, калмактар Ысык Көлдүн көкүрөгүнөн кетпесе керек. Башка жерди солто, сарбагыш, саяк, саруу, кушчу ээлеп кетти. Калмактын чети кайсы жерде экен деп билип келүүгө бугу кыргызы бапа насилинен Садык баатыр деген жигитти баштык кылып, бир канча жигитти чалгынчылыкка жиберген. Булар Сырт менен Кара Кужурга келип, андан Тескей басып жүрүп, көлдүн башы Кызыл Кыя, Санташка жете барып, калмакты таба албай, Каркырага чыгып барып, көчүп бара жаткан калмактын артынан бир нече жылкы уурдап алып кайта келип, күңгөйлөп жүрүп, Көтмалдыны басып, Тескейде ээн жактан Барскоонго Кыркмачкер деген күлүк аты менен жана эки жигит алып калып, кайта жолдошторун жибергенде, алардын берген кабары боюнча бутулар бүткүлү менен келип, күңгөй-тескей көл баштарына келип орношкон Жана көл башында калган. Кыргыз Анжиан, Алай, Кетмен Төбөдөн Арканы көздөп көчкөндө бир-бирин уурдап, карактап алышып, тынчсыз болгон. Чөккөн төөсү болсо үстүнө минип алып, колуна таяк алып, таң атканча кайтарып турган. Элдин баары текши өз-өз жерине орношкондо баланча жерде ата-бабабыздын бейити бар дечү эле дешип, топтошуп бейит башына барышып, бир нече күнү табынган.

Баланча суудагы зоо ташка, чапка, жарга аталарыбыз салык салдык дечү эле деп, салыгын издеп тапкандар болуп, таппай калганы да көп болгон. Элдин баары бирдей ата-бабабыздын жерине келдик деп жер-сууга табынып, түлөө кылган. Калмактар жер-суунун атын буруп, өзүнчө ат коюп алышкан. Көтмалдынын талаасына, тоосуна кар түшпөгөн кара болуп, жана да күңгөй-тескей Кочкор, Чүйдүн урунт жери болуп. Аркар-кулжа, эчки-теке. Көк Ойрокто болсо бугу-марал. Көтмалдыда коён-кекилик, чил, суу канаттуулары көп болгондуктан. Көбүнчө балыгы менен отунуна карап. бүт саяк. сарбагыштан көп киши жердеп туруп. теziңен эс алып, малданып кеткен үчүн Кутмандуу коюшкан. Ал заманда Көтмалдынын чийи менен токою эң дүпкүр болгон. Көл жээгинде токойдун калыңдыгынан киши аралап жүрө албаган. Жанын багуу үчүн ителги. шумкар, куш, бүркүт тапташып, аң алдырып. оокат кылып турган. Бир кабарда көп малдуу бир калмак Көтмалдыны жай кылып турган дейт, Ушул себептен Көп малдуу, Көтмалды аталган. Бир кабарда Тескей, Күңгөй, Кочкор, Чүй жана тоо аша Кеминден ал аркалуу Иледен келген алгы жолдук урунт тоому болгондуктан, ал заманда уурдап, карактап алып турган заманы болгон үчүн Көтмалдыдагы турган элге Көтмалды аталды дейт.

Чүй өзөнүнө калмактар кетсе да, казактар бирин-серин келип жердеп турган. Аны жаңыдан келген кыргыздар уурдап. малын тийе качып, тынчын кетирген. Мына ошондуктан казактар Илеге ооп кеткен. Анда да кыргыздар артынан барып малын уурдап тургаш Акыры казактар көпчүлүгүнө салып, кыргыз менен Жалдуу Барак келип согушкан. Анын тарыхы төмөндө келет.

ОШОЛ ЗАМАНДАГЫ КЫРГЫЗДЫН КОЛДОНГОН ТАМГАЛАРЫ

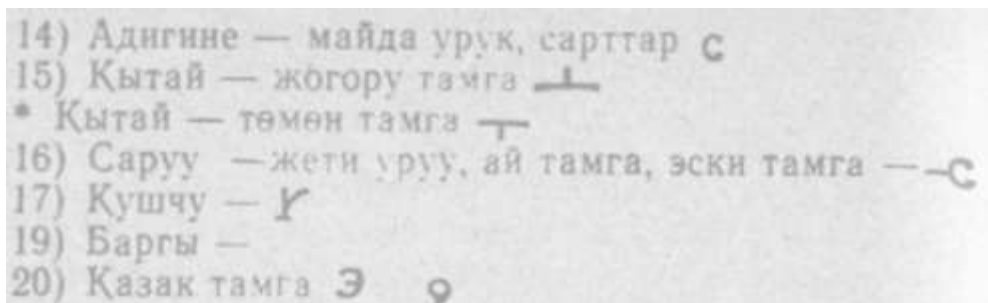
Кыргыз эң эски замандан бери бүткүл малына эн тамга жана сырга сала келген. Эгерде малы жоголсо, ошол эн тамгаларына карап, таанып алган. Эн менен сырганы кулагына салса, кой-эчки, уйдун кулагына эн салып, жылкынын кулагына эн менен сырга жана да санына тамга салган. Төөнүн кулагына салган энди «сөйкө» деген. Төө жаңыдан тууганда ал туулган ботосунун кулагына сөйкө салып, энесинин башын жаңы туулган катындыкындай ак элечек менен ороп, өзүн ком менен жаап, анын үстүнөн дагы ала кийиз менен ороп чулгап белинен бекем курчап; койгон. Эгерде ботосу өлсө, энеси көзүнүн жашын көлдөй боздойт, төөнүн боздогону башка бүткүл жан-жаныбардан. адамзаттан дагы муңдуу болгондуктан,

аны лакап кылып, «ботосу өлүп боздогон дагы үнү муңдуу экен» деген сөз бар.

Жылкынын кулагына эн-сырга салгандан башка артыкча кылып санына тамга салуу себеби: 1) Кыргыздын бүткүл оокаты ат үстүндө жүргөндүктөн жана да согушуу болсо да жалаң гана атчан болгондуктан аттын кадыры өтө артыкчылыгы; 2) Кымыз менен эти жоодо жаралуу: болсо жана бир түрлүү кеселге жылкынын жалаң ич этин жеп жана терисине төшөмсө айыгып кетүү жана да катуу суукта жылкы майынын башка майдан өткүр болуп, ичкенде кишинин үшүтпөгөндүгү; 3) Башка малга караганда жылкы өзүнчө болсо да, уурдалып болсо да тез убактан жайытынан өз өрүшүнөн алыстап узап кеткендиги, анысы жоголуп кетишке себеп болгондугу; 4) Көчмөндүк себебинен бүткүл кыргыздын тиричилигинде жылкынын биринчи даражада роль ойногондугу, үшүл себептен ар уруу-урук малына өзүнчө тамга салган.

Кыргыздын колдонуп келе жаткан тамгалары эң эски замандан колдонуп келе жатса да. Анжиан- Алайга барганда өздөрү тентип кетип, малдарын жоктугунан тамгалары калып калган, аркага келгенде ар урук атырай көчүп ата-бабасынын эски конуштарына конуп, бир бирине алыстап жана мал өсүп, анын үстүнө кыргызчылыгын карматып бир-биринин малын уурдай баштаганда эски тамгаларды кайтадан салган, ал тамгалары төмөнкү:

-
- 1) Солто — ай тамга) Енесейде кыргыз турганда тамгасына окшойт.
 - 2) Саяк — керки тамга I у и б тамгаларына окшойт.
 - 3) Саяк — кылыч тамга — Бул тамганы кийин салса керек. Энесей тамгаларында учурайт.
 - 4) Бугу У. З тамгасына окшойт.
 - 5) Сарбагыш λ жагалмай тамга.
 - 6) Черик — X жагалмай тамга. Тескери к тамгасына окшойт.
 - 7) Карабагыш X тамгасына окшойт ж. б.
 - 8) Багыш — + жакта — O д арибине жакындайт.
 - 9) Чоң багыш —
 - 10) Моңолдор — X
 - 11) Найман —
 - 12) Коңурат —
 - 13) Асык —

Бүткүл тамгалардын сүрөттөрүн текшере келгенде эзелки кыргыздын Энисейде турган заманындагы жазуу тамгалары болуп, ал жазуу тамгалар көбүнчө эски түрктүн тамга, ариптерине дагы окшоп, бул тамгаларды илим ээлери Энисей ариби, Орхон ариби деп термин берген. Бул тамгалардын көбүнчө жазылганы эски түрк хандары Билге хан жана Күлтегин хандын бейиттерине ташка оюлуп бүтүлгөн үчүн ал тамгаларды төмөндө жаздым.

Муну тапкан, таржымалаган Томсен.

КЫРГЫЗДЫН КАЛМАКТАН ЖЫЛКЫ АЛЫП, АЙЫЛЫН ЧААП ТУРГАНЫ

Кыргыздар ичте казак менен чатакташып турса, күлүк аттуу, идердүү жигиттери эң азында жүз кишиден болуп куралып, калмактан жылкы тийип, айылын чаап, башын олжолоп турган.

Болоттун Эсенкул деген соргуч баласы (сарбагыш) 300-жигит алып аттанып барып калмакты Тарбагатай деген жерден элин чаап, жылкысын тийип алып келе жатканда, артынан көп калмак жыйылып куба чыгып, Иленн күн жаккы тоосунда катуу согуш болуп, согушта Эсенкулдун Кожомшүкүр деген иниси өлүп калып, анын сөөгүн арык тукумунун (бугу) Итала деген күлүк аты менен согуш үстүндө калың калмактын арасынан Эсенкул эңип алып, качып кутулган. Бул урушта бугу, сарбагыштан 37 киши өлгөн. Кечке жакын качып бара жаткан жигиттерден бир жүз чамалуу жараланбаган эр жигиттерден ылгап алып, жолдун туурасынан бугуп туруп, калмактын бир далайы качкан кыргызды кубалап өткөндө Эсенкул баштык бугу, сарбагыш качырып чыгып калмакты кырып таштаган. Көп карыянын токтолгон кабарында 370 калмак өлгөн. Кыргыздар кайтадан калмакты элине жете сайып барып, көп мал алып, 20—25 сулуу кыз-келиндери олжолоп алып, «мен аламын», «мен аламын» деп жаңжал чыгарганда, Эсенкул «камчы карматкыла, кыз-келиндин кармаганы кимдин камчысына түшсө, ушул алсын» деген, Камчысы түшкөн кыз-келиндери алып тарашкан. Ушул колго түшкөн кыздын бирин алган бугу кыргызынан арык тукуму Кыдырдын чоң атасынын атасы Олжобай баатыр. Бул кыз артыкча кошокчу болуп. Эсенкул өлгөндө анын кошкон кошогу:

Жөлдүсүнө жүздү алган,
Олжосуна кызды алган.
Октон кайра тартпастан,
Өбөлгүгө узду алган.
Ойрот менен кыйрашып,
Эрдигине бизди алган.
Ажал чиркин аткан ок,
Акыры сокту бу жалган.

Бул узак кошок болуп, замандын озуу боюнча көбү унутулуп кеткен. Эсенкул заманында арка кыргынын (кабарлардан кан Садыр болбосо) биринчи кишисинен саналган, мунун кылган баатырлыгы төмөндө көрсөтүлөт. Өзүнө теңтуш молой уругу сарбагыштан Рай деген баатыры болгон.

Кыргызда макал бар: «эгерде катыны жаш болсо,. камчысы жакшыга түшкөн» экен деген. Ушул макал боюнча Эсенкул камчы карматса керек. Сарбагыш кыргызынан, жантай уругунан Ажыгул, Бешкемпир жана Боктубай үчөө бир нече жыл Текес, Жылдыз, Күнөз. Тарбагатай жана Алтайдагы калмактан Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай, Мадыхан деген туушкандарын издеп жүрүп табалбаган. Калмактын ханын көтөргөндө түшүп кеткен кишилерин издеп, мындан барган кыргыздар анда барып колго түшкөн кыргыздын бир далайын таап алганда алардын өздөрү жана катын-балдары ыйлашып көрүшкөндө калмактын улуктары көрүп, ырайым кылышып, буларды азат кылган. Мунун ичинде жогоруда айтылган Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай, Мадыхан дагы болгон. Жана да бугу кыргызынан Тынымсейит уругунан Шопок бирге болуп, буларды алып келип, солто кыргызы Үкү багып турганда (сыягы, калмакка барган кыргыздардын баштыгы солтодон болсо керек) Ибике баштык жакын тууганын, жогоруда айтылган Боктубай таанып, бул кишилер менин бир тууганым деп касам берип, элине ээрчитип кеткен. Бул беш агайың кишилердин тукуму азырында бешкалмакы аталып Чүй району, Чоң Кеминде турушат. Жогоруда айтылган Боктубай, Бешкемпир деген бир тууган инисин, дагы бар далай жолдош алып. эки бир тууганын калмактан дагы бир далай жылы издеп жүрүп табалбастан кайта келе жатып, калмактан жылкы алып, калмактар уруша чыгып, кыргыз жеңилип калып, башка жолдоштору өлүп кетип Боктубай, Бешкемпир жана бир жолдошу үчөө бир ат менен качып кутулган. Бир канча күнү ачка жүрүп баткак жеп, Көкчолок деген атынын эки кулагын бышырып жеп, кара санынан кан алып бышырып жеп, үчөө бир атты алмак-салмак минип жүрүп отуруп, акыры Боктурбай менен Бешкемпир жолдошун өлтүрүп этин жеп, ошону менен элине жетишкен.

Бугу кыргызынан, бапа уругунан Садык баатыр деген бугу сарбагыштан 200 жигит алып, калмакка аттанып барып, Иленин түн жак тоосунан өтүп, нары барганда күн жагы бийик тоо, түн жагы көз жеткис талаа болуп калганда тор башына жолдошторун таштап, өзү Кыркмачкер деген күлүк аты менен кечинде жер чалып кетип, күн чыгарда келип, мындан ары жол ээн экен деп, күнү-түнү жол жүрүшүп, калмактын айылына жетип мин жылкы жана бир далай кыз-келин алып кайткан, Ошол олжого түшкөн кыздан бир кызды бугу Бирназарга бергенде аны Жылкы айдар деген жылкычысына алып берип, андан Тилекмат туулуп, андан атактуу манап Чыныбай жана башкалар туулган. Ушул чабуулда колго түшкөн калмактар кыргыз болуп, калганынын тукуму 30 түтүндөн, артык болуп, анын көбү 1916-жылындагы бузукта кырылды.

Сарбагыш кыргызы, жантай уругунан Көзөкөнүн Тыныбек деген уулунун Ажыгул баштык беш бир тууган балдары калмактын колуна кетип, анын малын. багып, жан сактап жүргөн. Калмакка түшкөн кыргыздар астыртан кабарлашып, ар жерден жолугушуп качып жатканда башка жерде калмакта кызмат кылып жүргөн эки иниси кабарсыз калып, Ажыгул эки иниси, бир карындашы менен качып келе жатып, түн ичинде жашынып от жагып тамак кылып жатканда калмактын кароолчулары от улап келип, Ажыгулдун инисин атып өлтүргөндө Ажыгул мылтыгын ала коюп атышууга камынганда, карындашы баарыбызды кырат деп чыркырап кармап калып, отту дароо өчүрө сала качып чыккан. Караңгыда кайда кеткенин калмактар билбей калган. Ажыгул калган бир иниси жана карындашы менен бир далай жерге келгенде инисине чечек чыгып, аны багышып, бир туюк чердин арасына жатып калышкан. Бир нече күндөн соң иниси: «Кокустан тукумсуз болуп калабыз, суук түшө электе элге кетүүгө камынгыла, суунун жээгине чөп алачык кылып берип, жанына көп отун коюп, оттук бычагымды таштап жана чөп таш үйүп коюп, өзүңөр кеткиле, эгерде издеп келип калсаңар өлгөн болсом, таш үйүлгөн боюнча калар, тирүү болсом ташты чачып кетейин, ошондон билерсиңер» — деп, тигиле айтканындай кылып, Ажыгул карындашын ээрчитип кыргызга бет алып жүрүп кеткен.

Ажыгул кыргызга келип, карындашын солтонун айрыкком уругуна берип, өзү саруудан катын алып, андан Итигул жаңыдан туулганда жантай уругу Бердике деген балага катын-баласын тапшырып, менин айтканым — балага мылтык атканды үйрөткүн деп, өзү чечек чыгып калган бир тууганы жана калмакка калган эки бир тууганын издеп жүрүп кеткен. Чечек чыккан инисине келсе, үйүлгөн таштан бири калбастан чачылган. Андан ары калмакка барып, үч инисин Алтайга жете тогуз жыл издеп жүрүп табалбастан, эч кабарын билбестен кайта келген. Келсе Ажыгул өлгөн экен деп түңүлүп, катынын Бердике бала алган. Өз балаңызды таанып алыңыз деп, Итигулду көп балдардын арасына аралаштыра койгондо, өз баласы Итигулду таанып алган. Ошондо Итигул 9-жашта экен.

Бул Ажыгулдун тукуму Чүй району, Чоң Кеминде болуп, бир жүз чамалуу түтүн азырында ВКП(б)нын партиясында Термечиков, Жумабаев. Фрунзедеги кызматчыдан жана совет кыргызынын биринчи совет акыны болуп таанылган Аалы Токомбаев.

Бир кабарда мындан соң дагы Ажыгул калмактан туушкандарын издеп барып табалбастан, агайын-туугандары жогоруда айтылган Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай, Мадыханды таап ээрчитип келген. Ошол үйгү-түйгү аламан заманында Алтайдан калмак сүрүп келген 4000 түтүн кыргыздын Иле менен Таластагы чачырандысынан Ала-Тоодогу кыргызга келип туруп калгандары дагы болгон. Бирок алардын тукуму баланча; деп эч ким билбегендиктен айталбайт. Алыс жолдон калмактан тентип келген оң-сол кыргыздан үч жүз кишини солто кыргызынын үкү уругунан Ногой деген киши Карабалтанын башына бир жыл чамалуу багып турган.

Казак, каратегин жана өзбекке сиңип кеткен кыргыздын бүткүл дээрлик келбестен анда туруп калган. Кашкар менен Турпанга кеткендери дагы болгон. Кайсы элден болсун кайтадан элин-жерин издеп, бирин-серин келе жаткандын көбү жолдо ач-жылаңач болуп көп өлгөн, сенделип жалгыздап келе жатканда карышкыр жегени да көп болгон

Сарбагыш кыргызынан жантай уругунан Каратермечик (Айуке) баш болуп көп киши Иленин башына барып, калмактан жылкы тийгенде калмак уруша чыгып, кыргыздар: «Эртеден кечке чейин кара жер качса да, Каратермечик качпайт» — деп, Каратермечиктин жолдоштору качканда өзү атышып жатканда Каратермечикке ок тийип өлгөн. Жолдоштору келип Итийбас деген агасына угузганда, ал «өзүм болсом өлтүрөт белем» — деп сакал-мурутун жулуп жатып өкүргөн. Чамасы 1770—75-жылдарга болгон.

Калмак менен кыргыздын көбүнчө бугунун ортосу орус оторчусуна кыргыз караганга жете бузулуп жүрүп, тынбастан жылкы алып, айыл чабыш, катын-кыз олжолоп алуу болуп, муңун арты 1865—66-жылдарда тыйылды. Мындан соң дагы бугу, саяк кыргыздарынын бирин-серин барып, калмактан жылкы уурда алуу, 1916-жылындагы кыргыз бузугуна жете болуп турду. Ушул себептен качып барган кыргыздын малын-мүлкүн, катын-кызын Текес калмагы талай баштады.

КАЗАК МЕНЕН КЫРГЫЗДЫН БУЗУЛУШУНУН БАШЫ

Биринчиде казак тарыхынан анын ким экендигине маалымат беремин

Элхан¹ Магул элине падыша болду. Жогоруда айткан элек: татар сандарынын тогузунчусу Сүйүнүч хан деп. Элхан менен Сүйүнүч хан экөө замандаш эдилер. Ар убакыт экөө бири-бири менен урушуп жана талашып туруучу эле. Көп убакта Элхан үстүн болор эле, Ушул себептен Сүйүнүч хан кыргыз, казак ханына элчи жиберип, көп нерселер белек берип жана башкаларына көп нерселер убада кылып, аны өзүнө жакын жана эл кылды. Ал жерлерде эл көп эле. Монгол ал элдердин баардыгынан көбүрөөк эле. Ар убакыт уруш жана талаштары болгондо бир урукка монголдор үстөмдүк кылар эле. Ал түрк элдеринде

¹ Тарых, шежира Түрк, 20-бет.

монголдун огу өтпөгөн жана колу тийбеген эл жок эле. Бул себептен бүткүл элдер монголго кас болуп, ай, сени деп кайтышчу эле.

Сүйүнүч хан кыргыз-казак ханынын өзүнө таандык кылган үчүн элдердин баары элчи жиберип, өзүнө кубат жыйып, баланча айдын 10күнүндө баланча жерден табышып, монголдон өчүбүздү алалык деп, ушул дайындаган жерлеринде баары бирге кошулуп, монгол элинин үстүнө жүрүштү. Монгол үйлөрүн жана балдарын бир жерге жыйын, аскери үйлөрүнүн жанынан ор казып олтурушту Сүйүнүч хан барып урушту, ар күндө монгол үстөм болду. Бир күнү сараскер Сүйүнүч хан бүткүл элдердин хандары жана бектери менен обочодо кеңешти жана айтышты: монголго айла кылбасак, ишибиз жаман болот деп, Экинчи күнү эртең менен качкан аскерге окшоп. оор жүктү жана малдарды таштап көчүп кетишти. Монголдор ал урушка туруштук бере албай качты деп, артынан куба барып жетишти. Татар калкы монголду көрүп, ошол замат кайтадан катуу урушту. Согушта татарлар монголду жеңди. Өлтүр-өлтүрө үйлөрүнө жетти. Бардык монголдун үйлөрү бир жерде эле. Үйлөрүн жана малдарын ошончолук талады. Монголдун бир, үйү да эсен калбады. Улуктарынын бардыгын кылычтан өткөрүп жана кичинекейлерин кул кылып, ар ким бирден алып кетти. Жана монголдон киши калбады. Калганы болсо ар кимдин эшигинде пенде болду. Кожоюну кандай эл болсо. ошонун наамында жүрдү. Душман болгон монгол калбады. Кашкар менен Чынгыздын 22бабасы бир течене болуп, орто эсеп менен эки арасы 600-жыл. Чынгыздын өмүрү 73-жаш, өлгөнү 1227-жыл, моголдордун эркине кулда түрүп калганы 250-жыл. Бул кабарга караганда могол, татар, казак, кыргыздын согушу биздин эрада жүзүнчү жылдар чамасында казактын (кыргыз менен бир болсо да) өзүнчө мамлекети бардыгы билинет.

Дублитской жазган тарыхта казакты биздин эрадан мурун «Камчыт» деген хандык эле дейт. Зубнун Зарипнин: Калидун, Фергана, Шаш мамлекетинде казлак деген эл бар деген. «Маратил гайнатта» казакты баатыр аскер деген. Эски замандагы канлы түрктөрүн казак деген тарыхчылар бар. Харых Камсада кыпчактын кыскартылганы «казак» деген скив, сармат, масагыт, алаңдардын калган саркындысы касух деген бир урук эле болуп, Кавказдын түн жагында турган. Биздин эранын X кылымында азыркы черкести казак деген. Иран падышасы Казнали (XI кылымда болгон кул түрк султаны) Фирдоуси жазган «Шахнамада» казак ханы, казак деген сөз бар. 960-жылында (Карамзин кабары) орустун Святослав деген баатыры Кубан чөлкөмүнөн Касекти чапкан. Евверис деген тарыхчынын айтуунда 956-жылында өлгөн араб тарыхчысы Максуди Касек деп жерди жазган. Нйкондун жазуунда 1223-жылында Чынгыз аскери Кавказ тоосуна ашып келип, Касах жерин басып өтүп кыпчакты кыйраткан.

Жуучунун кичи катынынан туулгандын бири Жогол деген киши болуп, анын Ногой деген небереси Батыйдан соңку мыкты падыша болуп, 1306-жылында өлгөн. Ошол Ногой падышанын заманында Кавказда черкести чакырып келип, Рынсык деген каланын кашына орноткон. Алар өздөрүн казакпыз деген.

1397—1410-жылдарда крым татарларынын бир азы литва элине ооп барган. Литва королунун кат ташыгыч жигити татар-казак аталган. Ал кезде орустун казак орусу чыкпаган кези. 1470-жылында Крым ханы Менликерей, орус князы Иванга «сени чапмакка уулумду, казагымды жиберем» деген. Морозов деген орус түрк султанына «сенин казактарың бизге тийе берет» деген.

Казак ичиндеги азыркы казак аталган уруктардын (племя) башка улут республикаларда жүргөнү

1. Кыргыз ичинде найман. Тарыхка караганда найман эзелки журт болуп, өзүнчө мамлекет болуп турганда Чынгыз анын Таян деген падышасын өлтүрүп, элин караткан. Анын Күчлүк деген баласы Иле боюнда өкмөт жүргүзүп турганда Чынгыздын Жебе деген ноёну кубалап келип, элин каратып, качкан Күчлүктү Памир тоолорунда (Сарколдо) жетип,

1218- жылында өлтүргөн. Күн жак күн жүрүш казактын көбү усун аталат. Усундун кыргыз экендигин жогоруда көрдүк.

2) Азыркы казак арасындагы алчын уругу 1300-жылдарда Кавказ, Кара Денизден көчүп келип.. Волгага (Эдил) орногон.

3) Крым татарларынын арасында: аргын, кыпчак, коңурат, найман, алчын, бай уулу, жагалбайлы, тама, керейит, каңлы, ширин, дүрмөт, алаша, алаш деген уруктар бар. 4) Астраханда: найман, баганалы, жагалбайлы, коңурат, кыпчак. кете уруктары бар. 5) Башкуртта: табын, тама, кыпчак, керей, таз, бай уулу бар. 6). Кавказда: аргын. 7)1 Каракалпакта: найман, кыпчак, коңурат, алым, чомон, тама, жагалбайлы, усун, балкалы, кайчылы, каңлы, карамайын, баганалы, терис, тамгалы, карагерей, садыр, байбакты бар. 8—9) Волганын орто агымында казан татарында: аргын, кыпчак, алчын бар. 10) Түркмөндө: усун, герей, аргын, кыпчак, алчын бар. 11) Өзбекте: усун, канлы, жалайыр, ширгели, очокту, кыпчак. найман, коңурат, ачамайлы, алчын бар.

Айтылып өткөн уруулардан кыргыз ичинде сун, наймандан башкасы маселен: коңурат, кыпчак, аргын, алчын, каракесек, канлы, тамак уруктары дагы бар. Азыркы Казакстандын ичиндеги ири чоң уруктары жогоруда айтылып өткөн уруулардан куралган. Ал уруктарды тарыхтардан текшере келсек, эн эски жана заманында ар кимиси бир башка мамлекет карап тургандыгы көрүнөт. Маселен: 1. Аргын Алтайдагы түрк мамлекетин 745-жылында таратып, өзүнө караткан эл уйгур менен басмул болгон. Басмулдук бул чактагы тукуму — аргын. 2. Найман. Анын Чынгыз арабынан быт-чыт болуп, падышасы Таян, анын баласы Күчлүктүн өлтүрүлгөнү жогоруда көрүлдү. Кээ бир тарыхчы, маселен, Клапорт найманды кыргыз деген. 3. Усундун тарыхын жогоруда көрдүк. 4. Чынгыз заманында керейит деген эл болуп, Чынгыз менен катуу согушуп жеңилгенден кийин караган. 5. Коңурат эзелки журт болуп, Чынгыздын Бөртө деген байбичеси коңураттын кызы болгон. Коңурат өзүнчө эл болуп, Чынгызга караган. Могол насилди. 6. Жалайыр могол насилди, Чынгыздын аскеринин көбү жалайырдан куралган. 7. Дуулат – насилди могол. Атактуу канн ичер Темирдин уругу Дуулат болгон. VIII кылымдын башында араб менен Чүй бою, Азыркы Токмок жанында алты ай согушкан, Каратүргөчтөрдүн бир уругу дуулат болгон. Бул дуулаттын арасында асыгы- күчүгү деген уруктар болуп, анын тарыхы жогоруда асык темасында айтылып өттү.

Казак карыяларынын кабары: Байдыбек баатырдын улуу катынынан 9 уулу болуп, анын тукуму азыркы Иле боюндагы сары үйсүн. Усундан Майкы бий, Чынгыз хандын биринчи бийи болгон Байдыбектин экинчи катыны Томолок Чеченден Жаргылчак, анын балдары азыркы бүткүл дуулат аталган казак (Алма Ата, Чимкент, Окуя Ата, Мерки арасында) Байдыбектин үчүнчү катыны Мамыраштыдан чапырашты казагы, эң кичүү токол катынны Сылан, андан еште кагазы.

Усундун балдары: Албан, Субан, Дуулат, Чапырашты, Сарыусун. Коңурберк, Еште деп айтышат. 8. Алчын. Кээ бир тарыхчылар финдин тукуму дейт. 9. Кыпчак — бул кыпчакты 1055-жылында орустар биле баштап, аны половцы атады. Абулгазы тарыхчы (шежире түрк) кыпчакты «чапчак» деген сөздөн болуп, Угузхандын вазиринин баласы деген. Клапорт кыргыздын бир бутагы кыпчак деген. Бул сөздүн чын болуп чыгууна зор далил — кыргыздын эски тарых билген карыялары: кыпчак, казак, кыргыз, ойрот бул төртөө бир уядан учкан балапан деген.

Кыпчактын эң эски турган жери маалим эмес. VI—VII кылымдан баштап, Алтайдан төмөн Эртиштин бою Сары Арка, (азыркы Казакстан жери) Волга, Жайык, Дон, Кавказ арасында болгон. Тогурул хан, Кетен хан, Күнтууду хан, Күнишберди хан дегендер болуп, артыкча баатыр журт болгон. Айланасындагы элге тынчтык бербей чаба берген. Көбүнчө оруска 150-жыл чамалуу тынчтык бербестен, майдан согушту эсепке албаганда орус менен зор согушу 50 мертебе болгон. Кыпчак мамлекетин Чынгыз кан ичердин Соботой

деген ноёну Калькада (Азов көлүнүн түн жагына куя турган кичине суу) 1223-жылы май айында орусту жеңип, ушуну менен катар кыпчакты кырып, элин туш-тушка таратты. Чынгыз залымдин Бату деген небереси Волга боюна куран Алтын Ордосу кийин дашт кыпчак аталды.

Кыргыз карыяларынын сөзүндө: эски казактар жааның огуна каздын канатын жабыштырып алып аткан себептен «каз-ок», кийин казак аталды дейт. Жана да бир кабарда жаасынын огунун узундугу бир кез болуп. «кез-ок» кийин казак аталды дейт. Үчүнчүсү: бир казакта бир мылтык жана бир жаа болуп «кошок» бара-бара казак деп аталды дейт.

Менин пикирим: арабдар кыпчакты кывшак деп жазган. Окуусуз калк тили келбестен кывшакты жүрө-жүрө казак деп кетүүгө мүмкүн. Арабда «ч» тамгасы жок себептен анын ордуна «ш» тамгасын жазат. Маселен, «кыпчак» деген «кыпшак» деп жазат. Казак «ш» тамгасын «сы» га айлантып сүйлөйт. Маселен, «кыпчакты» кыпсак деп айтат. Кыргыз тилинин законунда «кыпсак» деп айтпайт. Ушул себептен кыпчактын араб жазуу менен бузулуу аркасында бара-бара казак аталмагы мүмкүн.

Экинчи: жогоруда казактын арасында канчалык эски улут бардыгы көрүндү. Ар урук болгон себептүү дайым арасынан согуш чыгып, жеңилгени качып башка жерге барып эл болуп, кайтадан куралып качып келген журт болгондуктан «качак» аталып, «качак» араб таасири менен «касак» жана да тилинин закону боюнча дагы «качак», «кашак», «касак» соңунда «казак» аталуу мүмкүн. Не да болсо азыркы казак ичинен мурунку заманда өзүнчө зор мамлекет курап турган көп элди көрөбүз.

«Качак» деген сөздүн казак атагы туулду деп айтышка бир далил төмөнкү:

КАЗАКТЫН ВОЛГАДАН (ЭДИЛ) БАЛКАШ КӨЛҮНҮН ЧӨЛКӨМҮНӨ КЕЛИП, МАМЛЕКЕТИН КУРГАНЫ

Жаныбек хан 1456-жылы

Жаныбек менен Керей 1456-жылы Абылкайыр менен таарынышып, өзүн ээрчиген ногойлуу (жогоруда айтылган Ногой хандын эли) менен азыркы Балкашка жакын Кан тоосуна көчүп келген. Келген ногойлуу уруктары: аргын, керей, кыпчак, бир азы алчын, жалайыр болуп, булар «казак» аталган. Демек, күн батышкан көчүп келген казактын уюткусу ошолор болгон. Булар Балкаш көлүнүн чөлкөмүндө 1456-жылы казак мамлекетин уюштурган. Жаныбек менен Керей Барак хандын балдары болуп, Барак хан Орус хандын небереси, Орус хан Жуучу хандын небереси, Токой Темир насилинен, Жуучу кан ичер, залым Чынгыздын улуу баласы. Могол тарыхында Чынгыз хандын улуу катынын жоонун колуна түшкөндө ичинде келген дейт.

Жаныбек ханды кыргыз азыр Жаныбек хан дейт. Жаныбек хандын үчүнчү баласы Касымхан (1518-жылы өлгөн), Кыргызга кол жабуу болуп, могол менен чатакташканы жогоруда көрсөтүлдү. Жаныбектин төртүнчү Эдиктин Тайыр деген уулуна 1526-жылында усун казагы менен кыргыз карап турган.

Мына ушул тарых кабарына карап, казактын биринчи кураган мамлекетин текшере келгенде «казак деген сөз «качак» деген сөздөн болмогу мүмкүн болор деп ар ким ойлоого жол берет.

АЛАШ АТАГЫ НЕДЕН БОЛДУ?

Казак менен кыргыз бир алаштын баласыбыз дешет. Кыргыз норус айында эшикке арча аралаш от жагып, алас-алас деп айтышып, оттон ары-бери секиришет. Алтайда Кытай чегинен, Каракол көлүнөн Алаш деген суу чыгып Кемчикке, андан Энисейге куят. Кыргыз Энисейдин башында турган үчүн балким алаш термини эң эски термин болууга мүмкүн.

Шежире түрктө татар-монголдун атасы Алете хан дейт. Аленче бара-бара Алениш, андан Алаш аталып туулмагы тил мийзамына караганда мүмкүн.

1916-жылдагы кыргыз бузугу. себептен 1917-жыл апрель айында Куча тоосу, Кыргыз ашууну аша Жылдызга барып, андагы Торгоот менен сүйлөшүп, сөз арасында калмактар «сиздер алачсыздар» деди. «Алач» деген эмне сөз десем «алач» деп сиздердей талоончу элди айтабыз деди.

XVI кылымдын ортосу чамансында Моголстандын Акмет деген ханы калмакты эки мертебе жеңген. Ошондо калмак ханы тайчы Эсен коркконунан Акметти Алач деп айткан. Алач демек — калмакча талоончу, каракчы деген сөз.

КАЗАКТЫН ҮЧ ЖҮЗГӨ АЙРЫЛУУ

Казак-кыргыз карыялары улуу жүз, орто жүз, кичүү жүз деп атак алган себеби бир улук жүздөн кишини үч мертебе жиберип, андан таралган үч жүз болду дешет. Бүткүл баарысынын берген кабары ушул мааниге келет.

Тарыхка караганда XVI кылымдын аягында казактан Акназар деген хан чыгып. бир мамлекетин саясы жана жеринин ыңгайына карата «кичи жизи», «орто жизи», «улуу жизи» деп үч бөлгөн. Жыз термини араб сөзүндө белек деген сөз болуп жең — жүз, суз, жүз дегенге айланып («Тарых камса» кабары) кеткен. Демек улуу жыз — улуу жүз, орто жыз — орто жүз, кичи жыз — кичүү жүз делип кетти.

КӨКЖАЛ БАРАК СОГУШУ

(Көкжарлы барак, Көкжалдуу барак, санбарак деп дагы айтат)

Тарых боюнча 1510-жылы Касымхандын кыргызды каратпаса да калканч болгону көрүнөт. 1526-жылы анын Тайыр деген баласына кыргыздын карап турганын көрдүк. 1628-жылында казак ханы эңчер бойлуу эр Эшимге кыргыздын карап тургандыгы анын баласы 1717-жылында өлгөн Тооке ханга кыргыз Анжиан, Алайга жете калмактан качканга чейин (1684—85) карап турган. Демек кыргыз 1510—1685-жылдарда карап турган. Буга караганда кыргыз 170-жыл чамалуу казакка карап турган деп айтууга мүмкүн болсо керек.

Кыргызды букара кылып үйрөнүп калган казак кыргыздын Анжиан, Алайдан келип жерине орношкондо казакка көрсөткөн кордугуна чыдай албай, 1770— 71-жылдарда казактан жогоруда айтылган Көкжал Барак келип, кыргыз менен согушкан.

КЫРГЫЗ КАЗАКТЫН БУЗУЛУШУНУН БАШТАЛГАНЫ

Найман казагынан Көкжал Барак кыргызды каратып алуу ою менен кыргыздын тынчын алып, бир канча жыл чатакташкан бузукка себеп, кыргыздын тынчы кетип, Илеге ооп барган казактардын зарлоосу болгон.

1770—71-жылдарда казактан 5 миң аскер алып келип, Көкжал Зарак Чүй менен Иленин ортосундагы Коңурдун жолунан сапырылып, Чүйдүн баш жагын каптай келе жатканын Бөрүбайдын тоосунан туруп сарбагыш кыргызынан Эсенкул көрүп, жоо келди, качкыл дегенде журт жалпы кызыл уук болуп, бүткүл менен көчүп жөнөгөн. Солто, сарбагыш кыргыздын көпчүлүгүнө жакын барып урушалы деп, көчтүн артына жасоо коюп, жалпы баары Кочкорго түшкөн. Казактар бир нече күнү согушуп, кыргыздын күчүн кетиргенде, кыргыздар жарашалы деп арага киши салып, эки жактагы кыргыздын колу келгенче амал кылып турушкан Бугу, солто, саяк, сарбагыш эмне кыларын биле ал бай. малы семире элек үчүн аттары арык болуп, акыры мындайча түн боюнча токойдон чычырканак кыйып танып алып, ар кимиси бирден күн чыккан мезгилде Кызарттын бели жактан бизди көздөй катуу чаап, сүйрөтүп жүрүп олтурсун. Биз айла кылып Санбарак менен жарашалы деп, бетме-бет болуп бир канчабыз сүйлөшүп турган кезде «кыргыздын биз чакырткан калын колу келип калат» деп бизге шашып чаап келип кабар берсин, баары

бир ооздон бул ишке жарай турган жалгыз ошол деп, ал милдетти сая кыргызынан Жепкетерге тапшырган дагы өздөрү тарап кеткен. Кыргыздын жиберген кабары боюнча күн шашке болгон кезде казактын тигилген туусунан бир нече баатырлары ак таякчы аскери менен Санбарак келип, Эсенкул баштык кыргыздын баатырлары менен жаныдан сөзгө киришкенде бир аздан соң Кызарттын, бели жактан шамал болуп, (дайым деп айтарлык шамал жүрүп турат) шамалга аралаш бир үчү асманда, бир үчү жерде калың чал чыгып, алды Кочкордун токоюнун башына аралашып, токойдун баары; Кочкордун өзүнө бүткүлү менен чаң болуп кеткен. Бул эмне чаң болуп кетти, биз жарашалы деп жатканда балким калың кыргыздан кол келип калдыбы деп, Эсенкул бул сөздү айтып оозун жыйып ала электе он чактуу киши менен аттарын кара терге чөмүлтүп, чуу коюп келип, салам айтпастан Жепкетер баатыр айткан:

Көптүгү ала каргадай арык
тукумунун колу келип калды.
Саяктын сан колу келе жатат.
Чегирткедей каптап чериктин колу келе жатат.
Буудандарын жулкунтуп,
бугунун колу келе жатат.
Солтонун солоондору келе жатат.

Колдун алды токойго түшүп, тамак-аш менен камынып калды. Арты Кызарттын белинен үзүлгөн жок. Кокустан союш үчүн калын кол элди талап кетпесин, сөзүңдү токтот, колдун союшунун камын кылалы, аттангыла деп, Эсенкул башка баатырлар менен токтобостон аттанып кеткен. Булар токойдогу чаңды. карап жүрүп кеткенде Көкжал Барак тезинен кошууна келип, уруша албастан качкан. Бул согушта казактар качпастан мурун согушуп турган кезинде сарбагыш кыргызынан Черикчи Темир уулу өтө кайрат көрсөтүп, баатырлыгы билинген. Качкан казакка кыргыздар жалпы чабуул кылып, казакты көп өлтүрүп, аттонун олжолоп, Кочкордун күн жагы Жоон Арыктагы чапта казактын Айтак деген баатырын өлтүрүп, бул кезде ал жер Айтактын чабы аталат. Казактын Арзы деген баатырын өлтүрүп, ал жер Арзы аталды. Күржү деген казактын баатыры өлтүрүлгөн жер азырында Күржү аталды. Көкжал Барак өзү Кескен Ташта кармалып өлтүрүлдү. Казактар быт-чыт болуп, бет-бетинен качып, бирин-серин болуп жүргөндө көп өлтүрүлдү. Качкан казакты Чүйгө жете кубалап, андан Иленин суусуна чейин куба барып жүрүп өлтүргөн чапырашты казагынан Жапекти өлтүргөндө, анын сөөгүн дос болгон себептен сарбагыш кыргызынан Атаке Тынай уулу кара буурага кара килем жаап, бир туугандары Байтели, Кооман, Дөөлөткө жеткирген.

Бул согуштан соң кыргыздар казактан мал алып, жылкы тийип, көбүрөөк жабырлыгы өттү. «Барактын чабуулунда ат семирткендей» деген казакта макал бар. Эсенкул Болот уулунун бою узун болгон үчүн кыргызда «чоңдугу Эсенкулдай» деген макал бар. Кыргыздын басырыгы бул жердеги (Иле менен Чүй) казакка абдан өткөн үчүн казактар чыдай албай акыры Көкчө-тоодогу турган Абылай ханга киши жиберип чакырып, аны кыргыз менен согуштурган. Кыргызда: «жоону — көп качырат, жакшы аты — баракка калат» деген макал бар.

АБЫЛАЙ ХАН СОГУШУ 1775-76-ЖЫЛДАРДА БОЛГОН

Орто Азияда Сары Арка, Түркестанды жердеген кыргыз, казакта алардын канынан саналган эр Эшимден соң (1620—30-жылдар) атактуу даңкы таш жарып, чоң болгон Абылай хан деп айтууга мүмкүн. Абылай хандын түп насили кадимки кан ичер Чыңгыз ханга такалып, казакташып кеткен могол уругунан. Орус, Кытай падышалары менен байланышы болуп, калмакты жеңип, казак журту 1733-жылдан баштап орустун кол

алдында саналса да, жери Сары Арканын кеңдигинен ар чачырап, казактын алыс тургандыгынан Абылай казакты өзүнчө мамлекет деп билип, өзүн анык хан санаган. Жана башка улуттар дагы ушундайча ойлогон. Абылай 1772-жылында бүткүл казакка хан болуп шайланып, 1775—76-жылдарда кыргызды каратып, 1781-жылында өлүп, Түркөстан калаасында Түркөстан аталган Кожоакмат Исунун (Ясави болсо керек — Ред.) коргон күмбөзүнө коюлган.

Тарых камсадан:

Асан атанын сөзү деп, Абылай хандын бир вазири айткан¹.

Мындан соң кыйла-кыйла заман болор,
Заман азын, заң тозуп, жаман болор.
Карагайдын башыка чортон чыгып,
Балалардын даурени тамам болор.
О күндө карындастан кайыр кетер
Кандан күч, карагайдан чайыр кетер
Уул, кызың оруска бодан болуп
Кайран эл, эсил журтум, сонда нетер

Абылай хандын лашкер баштыктары: 1. Каманбай 2. Бердикожо. 3. Актанберди. 4. Алтыбай. 5. Ешмамбет. 6. Матай. 7. Айтмамбет. 8. Чөнкөй 9. Буура Кабантай. 10. Канжыгалуу Бөкөнбай.

Кыргыз менен казактын арасы Санбарак жеңилген соң катуу бузулуп, кыргыздын көкүрөгү өсүп, казакты баштагыдан бетер уурдап талап, жыгып алып ка рактап, чоң кордук көрсөтүп, көбүнчө саяк кыргызынан: Чакыр, Уман, Жаманак (кабарлардын хан Садырдын күчөгөн чагы, ошого сүйөнүп) тынчын алганда чыдай албастан казактар кенешип, Сары Ар када жаткан Абылай ханды чакырып келүүгө Олуя-Ата шаарына түн жаккы кыйчалыш, күн чыгышында

Эки-үч күнчүлүк жерде турган короолош уругунан Жогач баатырды жиберген. Абылайга барып Жогачтын айтканы: — Алдаяр таксыр Ала Тоону жердеген макоо кыргыз көбүнчө Көкжал Барактын согушунан соң бизди тынчтыптастан кордук көрсөттү. Малыбызды уурдады, өзүбүздү карактады, кыргыздын баштыктарына, көбүнчө Каба Арзыматтын уулу хан Садырга киши кийирсек анын берген жообу: Чапырашты, Жапекти өлтүрдүм. Абак, Таракты алдым, Көкжал Баракты алдым. Чолок Коргон, Созукту алдым. Сор аяк Абылай хан сартыңды алууга аз калдым, — деген.

Абылай: — Казак-кыргыз үркөрдөй болгон эл эле. Калмактан жаңы кутулдук, баш-аягыбыздан баскынчылар ажыдаардай оп тартып, сорууга оозун ачып турат, — деп башын чайкап жооп айтпаган. Жооп бербеген соң казактын баштыктары, бийлери жана аскер баштыктары кеңешип, хандын акунуна тамак ичип жатканда өлөң менен айттырганда, көптөн соң Абылай хан «көбүң болбодуң, кайыр, эми барайын, бирок эң мурун жакшылыкча сүйлөшөлү, кыргызга барып менин сөзүмдү айт» деп Жогачты кайта жумшаган. Жогач кыргыздын чети солтонун баштыгы Момокан менен Жайылга келип, Абылай хандын сөзүн айтып кайта кеткен.

Ошол жылы Абылай хан Сары Аркадан аттанып келип, Ташкенди каратып, анда жаныш (дуулат) казагынан Байтикти улук кылып, өзү Ташкенде кыштап калган. Кыргыздан элчи барып, көпкө жатып калып, кыргыздын көпчүлүгү менен кеңешип, жооп берүүгө убадалашып кайткан. Көктөмдө Абылай Ташкенден келип, Меркенин түн жаккы Корготу өзөнүндө Түйүшкөн деген жерде колу менен жатып калып, кыргыздын жообун алып кел дейт. Жогач келип, солто кыргызы Жайыл менен Момканга сүйлөшүп, ыгы келише албай бузулушуп кайткан.

¹ Кыргыз карыяларынын айтканы: Азиз Жаныбек кандын Асан кайгы деген билимдүү кишиси болгон экен.

Жогачтын айткан сөзүн жана Абылайдын көп аскери менен келип жатканы тууралуу солтодор башка кыргыздарга кабар бербестен жана Абылай хандан эч бир кооп кылбастан, камынбай бейкут жата берген. Жогач кыргыздын келишпегендигин барып айткан соң Абылай Меркенин жанындагы Мөңкөнүн Ак Чийине туусун тигип, солтого чабуул кылган. Туйгунт жаткан солтодор жан аябай согушса да жеңилип, согушуп турган чагында Жайыл баатыр Үсөн, Теке жана Итике деген үч баласы менен казактын колуна түшкөн. Жайыл баатыр Жогач менен дос болгон себептен: «Менин Үсөн, Теке эки баламдан тукум калды, кичи катынымдын баласы Итикеден тукум калган жок. Анан бир тамчы канын сурап алгын» дегенде Жогач Итикени өлтүртпөй сурап алган. Жайыл, Үсөн, Теке жана Жээнбек төртөөң өлтүргөн. Момоканды Жогач кепилге алган. Саруу кыргызынан колпоч уругунун колу келип, солтонун колу экен деп жаңылыштан казактын аскерине кабылып калып, анын көбүн казак кырып таштаган. Бул себептен алигиче эл арасында келе жаткан макал: «Эрдигинен солто кырылды, энөөлүктөн колпоч кырылды» деген. Абылай илгерилеп Чүй бооруна келип, Чулу бекетине жакын жерден бөлөкбай уругу канчалык эрдик көрсөтүп, азыраак киши көп жоо менен атышып жатса да, аны жеңип, жолдоштору менен кырган (Жолунун тукуму азыр Ысык-Атада 3040 түтүн). Солтодон өтүп, Кичи-Кеминге барганда Бейшеке деген жерде беш агайын кыргызды айылы менен кырып, келин-кызын олжологон. Кичи Кеминде алыш казып жаткан кыргыздан 4050 кишини өлтүргөн. Бул алыш азырында Кандарык Арык (Кандуу арык дегенден кыскартылганы) аталат.

Жол Булактын оозу, бир кабарда Көтмалдыда сарбагыш кыргызы менен согушуп, кыргыздан жантай уругу калмакка түшүп кетип, кайта келген: Ибике, Инжим, Жакам, Сенкилтай. Мадыхандын Ибикеси жекеге чыгып, казакты ыргыта сайып кеткенде, казак бүткүлү менен каптап кетип, Ибике колго түшкөн. Колго түшкөн кишилерди Көкала аттуу Абак деген казак моюндарынан көгөндөп туруп кырып жатканда, колго түшкөн кишини өлтүргөнүн токтотсун деп Абылайдан буйрук болгондо бактысына Ибике баштык болгон жети киши өлтүрүлбөстөн кутулган. Бүткүл сарбагыш кошуп согушпастан, бириндеп урушкан. Ушул себептен кыргыз еарбагыштын феодалынан саналган Эсенкул урушка катышпаган. Абылай Ысык Көлгө барып, Чолпон Атанын көл жээгинде быткылында чеп жасап, малбашы менен бекинип жаткан. Мундуз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган. Тыныбектин Канышбек деген кызы жана 16 кыз олжого түшкөн. Ошондо казактын колунда Соң Көлдү көздөп казак аскери бара жатканда Канышбектин ыйлаганы:

Алты короо таталай,
Алты айланып чапкыдай
Асили бузук Абылай,
Атаңдын өчү бар беле, ай.
Жети короо таталай,
Жети айланып чапкыдай,
Жетеси жок Абылай,
Жетеңдин өчү бар беле, ай.
Корголоттуң быткылга,
Кордук кылдың кудай ай,
Абылайдай ит кулга.
Карсак жүрбөс караң жол,
Караңгыда баратам,
Капарда жок Абылай,
Кармоосунда баратам.

Түлкү жүрбөс түлөй жол,
Түндө кетип баратам,
Түшкө кирбес Абылай,
Туткунунда баратам.

Канышбектин кайыны саруу кыргызынан, кырк уулу уругунан Канабай деген күйөөсү болуп, күйөөсүнө айткан саламы:

Таталай мундуз төрөсү,
Ойрон мундуз төрөсү,
Орчун мундуз төрөсү,
Көрпөчөнүн көбөсү.
Көңкүл мундуз төрөсү,
Жаман да болсо Жабайга айт.
Көп саруудан Бешимге айт.

Абылай Соң Көлгө келип, аттарын семиртиш үчүн бир ай турган чакта Канышбектин Абылайга кылган арызы: — Ата-эне, эл-журтубуздан ажырап, 17 кыз олжолонуп, сиздерге бүлө болдук. Сиздерден башка барар жерибиз, басар тообуз калган жок. Туткунда келе жатып зордук, басымчылыкка кириптер болуп, кирдеп кеттик. Кир-когубузду жууп тазаланып алууга уруксат бериңиз, — дегенде Абылай макул алган, Сууга 17 кызды Канышбек ээрчитип келип аларга айтканы: — Биз ата-эне, эл-журт, бир туугандарыбыздан ажырап, өмүр бою казакка күң болуп, олжо катын атыгып күл болуп жүргөндөн көрө өлгөнүбүз артык, — деп 17 кыз бир-биринин чачын түйүштүрүп туруп, сууга түшүп кеткенде көлдөн аңыр каздын жумурткаларын издеп жүргөн казактар көрүп, Канышбек баштап бир нече кызды кармап калган. Кийин кыргызды бүткүл каратканда Канышбекти азат кылганда анын жүйөөсү Кабай алган. Бир кабарда Канышбек дагы сууга түшүп өлгөн.

Абылай кыргыздын көбү Анжиан, Намангенге жана Кытай жерине жакындап кача турган болгондо Соң Көлдөн Таласка барып, аны ордо кылып турган. Кыргыз менен Абылайдын согушунда казакка маалим болуп, көзгө көрүнүп, нечен жерде баатырдык көрсөтүп, эрдик кылган солто кыргызынын талкан уругу

Таталай мундуз төрөсү, Ойрон мундуз төрөсү, Орчун мундуз төрөсү Көрпөчөнүн көбөсү.

Көңкүл мундуз төрөсү, Жаман да болсо Жабайга айт, Чаар аттуу Кабайга айт. Көп саруудан Бешимге айткан Жамансарттын уулу 18-жашар Түлөберди болгон. Сарбагыштан Эсенкул, саяктан Качыке менен Садыр, саруудан Тума бий аскерлери менен аттанып келе жатып, солтонун жеңилгенин, бирин-серин сарбагыштын жана Тыныбектин ойрондолгонун угузуп, жолдон кайта кетишкен.

Абылай Таласка, бир кабарда Кум Арыктын башы жер-суу Макмалга кыштап калып, кийинки жылкы согушта (бул согушка сарбагыш, бүгүнүн катышканы билинбейт) саяк Садырды Доскулу деген баласы менен кармап барганда Абылай кыргыз менен жарашып, эл болмокчу ой менен аны эсен-соо элине кайта жибермекчи болгондо, казактын баштык бир кишиси мындай деген:

— Муну баласы менен өлтүрбөсөңүз (бир кабарда Жогач айткан) сиз дагы тынбайсыз, казак да тынч боло албайт, атасы Садырдын жүрөгүнүн башында эки эли жери кара, баласы Доскулунун жүрөгүндө кара жок, баары да май экен. Баласынын эрдигин али түндө эт бергенде этти башы менен тартып сынасаңыз, — деген.

Койдун эти келгенде Доскулу баштын эки кулагын кесип, маңдайын жара тилип, түмшугунан туура тилип, эки көзүн. чүкүп алып, башты балжа-булжа кылып бузуп, мээсин башка алып таштап койгон. Муну кайтартып койгон сакчылар Абылайга айтып барганда баягы казак мындай деп чечкен: 1) Башты маңдайынан узата тилгени — жолум ачык

шыдыр болуп, эсен-аман үйүмө барсам дегени. 2) Түмшугун туура тилгени — жолумдан туура чыккан душманым, жоом Абылайды аман болуп жыксам, согушта жеңип туурасам дегени. 3) Эки кулагын кесип, көзүн чукуп алганы, башты балжа-булжа бузганы — өлбөсөм Абылай сенин эки көзүңдү чукуп, эки кулагыңды кесип, чунайтып туруп өлтүрсөм дегени. 4) Башты балжа-булжа кылганы — эсен-аман өлбөстөн чыксам, баш кишилеринди талкандап кырсам дегени. 5) Мээсин алып дасторконго таштап койгону

— мээңди алып, тамак катарында чийкилей жесем дегени, — деп тажрыйба бергенде Абылай кан соргуч бул айтканга ишенип этти жеп болбостон өлтүрткөн. Саяк менен саруу, кушчу сөөгүн сурап алып, Олуя Ата менен Таластын ортосундагы капканын Үч Коргонуна койгон.

Садырга бүткүл арка кыргызы моюн ийип, айтканынан чыкпаган. Демек, бүткүл арка кыргызында заманында Садырдан озгон киши болбогон. Ушул себептен саяк кыргызынын кадыры башка кыргызга караганда аркалыкта үстүн болуп, анын доору жүргөн. Ушул себептен ал убактан бул заманга чейин келе жаткан макал «Кабанын аты качса кармаба» деген. каба демек — саяктын бир уругу. Кабанын аты качып баратса кармап алып келип, ээсине бергенде ээси менин атымды уурдап бара жаткан экенсиң деп тогуз жылкы айып алган. Жаш чагында Садыр мурдунун чимкиригин тарта албаган, сүйрөлгөн энөө жаман бала болгон. Ар ким жаман Садыр деп тилдегенде, энеси тантык киши экен: «Садырымдын хан болойун ким билди, бек болойун ким билди» деген. Садырга солто, сарбагыш, бугу, саяк, саруу, кушчу ийилиштүү болуп, айткан буйругунан чыкпаган. Ошого бир мисал: Анжиандан Аркага келип орношкондо солто кыргызынын баштыгы Жамансарттын айлын элик атып берип баккан үчүн эликчи Жамансарт аталган. (Жамансарт деп ат коюлмагы Анжианда жүргөн чакта Жамансарт төрөлүп, туулганда айылында бир жаман сарт жүргөн үчүн ушул сарттай болсун деп, Жамансарт койгон). Садырдын жети байталы жоголуп Жамансартка келгенде Жамансарттын Бөрүбай деген баласы чатырдын түркүгү менен Садырды чаап жиберген. Анда Түлөберди 17-жашта болгон. Экинчи кабарда Бөрүбайды кармап калып, Садырды ажыраткан. Саяк Садыр өлтүрүлүп, Эсенкул Кытай менен Фергананын чегине көчүп, бугу Текести көздөй бет алганда кыргыздын баш көтөрө албастыгын Абылай билип, кыргызга салык салып сынаган. Бүткүл салган салыгын бирин калтырбастан солто кыргызынан бөлөкбай уругунан Кебек бий орундатып, бүткөрүп бергенде аңы Абылай чакыртып ыраазы болуп, бүткүл кыргызга бий көтөргөн. Абылай ар түтүнгө бир-бирден чыгым алып, колго түшкөн кыргыз башына бечара болсо бир жылкы, оокаттуу болсо тогуз жылкыдан сатуу алган дешет. Абылайдын жарактуу 8 миң, андан мындан ээрчиткен 2 миң, чамасы 10 миң кишиси болгон.

Таласты борбор кылып, анда суракчы кишилерин коюп, өзү Сары Аркага кеткенде бирге кыргыздан бир миң түтүн, бир кабарда алты жүз түтүн көчүрүп кеткен. Кыргыздын согушунан бир аз мурун калмактын ханынын Олоң байыр деген кызы качып барып Абылайга тийген. Абылай жерине кеткен Аң анын аскер

баштыктарынан саналган Карагерей Каманбай баатыр Кулжа шаарынын күн чыгыш жанындагы тоолордун бири Эрен кабырагадан келип, Кочкордон жылкы тийип кеткенде сарбагыш кыргызынан Атаке арт жагынан кууп барып, Коргошто жетип катуу согуштан соң жылкысын ажыраткан. Кээ бир кабарда бул окуяны Абылайдын чабуулунан мурун болгон дейт, аныгы кийин болсо керек. Себеп — согуш болуп жатканда Каманбайга Атаке: «сенин ишенген пириң Абылай жок» дейт. Абылай бүткүл кыргыздын үстүнөн ак үйлүү кылып, солто Жамансарттын уулу Түлөбердини. алып кеткен, анда барганда туулган бала Канай. Абылай 1787-жылында өлгөн деп. Бартольд ката жазган, аныгы 1781-жылында өлгөн. Кыргыз Анжиан, Алайдан кайтканда өзбекке ийилиштүү болуп кайтса да, Абылайдын кан жүргүзгөн согушунан соң баштагыдан артылып, өзбекке жакындан баштаган.

Абылайдын өлдү кабары угулган соң, кыргыздар Иле менен Чүй аягындагы казакты кыса баштаган. Акыры казактар чыдай албай согушуп кеткен. Ал төмөндөгү Чанчкулу Бердикожо баатырдын согушу. Абылайдан бир аз мурун, бир кабарда бир-эки жылдан кийин бугу, сарбагыш кыргызы Иленин суусун кече турган багытынан барып, көп жылкы тийип алып, Иле суусунан кечип өткөндө сарбагыш кыргызынын баатырларынан сыналган Атаке жаман түш көрүп, эски кыргызчылык караңгылык расими боюнча ал түштөн корккондуктан «жаки атым, жаки мен өзүм өлбөсөм» деп, Керкулун деген заманында атактуу биринчи күлүк аты менен Иленин жакасы, Хандын тоосунун деңгээлинен эртең менен жолдошторун калтырып өзү жалгыз чыгып, Чүй боюна түшүп, Тору Айгыр ашып, Чолпон Атадагы үйүнө эл орунга олтура барган. Атты таңатырып, эртең менен катынын "жумшап ат кантип турат, көрүп кел дегенде катыны чыгып, ат мамынын башын кемирип, жулкунуп турат дегенде Атаке: «арам өлгүрдү агыта бер» дегенде катын агыта берген. Ат дароо барып көлдөн ичип жибергенде чычактап өлгөн. Атакенин бул жүргөн жолун чамалап текшергенде орто эсеп менен эң азында 350400 километр жер. Бул кабарды мен сарбагыш, саяк, бугу, солто, саруунун карыяларынан көп мертебе таптыш кылдым. Тыянагында бүткүл барысынын кабары ташка тамга баскандай туура чыккан.

Бердикожо өлтүрүлгөндөн соң 1846-жылы (Кененсарынын доорунда) жете казактар чекенесинен эсеп албаганда кыргыз менен көзгө көрүнөөрлүк атактуу чоң согуш кылбаган.

Ошол заманда кыргыз феодалынын күчөп Анжиан, Алайдагы тентип жүргөн кездеги жардылыгы унутулган чагы болуп, саяктан Садыр, Жанболот, Качыке, бугудан Бирназар, Меңмурат, солтодон Түлөберди, сарбагыштан Атаке менен Эсенкул айтылгандын баары да бай манап, эл жегич, феодалдардан болуп, кедейдин канын соруп турган. Манап, букара деп элди экиге бөлгөн. Кыскасы, Эсенкул тууралу карыялар сөзү: жогоруда айтылган Санчы-Сынчыны сыны боюнча Болот Чагалдактын жесири Талакени алганда андан туулганы ушул Эсенкул болгон. Санчы-Сынчынын баш койкон туулат дегени ушул. Бир көчөттө Болоттун улуу катыны күнүлүк менен журтта калсын деген ойдо болуп, көч жөнөй турган чакта Талакеге үйүрдөгү айгырды карматып берген. Көч жөнөп калганда катын бир колу менен айгырдын чылбырынан кармап, бир колу менен ээр токумун токуп, атына мине салып, бешикти алууга күчү келбесин билип (бул көч үркүндүн көчү экен), кокустан балам жоого түшүп кетеби деген кыял менен бешиктеги баланы карагандын түбүнө коё сала көч артынан чу деп жүрүп кеткен. Бул үркүп көчкөн жер Жумгал, бир кабарда Тогуз Тородо (менин пикиримде Тогуз Торо) болгон. Көч барып конгон жерде үй тигип жатканда баланы журтка таштаганы билинип, Болот үч-төрт жигитти чаптырган. Булар келсе бешиктин үстүнөн бир аркар качып чыккан. Баланын оозунан сүт агып жаткан. Ушул окуяны ырым кылып Эсенкул деп (Эсен калды деген сөз) ат койгон. Эсенкул 50-жашка жете өзү жоодо жекеге чыгып жүргөн. Жана өтө узун бойлуу болгондуктан чоңдугу Эсенкулдай деген макал бар.

Ошол айтылган феодалдардын ичинде арка кыргызында атактуу зулumu Садыр болуп, аны Абылай өлтүргөндөн соң арка кыргызында биринчилик даражасын алган көбүнчө ушул Эсеңкул болгон. Бүткүл карыялардын айтуунда Манас ошолордун заманында дагы айтыла баштаган. Булардын заманынан мурун Манастын айтылганы эч билинбейт. Бүткүл кабарда Манастын айтылмагы ошолордун карыган кезинде болгон.

КОКОН ХАНДЫГЫ МЕНЕН КЫРГЫЗ АРАСЫ

Абылайдын чабуулунан кийин кокондук менен кыргыз катыша баштады деп жогоруда айтылды эле. Кыргыздын бул биринчи катышы болбостон андан мурун да катыша келген.

Кокон хандыгы хижираттын 919-жылы (бизче 1501-жылдан) куралып, Алтынбешик Айбөбөктөн башталат. 1500530-жылга жете Тескейде (Ысык-Көлдө) кыргызга хан болуп

турган Мухамбеткайдар өзүн өзүнчө хандык деп турган үчүн Кокон хандыгына чабуул коюп турган. Тарыхтарда болсун, карыялардын айтуунда болсун кокондук менен араздашпастан, аны менен катышып турган. Бул жакындыктын себептери: 1) Фергана кыргызы кокондук менен аралашып, бирде өзүнчө өкүмөт түсүнө кирип тургандыгы; 2) арка кыргызы калмак, казактан кысымчылык көрсө Ферганага качып барып? баш калкалаган; 3) эгинден кысталаң болсо Ферганадан алган; 4) соода-сатыгы боюнча көбүнчө Фергана менен болгон; 5) кыргызда кээ бир атактуу кишилери өлсө, болжолу 182025-жылдар чамасына жете арка кыргызынан болсо да аны алып барып, Анжиан шаарындагы Арстанбапка коюп турган.

Кыргыз Анжиан, Алайдан кайтканда толук букара болуп карабаса дагы 1758-68-жылдарда карамакка убада берген. Маселен. сарыбагыш кыргызынан Тынайдын уулу Атаке карамакка чындап убада бергенде ага бир мөөр берген, Андагы жазуу «Лайла Түлкадырда туулган Атакенин Тынай урушта Үрүстөмдик Жоомарттыкта атымтай» Жана башка кыргыздан ар урук өз бетинен киши жиберип турган. Ошолордун бири 1791-жылында сарыбагыш кыргызынан Эсенкулдун уулу Эркубат деген жана жантай уругунан Асан баш болуп, эки тогуз ат, бир тогуз куш, кушунун баштыгы бир күйкө болгон, (Кыргыз адетинде күйкөнү куштук аксакалынан сылайт). Таластын кыргызынан карамакчы болуп, саруу Ажыбек элчи жиберген.4-жана саяк, бугу, солтодон карайбыз деген толук убада алган соң Конок ханы миңбашы Кушбеги деген улуктарын 1807—10-жылдар чамасында арка кыргызына жиберип, кыргыз, казак жерине коргон

Аркадагы кыргыз жерине жана казак арасына салдырган коргондору: 1) Таласта, 2) Кочкордо, Каракол, Сөөктүн бою, токойдун башында, 3) Шамшынын бою, Орто талаада. Бул айтылган эки коргондун эки арасы 10 чакырымчалык болгон. Мурунку айтылган Кызартка кеткен жолго жакын болгон. 4) Нарында. Нарын суусунун аягы, түн жагынан келип куйган туура суу, Куртканын оозу күн батыш босогосунда болгон. 5) Жумгалда суунун түн жагында Каройдо болгон. 6) Кара күңгөй Кырчында болгон. Жумгалдын башында өзбек термини «Базар Турук» деген жер бар. Сөздүн өзбекче болгондугунан бул жерде кокондуктун коргону болбосо да, сарай болбосун деп көп сураштырдым. Анда кокондуктун турганынан эч бир кабар табалбадым. 7) Суусамырда, Аксуунун бою. Бул жерде Кокон Хандыгы жыгылар чакта. Көлдөй жана Манкабек деген улугу болгон. 8) Тогуз Тородо. Соңку убактарда Нарын кыргызынак Курманкожо улук болуп турган. Анын Чолук деген баласы Өктөбүр революциясы башталганда, 1918-жылында Нарын калаасында колонизаторлор тарабынан өлтүрүлдү. Чүй боюнда; 9) Мерки; 10) Ашмара; 11) Пишпек — кыргыз тарабынан өлтүрүлгөн Рахматилдадан мурун Атабек улук болгон; 12) Токмок шаарында жакын жерде, Покровка кыштагынын күн батыш жагында бир километр жерде кашаттын үстүндө, болуп, анын күн батышы коо болгон; 13) Ак-Бетте (азыркы Атайке кыштагында). Чүйдүн суусунун чоң кашатына тийе болгон; 14) Кара Балта, Ак Сууда; 15) Ысык-Көлдө, түн жагы Каройдун Бөрү Көрбөсүндө болгон; 16) Күн жүрүш Жаргылчак менен Тамгада; 17) Барскоондо.

Казакта: 18) Алматы шаарынын күн чыгышында болгон. Анда Тучубек деген улугу турган. 19) Иле боюнда; 20) Чүй суусунун өзөнү Калыгытуда, мындай сарай болгон.

Бул айтылгандардын ичинен Мерке, Куртка, Пишпекте аскер көбүрөөк туруп, башкаларында аз болгон. Меркеки миңбашы Кушбегиден мурун салдырган дейт, Кокондук кыргызга соодасын көбүрөөк таратып, алача, коргошко, торко, төө кекиртек, бачайы, атлас шайы, басма, чыт, жибек, шуру, чачбак жана түрлүү дарыларын сата турган. Кыргыздан кайрат кылып, каршы киши чыкса, уу берип өлтүрүп койгон. Кокондуктун зулумдугу артып кеткендиги үчүн эки ортосу салкындашкан.

Солтонун бир балбан жигити менен өзбектин бегинин бир балбаны күрөшүп, өзбек балбаны жыгылып калып, өлүп кетип, ал себептен солто менен кокондук бузулушуп

калган. Таластык саруу күшчү менен төмөнкү солто кокондукка толук карап калып. калган солтодон Канай, Карбоз, эсенамандан Саке, жайылдан Үрүстөм, Тыныстан башты күч жүз чыңалу түтүн кокондукка карабас үчүн көчкөндө кокондуктун аскери куба барып, Ысык Атадан жетип согушкан. Жангарач менен Канайды өзбектер колго түшүрүп, мейман туткун кылган. Көчкөн көчкө өзбекти аралатпастан, Үрүстөм, Тыныстан, Саке үчөө өтө мерген болгондуктан атышып, акыры солтолор кокондукту жапырган. Өзбектер Канайдын көзүн жоолук менен таңып алып, жыңайлак атка мингизип, эки колун байлап кетип бара жатканда жанын аябай солтолор согуш салганда, өзбектер чыдай албастан качкан. Байлоодо бара жаткан Канай эңкейип, жүгөндүн шилисинен тиштеп шыпырып жибергенде, качып бара жаткан өзбектер Канайга кайрыла албастан жөнөгөн, Канайдын колдорун, көздөрүн солтолор чечкен Канай солтону баштап өзбекти каптаганда, өзбектер баштагыдан бетер быт-чыт болуп качкан. Солтолор өзбектин алдын тосуп согушкан. Өзбектин аекери менен кошо келген бир саруу жигит Сатылган деген кыйкырып; «Сарттын алдын тоспостон, артынан сүрө урушуп Олуя Атага жеткире Меркиден өткүрө сайгыла!» — деп бакырганда ал айтканга болбостон, солтолор алды-артын курчап, аскердин заманасын кууруп, 2530 аскерди өлтүрө баштаганда өзбектер жапырт аттан түшүп, туусун тигип, аттарын тегерете байлап атышканда солтолор токтоп калган. Кечке атышып, кечинде солтолор кайта кайтканда, өзбектер иштеп кеткен. Бул согушта өзбектин аскери толук 400 киши болгон. Бул болжолу 181415-жылдарда болгон. Анда улугу Нармат кушбеги экен. Кийин 183840-жылдарда өзбектин улугу Канайга үү берип өлтүргөн деген кабар бар,

Болжолу ушул жылдарда болсо керек: Жумгал, Нарындын биринде кокондукка караган кыпчак менен кыргыз согушкан. Кыпчактан аргымак атына аябай үртүк салган, башын кызыл жоолук менен бууган бир жигит жекеге чыгып келгенде кыргыздан

Жантай уругунан, сарбагыш тукумунан Карачолок Итийбас уулу качырып чыгып, тигил жалаң кылыч менен согушканды найза менен ыргыта сайган. Муну көрүп бүткүл келген кыпчактар баары да кызыл кийинип, башына кызыл жоолук ороп, ат коюп атышып чыга келгенде кыргыздар качкан.

Азыр да Чүй боюндагы Атайке кыштагындагы (эски Токмок) коргондон 150 чамалуу өзбектин аскери (сарбоз) суунун түн жагындагы тынай кыргызы Таштанбектин айылына уруш салган.

Кокондуктун жекеге чыгып келген сарбозун кыргыздар аттан ыргыта сайып түшүрүп, ошол замат найзалап өлтүрүп жиберешкен. Муну көрүп, каптап келе жаткан сарбоздор токтоп калып, көчкө батына албай кайта кеткен.

Ошентип, солто менен өзбектин ортосу катуу бузулуп, акыры саруудан дагы эл кошулуп, булар сартка карабайбыз деп, Илеге жапырт көчкөн, элди баштаган Канай болуп, ошол чакта Төрөгелди Абайылда уулу 1920-жаштарда болгон (балким 1617-жашта болор).

Илеге барганда кыргыз менен казактын арасы бузула баштаганда, мында калган кыргыздар солто менен сарууну жамынып барып, казактын малын көбүрөөк уурдаган. Казактар жадаганда солтону жериңерге кеткиле десе болбогон. Акыры казактар кыргыздын тегирменге салган аштыгына чечектин кагын кошо салдырып, акыры ошондон баягы кокондук балбанды жыгып өлтүргөн. Жигитке чечек чыгып өлгөндө эки-төрт жылдан соң солто, саруу кайта көчкөн.

Казактар тегирменге чечектин кагын кошо салып ошондон өлдү деп, кыргыз, казак арасы эң катуу бузулган. Ошол бузулуштанбы, жаки мындан бир далай мурунбу сарбагыш кыргызынан жантай уругунан Итийбас, Койтийбес, солтодон дейди Шапак деген баатырлары баштык 80100 киши казактын чер токойлуу жана кыштын алты ай жеп турса да, чөбүн түгөтпөгөн жерге барып, 34 атын калтырып, калган аттарын бүткүл союп, кыштын алты айы этти жеп, терилерин кайыш нокто, жүгөн, куюшкан боо кылып, саба,

чанач жасап да даярдап алышып, өздөрү камыштан, жыгачтан үй жасап алышкан. Жазган жакын «ит жатак» болду деп, (караган жердин чоңдугу ит жатардай болуп, кар кете баштаган чакты айтат) баягы байлап койгон аттарына минип, эки жакты чалып турган Жер абыдан карарып калганда чан эми көрүнө баштады деп абдан тигилип карап турушкан. Чаңдын алды туура тушубуз деңгээлибизден өттү, эми чан ортосу биздин тушубузга келди деп калган. 34 аттарына 34 киши минип барып, орто чаңдан нече жүздөп, миңдеген тубар бээлерди алып келишип, кошун тартып, бирден-бирден минип, миңдеген бооз бээни айдашып, баягы өтүп кеткен алдыңкы чаңга келип, андан туу бээ тукур ат жана умалары калпактай болгон сары таман, үстүнө чымын конбогон келишимдүү аттарды тандап минишип, бир канчасын айдап жөнөгөн. Бул мал казактын субай бээлери жана аттары жана тубар бээлери болуп, субайын минип, бооз бээлери жолдо турганда кымыз кылып, бир жерге конуп, бир жерге өргүп, жай жүрүп, артынан куугун сүргүн жок эл жайлоого карк чыкканда элине келип кошулуп турган. Ушундай жортуулга нечен мертем аттанып барган.

Итийбас тууралуу эл оозунда ар түрлүү икая сөздөр көп. Маселен, бир сапар Итийбас көп жылкы алып келе жатса, бир жерден өкүрүп ый чыккан. Келсе, бир жигит бир сулуу кыздын өлүгүн кучактап бакырып жатат. Жанында ортосунан кыя чабылып өлүп жаткан жоондугу, узундугу бакандай кара жылаандын жатканын көргөн. Бул жигиттен окуянын мазмунун сураганда айтканы: — Бул кыз менин жакын карындашым эле, сулуулугуна кызыгып, ала качып алыс, кулак укпас, көз көрбөс жерге кетейин деп жүрүп олтуруп, ушул жерге кече кечинде келип, чөп алачык кыла коюп аттарымды таңашырып жатып калсам, таңга жакын аттарым кошкуруп үрктү, чыга калып, үркүп кеткен аттарымды алып келсем кыз жок. Бир өтүгү калып, шибер жайырылып, из кетиптир. Кылычымды ала из менен чуркап келсем, ажыдаар кызды жута албай жатканда кылыч менен бөлө чаап, кызды оозунан сууруп ала койсом, чачы жыдып, өлүп калды, — дейт. Жигитти элиңе жүргүн десе болбогон соң 45 ат берип, кайда барсаң жолуң болсун деп, жүрүп кетишкен.

Итийбастын барган жери Балкаштын күн батышы болгон. Итийбас тууралуу башка сөздү өтө апыртып айткандыктан аны жазбадым. Итийбас, Койтийбес, дейди Шапак деген баатырлар бир заманда болгон. Эми алдыңызда жазылган солто, сарбагыштын согушунда Итийбас 60-жаштан өтүп калып, анын баласы Карачолок канчалык баатырлык көрсөткөн, Жогоруда айтылган күнтүү уругунан Шапак Көк чолок деген күлүк аты менен Кан тоосунан наркы жагынын казагынан күзүндө көп жылкы алып куткарып, Кан тоосунан бери өткөндө жылкыны айдап келе бергиле деп, жолдошторуна тапшырып, өзү куласын минип, Көк чолокту коштоп алып жүрүп олтуруп, көп жерге келгенде аны коштоп, Көк чолокту минип олтуруп, Сокулуктун боюндагы Жалгыз долоного келгенде кула бышты жүрбөй калып, өз аты менен кечки койду саап жатканда Аларчага келген. Кула бышты кийин чоң күлүк болгон. Бу аралык эң азында 300 километр жер.

КЫРГЫЗИЯДА ЭСКИ ШААРЛАР, ТӨРТКҮЛДӨР

Мен бүткүл дээрлик түн жак Кыргызияда төрткүлдөрдү текшерип көрдүм. Алардын баары да сазга тийе салынган. Эмне себептен сазга тийе салынган деген суроого менин пикирим бул:

1) Кайсы жерде болсо да, эски шаарлар бир жагынан бийик кашат, жар жана улуу сууну пааналап, бир тарапта сазга таё орногон. Мунусу душмандын чабуулунан шаарды коргогондугун көрсөтөт. Бул аракети жоо калааны камаган чакта жер алдынан ор казып, калаага киргенге саздак жер баткак суулуу болгондуктан, өтө мүшкүлдүк келтирет; 2) Калаасынын сыртын бийик калың сепил менен айлантып, анын сыртынан айланта ор казып, көбүнчө саздан алып тегерете суу жүргүзгөн. Мындай суу жүргүзүлгөндүгү биринчиде "жоонун каптап кирмегине, экинчиден ууру каракчылардын жүрмөгүнө өтө

оордук келтирген; 3) Жоо көрбөс үчүн жердин алды менен казып барып, саздан суу алып, фантан менен агызып, талаанын ичинен кудуктар чыгарган; 4) Саздак жер тыгылма, баткак, ар кайсы жери кара суунун оргуштап чыккан булакча чабырлуу, жекендүү, камыштуу болгондуктан жоонун чабуул коюп киргенине чоң тоскоолдук берген; 5) Саздак жерден чым көң, караган, бадал, токоюнан отун жана башка керегин алган; 6) Саздын чөбү боз кыроого жете күбарбастан көк боюнча түрүп, мал багып өстүрүүгө артыкча ыйлайыктуу болгондуктан жана сөз чөбү эч түгөнбөстөн канчалык көп мал оттосо да, кайтадан өсүп тургандыгынан; 7) Саздын жакын жеринен жер казып, кошо орнотуп, жоодон бекемденип турууна ылайык болбогондуктан; 8) Саздак жерде салмоорго салып, калаага ата турган таштын жок болгондугунан.

Таластагы шаарлар. Биринчиден, тарых боюнча эмес, андагы төрткүлдөрдүн турган жерлеринен маалымат беремин. Олуя Ата шаарынан күн жүрүшкө бет алып, Тараска карап кете бергенде, Немчи кыштагынын түн жагынан дубалдын нугу болуп, анын күн чыгышка кеткен учу Таластын суусуна такалат. Күн батышы кичи Капкага жете барат. Мындан Таласка кеткен кара жолдун Чоң Суусу жагындагы жээкте жолдон бир жүз саржан чамалуу жерде Чоң Дөбө төрткүлү бар. Анын күн батышында 4—5 чакырым жерде, Майда Дөбө төрткүлү бар. Капкага жакын жерде Таластын суусунун боюнда эски Чалдыбар төрткүлү бар. Капкадан өтүп, Александровка кыштагындагы Кызыл Белести ашып, Таластын чатына түшкөндө кара жолдун алды сууга тийе жерде Чоң Төрткүл бар. Тарыхта жазылган түрк падышасы, Мукандын (Дизаболдун) VI кылымдагы борбор шаары Тараз (Талас) ушул болмогу керек. Бүткүл Талас боюнда мындан чоң төрткүл жок. Үйүр Маралдын күн чыгышында жана Орловка кыштагынын күн чыгышында Кара жолдун үстүндө 200 саржанчалык жерде Ак Дөбө төрткүлү бар. Беш Таштын тушунан төмөн беш чакырымчалык талаада суунун күн батышында айланасы эки теше келердик төрткүл бар. Ак Чийдин (Димитровканын) күн батышында эки чакырым жерде зым жолго тийе, күн жүрүштө кичине төрткүл бар. Ак Чийдин тушу Талас суусунун түн жагы төшкө таёо жерде. чоң сепил сыяктуу Кулаң Корук деген дубал бар. Мунун Чүй багыты тушунда Кулан Башы, Кулан Коруктун тушунда суунун күн жүрүш жагындагы жээкте Ак Дөбө деген чоң төрткүл бар. Мунун сыртынан айланасы 30 чакырым келерлик Димитровканы аралап кеткен жалча дубал бар. Кебетеси маңдай тескейиндеги Чалдыбар биригип, бир дубалдын сыртынан алынган Таластын баш жагынан келген Чоң Алыштын нугунда бир чоң шаар болорго керек. Менин пикирим Атлат шаары балким ушул болорго керек. Анын тарихи Манас темасында айтылган үчүн мында жазышты ылайык көрбөдүм. Бул Ак Дөбөдөн он чакырымчалык, күн чыгыш Кең Колдун оозунда Манастын күмбөзү бар. Күмүштактын бир чакырым күн чыгышында эки кара суунун ортосундагы быткылдын арасында Чалдыбар деген чоң төрткүл бар. Чатбазардан жогору бир жарым чакырымчалык аралда төрткүл бар. Талас өзөнүндө бүткүл төрткүл баарысы 10. Тарых боюнча дагы 10 шаар болгон...

Тарых кабары боюнча болгон шаарлар менен азыркы Таластагы төрткүлдөрдү салыштырганда дагы санаты бирдей болуп чыгат. Талас шаарын кытайлар «Дадусе» деген.

Ак-Дөбө Аксуу кыштагынан суу бойлой төмөн 30 чакырымчалык чөлдөгү Жапырык деген жерде, суунун күн чыгышында Ак Дөбө төрткүлү бар. Дөбөнү тегеректей үч шаар болуп, бири Жапырыктын коктусунун ичинде Ак Дөбөдөн чыккан чоң дубал Сокулукка барып, андан имерилип, кара жолдун үстүнөн чыгып, андан от арабанын жолу менен Кара Балтага барып, андан имерилип, кара жолдун алды менен Ак Дөбөгө келет. Кара суунун кырка аягы менен жол жүрүп, Буранага барат. Болжолу 90 чакырым жол. Ак Дөбөдөн Пишпекке 40 чакырым жол. Ак Дөбөнүн тегерегиндеги Төрткүлдүн чоңу — тоо жагындагы Төрткүл үч төрткүл болуп бириккенде айланасы төрт чакырымчалык келет. Дубалдын түп жагы Кара Балтанын оозуна жакын барат. Ак Дөбөнүн бийиктиги 15 саржан, көлөмү 40

саржан. Ак Дөбөнү 191112-жылдарда Аксуудагы мужуктар казып, ар түрлүү нерселер таап алган.

Менин оюмча тарыхтагы шаары ушул Ак Дөбө болмогу керек. Себеп, Нам келгенден Талас басып, жана Сырттан Кара Балта ашып келе турган жолдун нугу жана Ташкенден келген жолдун үстү болуп, суусуз чөл жерге салган... Тарыхта Чөл, жаки Жол шаары тууралуу кабар төмөнкү:

Пишпек тоолорунан Намангенден келүүчүлөргө ашуу табылбайт. Намангенден жана Сырттан жайыкышы бирдей аша турган белдер Кара-Балта менен Меркинин ашуусу. Булар Ак Дөбөнүн өпкө тушунда жана Каракол басып келген жолдун тутумудагы Кара Балтаны ашарда Меркенин ашууларына түш Таластын башы. Пишпектин алдында тогуз чакырымчалык Кара Моло деген жерде Чыбырдом, Чу жаккы ачыкка чыга берерде эски төрткүл бар. Пишпек шаарынын күн батышында үч чакырымчалык жерде, кара жолдун үстүндө жолго тийе чоң төрткүл бар. Сокулуктун суусунан үч чакырымдык күн батышында кара жолдун тоо жагындагы эки чакырымчалык жерде төрткүл бар. Мындан алты чакырымчалык күн батышында жана Сокулук дунгандарынын күн батышында кара жолдун алдында бир чакырымчалык жерде чоң төрткүл бар. Тарыхтарга караганда бул төрткүлдөрдүн аттары билинбейт. Бирок чөл менен Набакеттин (Бурана) арасында он чакты кыштак болгон. Азыркы Фрунзе шаарынын так өз ордунда илгери эски заманда шаар болгон эмес...

СОЛТО ЖАНА САРЫБАГЫШ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ӨЗ АРА СОГУШУ

(1819— 1820-жылдарда болгон)

Дөөлөстүн Токо жана Манап деген балдары кедерди эзген феодал болгондуктан булардын зулумдук кылып, малы менен башына ээлик кылбаган үчүн залымдигине чыдай албастан, жакын тууганы жедигер Талас менен Намангенге ооп кетип (анда Жанкороздун балдары болгон), кийин саяк, бугу, сарыбагыштын феодалдары бирлешип букараны, кедейди эзип турушкан. Булардын солто кыргызынан ала турган аласасы болсо, кечикпестен тийген. Ошол себептен «солточок» деп атаган. «Чок» деген сөз эчтеме калбастан, бүт колго тийди деген сөз,

Кыргызда өзбектин соодасы болуп, аны менен кыргыздын баш феодалдары пайдаланып, кедейдин канын соруп турган. Наманген шаарынан бир соодагер өзбек мурунтан Эсенкулдун айылына бары соода кылып жүргөн үчүн Наменгенден Талас басып, андан Чүй өзөнүндөгү солто кыргызынын манабы Жамансарт бийдикине келип түшкөн. Соодагер Эсенкулдукуна жүргөнү жатканда, бир кабар Жамансарттыкына түшпөстөн, жол менен бара жаткан Жамансарттын Бөрүбай деген эр жетип калган баласы соодагердин малына кызыгып, аны Жамансарт бийдикине ээрчитип келип, токтотуп койгон. Бул кабарды Эсенкул угуп, Алмабаш деген күлүк атын мингизип, Күрөкө деген жигитин меникине келе жаткан соодагерди токтотпостон биздикине жиберсин деп, Жамансарт бийге жиберген. Күрөкө келип сөзүн Жамансартка айтканда анын Бөрүбай деген баласы бычагы сууруп ала Күрөкөнү өлтүрмөкчү болуп умтулганда сайдырбастан Жамансарт кармап калган. Күрөкө атына мине сала качып жөнөгөндө Бөрүбай

кубалап жетпей калган. Бул себептен, менин соодагеримди жибербей жолдон токтотуп жана жиберген кишимди өлтүрмөкчү болгону душмандын иши деп, Жамансартка өтө намыстанып, ичи абдан карарып, кекенип калган. Бул арадан бир канчалык жыл өтүп кеткен соң, жогоруда Кокон хандыгы менен кыргыз арасы деген темде айтылган чечектен өлгөн балбан солто жигит Байболоттун (бул тууралуу кошок: балдагы алтын бай болот, эми сендей ким болот) кунун кубалап, бөлөкбай менен талкандан жыйып Күрөңкөй Түлөберди уулу баштык болуп 300 киши аттанып барып чагатай уругу казактан 400-жылкы тийип келе жатканда, чагатайдан Капсалаң деген бир

баатыр жигит баш болуп, канчалык казак менен күбалап келип, солтолор менен сайышканда казакты жеңип, бир далай аттарын колго түшүрүп, казак Капсалаң баатыр өлтүргөн. Жана да бир кабардагы сөз: солтолор эки мертебе казакка барып, чагатай Дыйканбайдын жакын тууганынан бир киши өлтүргөн дагы, жылкы тийип келе жатканда сарыбагыш Эсенкулдун балдары биринчиде казак чагатай менен эл болгондуктан, экинчиси солто менен душман болуп келе жаткандыктан солто менен сайыша кетип, бөлөкбай Адыл деген жигитти түшүрүп калып, казакка берип жибергенде аны казак Капсалаң менен Дыйканбайды туугандары өлтүргөн. Бир кабарда жогорудагы капсалаң өлтүрүлгөнү мындайча: солтолор казактан жылкы тийип келатканда Ниязбек Эсенкул уулу солто менен аны кууп келе жаткан казакты токтотуп, эки жагын сүйлөштүрүп жатканда солтолор казак баштыгы Күрөңкөйдү бычак менен сайып, бир казакты өлтүргөн. Жогоруда өлтүрүлгөн Адылдын күнүн берсин деп солтолор Эсенкулдун балдарына киши жибергенде, бул ишти кандай кылабыз деп сарбагыштар кеңешип, акыры Эсенкул: «каратып мал бергенче, кызартып жан бергиле» деген. Бул жооп менен кайткан солто: «сарыбагыштын жообу үшүндөй болду, кандай акыл айтасыз» — деп мырзага келгенде: «каратып мал алганча, эр өлтүрүп күн бергиле» — деген. Ошол кеңешти уккандан кийин сарыбагыштын кылган кордугуна чыдай албай турган солтолордон бир канча жигит барып, Кочкорду кыштап жаткан сарыбагыштын жылкысынан жылкы тийип алган. Кышында чогуу Чүйгө көчүп келе албастан, сарыбагыштар жапырт эрте көктөмдө Чүйгө көчүп, мал текши семирген кезде 1819—20-жылдарда Ысык Ата менен Кегетинин алкымында согуш башталган. Бул согушта солто менен араздашып, казактар сарбагышка ат берип, жардамчы болгон. Согушка эки жагы камынып, үйлөрүн чөк кылып кондуруп калган кезде Канай, Эшкожо, Бала Ажыбек, Саке, Атай, Бектен, Чынгыз мырза баштык солтонун феодалдары, манаптары согушту кандай кылабыз деп кеңешип, жыйынтыгында мырза: «Колду кана баштасын, бүткүл солтонун союл чабар, найза саяр, мылтык атар, саадак тартар эр азаматы анын айтканынан чыкпасын, сарыбагышка Кошой өлгөндөн бери карата «солточок» аталып, акыры Адылды өлтүрүп, көрбөгөн кордукту көрүп жатабыз, бул согушта сарыбагыш жеңип тең болобуз, жаки, биротоло былк этпес букарасы болобуз, сарыбагыштан кылча жаныңарды аябагыла», дегенде, бүткүл солто тура калып чуркурап, Ай тамга солтонун арбагына деп бир жылкы мууздап, аны түктүү сан кылып кескилеп кеткен.

Согуш 5—6 күнгө чоюлуп, жантай сарыбагышынан атактуу Кара Чолок Итийбас уулу 23-жаш чамасында бир күндө жекеге үч мертебе чыгып сайып алган. Жана темирболот, надырбек, тынай үч урук сарыбагыштын боз балдарын баштап, алардын алдына түшүп согушкан. Солтолордун күчүнүн кеткенин билип, бир күнкү согушта тынай манабынан Таштанбек Атаке уулу солтону мылтыктап жапырып, айылына чейин каптап барып, аткан октон үзүк туурдугу тешилип, катын-балдар чуркурап, солто айылын таштап, кача турган болгондо Бектен баатыр кайрат кылып, 300 чамалуу жигит менен туурасынан качырып чыгып, сарыбагыштын жапырыгын токтоткон. Жана да сарыбагыштар каптап, солтолор айылынан өтө кача турган болгондо Канай феодалдын байбиче катыны бүткүл айылдын ортосуна аркан керип, күңдөрдүн, катындардын дамбалын арканга илип, эркек болсоң согуш, катын болсоң дамбалды башыңарга кийе качкыла, биз бүткүл катын силердин тебетейиңерди кийе согушабыз дегенде, солтолор кайраттанып, кайра бура тартын, былчылдашканда солто, сарыбагыштан солтонун айылынын үстүндө жүздөп азамат кырылып кеткен. Жана да күчү кетип бара жатканда солтолор кеңеш кылып кушчу, саруудан жардамга кол сурап, Таластагы кушчу Жетим баатырдын баласы Бүргөгө кош ат менен жигит чаптырган. Барган жигит Бүргөгө мындай деген: — Баякы сарыбагыш үлүмдугун, зордугун койбоду. Адыл деген баатыр жигитибизди казакка кармап берип өлтүрттү, ал үчүн сарыбагышка киши жиберсек жооп бербеди. Акыры биздин балдар

барып, бир топ жылкысын алып келсе бүткүл сарыбагыш көчө келип, элибизге согуш салып жатат, ошол үчүн бүткүл Ай тамга солто тууганыңыз жарда аскер сурап, мени чаптырды — дегенде Бүргө: «солто, сарыбагыш бир Тагайдын балдары эле, биз болсо «сол» тууганыңар элек, эки агайындын арасында бузукка катышып, бир жагыңарга болушуп баралбайбыз» дегенде, солтонун феодал жана манаптарынын тапшыруу боюнча барган жигит эшикке чуркап чыга өз атынын куйругун чартасынын туура кырка турган болгондо, «барайын», — деп Бүргө кармап калган. Кыргыздын эски адетинде аттын көкүл куйругун кыркуу — укум-тукумубуз өмүр бою кыркылышып жүрөлү деген расим илгертеден боло келген. Бүргө 400 тандалма жигит менен келип, ак чатыр, көк чатырын Ысык Атанын күн чыгыш алкымына солтонун айлына жанаша тиккенин сарыбагыштар эртең менен көрө сала, Бүргөгө келип айткан: «кушчу менен саруу анайын «оңго» калыс туугансыздар, мынчалык келип калыпсыздар, бизден дагы союшуңуздарды жеп жаткыла» деп айтканда, солтодон Канай тогуз ат жетелетип келип, бизге кошулуп согушуңуздар дегенде Бүргө үнчүкпай калган. Сарыбагыштар саруу менен кушчу калыс туруп бермекчи болду деп, солтону каптаганда солтонун колуна Бүргө менен кошо келген кушчудан, сабатар уругунан Тукал жана кайсы уруктан экени билинбейт — Букар баатыр деген баш болуп кошулушуп, «Айтамга солто!» жана «Каратал!» деп ураан чакырып каптаганда Бүргөнүн болушканың сарыбагыштар билген соң качкан. Бир далай малына, айылына карабастан кеткен. Жеңил үйлөп көчө келген сарыбагыштар көбү мал башы менен качкан. Качкан сарыбагыштын артынан куба келген солтолор Бурананын башына чыгып Караталдап ураан чакырганда, бүткүл саруу, кушчунун колу келип калган экен деп, сарыбагыштар андан бетер баш-аягына карабастан качкан. Сарыбагыш тымтыракай болуп жеңилип, бат алды быт-чыт болуп качып бара жатканда Бурананын күн чыгышында жайдак кара ат минген солто көрүнгөн сарыбагышты найза менен илип таштап келе жатканда, Дайырбек деген агасын сала берип, жогоруда айтылган жантай Карачолок баатыр солтонун капталынан качырып, ыргыта сайып, кара атын илип алып, агасына мингизип атын коштой жөнөгөн. Бул кара ат, ат эмес, бээ экен. Анын күнү кырк бээге чыгып, солто, сарыбагыш жарашканда кайтадан алып кеткен. Солтодон баягы Бөрүбай Жамансарт уулу сарыбагыш Желаргыдагы Бөрүбайга чейин сайын барган деген кабар бар. Бул уруштан кийин солточок деген сөздү сарыбагыштар айта албай калган. Солтолор көбүнчө Таштанбекти көзүп кубалап, колго тийсе өлтүрмөкчү болуп, бирок табалбай калган. Мынчалык кек кылган себебин төмөндө көрсөтөтүн.

Таштанбекти асырап алган Жообасар Таштанбектин 18-жашар чагында калмакка аттанып бара жатып, көп киши Карагайда конуп жатканда, түн ичинде от жагып жаткан кемегенин жанында жаткан Таштанбектин кыраан итин жолборс «күп» деп басып калганда, элдин көбү чочуп чалкасынан кетишкенде Таштанбек оттогу таш тулганы ала коюп, жолборсту башка уруп жиберген. Жолборс итти таштап жиберип жүрүп бара жатканда Таштанбек куйруктан ала турган болгондо атасы Жообасар «ай, балам, итке теңелбе» деп, кармап калган. Эртең менен кандаган изин кууп барса, жакын жерге жолборстун өлүп калганын көрүп союп алышкан. Ошол сапар калмактан көп жылкы тийип алып, Таштанбектин шыбагасына тийген бээден бир кер эркек кулун туулуп, аны Таштанбек колдон чыгарбай багып жүргөндө, кийин ашкере күлүк болгон. Бул кер кулун өтө карып калган кезде сарыбагыштан кордук көрүп, Таштанбек солтого кире качып, мен сарыбагыш эмесмин, солто боломун деп көчүп барып жана Керкулун деген атына солтонун айтамгасын салган. Ошондон баштап, тынай уругу сарыбагыштын ынтымагы солто ичинде бөлөкбай менен болуп кеткен. Бөлөкбай, Тынай бир тууган деген сөз ошондон калган. Сарыбагыш менен солтонун арасы Адыл тууралуу бузула баштаганда Таштанбекке солтолор келип, сен кандай кыласың, кокустан тууганыңа боор оорусаң эмитен айткын дегенде, Таштанбек мен өлсөм дагы солтодон ажырабаймын деп жооп

берген. Сарыбагыштар баарыбыз бир дөөлөстөн тараган Манаптын баласы элек, чындап бизди таштап кетесиңби дегенде, Таштанбек ушул согушаар көктөмдө тууганы сарыбагышка кошулуп кеткенде солтолор Таштанбекке көптөн-көп кастарын тигип калган. Бүргө өлгөндө Канай бир далай киши менен барса, Бүргөнүн Акшербет деген кызы мындай деп кошкон:

Карагайдын как бутак,
Толгоп алган хан атам.
Кайырып алган хан атам.
Долононун топ бутак,
Сарыбагыштан солтону,
Сарбагыштан солтону,
Айырып алган хан атам.
Коргоп алган, хан атам.

ден кошкондо Канай феодал Бүргөнүн маган кандай пайдасы тийген экен деп алдындагы шырдакты бычак менен каршы-терши тилип, камчысың алып, аттанмакчы болгондо Акшербет кайтадан:

Сарыбагыштын балдары,
Солто келет дегенде,
Жалбыракка эчки сааса
Сарбагыштын кыздары ийбеген,
Ычкырын чечип сийбеген, —

дегенде Канай күлүмсүрөп, ээ... баса ошондой эмеспи, деп отуруп калган. Сарыбагыштын айылын чаап, казан-аяктан тукулжурап калганда кээ бирөөлөрү жалбыракка эчки, кой сааган. Солтолор сарыбагыштын кээ бир кыздарын басымчылап кеткен. Бул уруштан соң солто кыргызы өзбекке абдан жакындашып кеткенде, бугу, саяк, сары-багыштын күчү кеткен.

КОКОН ХАНДЫГЫ КАЗАКТЫ ЭЗГЕНДИГИ

Солто, сарыбагыш арасы катуу бузулгандан жана солто менен казактын арасынан бир нече. киши өлүп кетип, душмандашып кеткендигинен пайдаланып, кокондуктун кыргызды толук караткан чагы эле. Андан өтүп казакты дагы баш ийдирген Казактын төрөлөрүнө," байларына кошулуп, кедейлерин эзген. Анын эзгендигине бир мисалы: Никелей заманында өлгөн албан казагынан Асан акундун төмөнкү ырынан көрүнүп турат.

Ассалеймалейкум,	Чоң мурун деген молдосу бар,
Жүз байдын жүргөн жеринде	Биздин элде жүз бай бар,
Алдаяр таксыр каныңмыз	Төлөгөн деген жоргосу бар,
Жылан менен ойбай бар	Атына жемди салууга,
Алдыңа келди каракчың,	Алты энден кылган дорбосу бар.
Жана мунун жолдосу,	Кели бүбүм деп алады,
Арызды кабыл алыңыз,	Отура зекет деп алады,
Кара темир дадам бар	Аркадан келген Сурнайман,
Өтүрүк болсо арызым,	Аңтаң болуп калады.
Ерип жүргөн соңуңда	Айтайын десе урады.,
Мынакей сизге жанымыз.	Урмак түгүл кырады.
Кырк отузча адам бар,	Амалайла таба албай,
Өзүң коскон закетчи,	Карайды да, турады.

Алдына салып айдайды
Ачууланса байлайды.
Өкүмү жок казакка,
Теңдик жок деп ойлайды.
Алса малга тоймайды,
Биз жыласак ойнайды,
Эл ичинде ажарлы

Кызкатынды коймайды.
Жакшыларды төгөдү,
Ат үстүнөн тебеди.
Жүрөксүнүп өтөрмүн
Айтар сөзүм көп эди.

Бир кезде кокондун эл бегинен бири 100 аскер алып, зекет-ушур жана башка чыгымдарын алмак үчүн Иле боюндагы казакка барган, Казактардан зекет-ушур жана башка алык-салыгын алып, албан казагына өткөн. Андан жумушун бүткөрүп, жүз төөгө жүк артып жана бодо мал кою менен келе жатып, Кашкелей каргалынын тоосу Үч Коңур деген жайлоодогу: дуулат казактарына келип конгон. Казакты жыгып алып, зекет, алык-салык бересиңер дегенде, казактар беребиз деп тарашып кетип, экинчи күнү жаңыш казагынан Бообек баштык караказак 45 күн атышып жаткан өзбектер жүз төөсүн тегерете чөгөрүп, арасына аттарын кермелеп, кишендеп коюп атышып жатканда Бообектин 16-жаштагы Ниязбек деген баласы аңдып жатып, өзбектин бир чыгаан мергенин атып өлтүргөндө, өзбектер аталбай, ат төөлөрүн чечип качууга камынганда казактар каптап кирип, мал-мүлкүн бүткүлү менен талап алып, 99 өзбекти кырып таштаган. Ичинен бир киши мен кыргыз кыпчагымын деп бакырганда сөзү өзбекче болбостон жана жүзү дагы окшобогон үчүн өлтүрбөстөн аттонун жана башка тийиштүү нерселерин берип коё берген. Ал замандагы Кокондогу хандын аты Мадали хан экен. Жаныш казагы бул окуядан соң кокондуктан чочуп, кытай менен калмакка карамакчы болуп, Кулжага көчүп барып жериби Иле менен Чүй боюн Кытайга каратып беребиз деп, 700 аскер алып келе жатканда Кордойдо катуу шамал, бороон жүрүп кетип калмак, көбүнчө кытай сууктан өкүрө албай калганда кайтадан кетип бара жатканда алардын бирин-серин артта калгандарын чапырашты казагы карактап, кээ бирин өлтүргөн. Бул кабарды кытайга качып барган Жаныш угуп; бизди эми кытай менен калмак чаап алат деп, кайтадан жапырылып күндөп-түндөп көчүп келип, Түргөн менен Челекке орношкон. Болжолу бул окуя 1824-жылында болгон.

ӨЗҮБЕК

Азыркы өзүбек деген элди илгери азыркы кыргыз менен казак сарт деп атаган. Тарых Камзада 92 болуу өзүбек аталып, ал уруктуу деген. Октябрь революциясына жете Хивада турган коңурат, найман, кыпчак, канлы, токсун жана тама деген 200 миңден артык жан элди өзбек атаган. Самарканга караган өзбектер да болгон. Эски кыргыз Фергана, Ташкент, Самаркан, Бухардагы элди сарт деп атап, эгерде ал жакта кыргыз болсо, Кашкар өлкөсүнөн башкасын «ичкилик» деген. Жети Суу, Талас, Илени Арка деп, Акмола, Семей, Орол, Торгойду Сары арка деген. Волга — Эдил, Орол Жайык, Хива менен Теке Түрктү — Чамбыл бел, Персияны — Кызыл Баш, Ооганды — Ооган деген. Памирди — Саркол, Анжиан тоосун — Керме Тоо, Тянь Шанды — Улуу Тоо, Ысык Көл Тоосун — Эркин Тоо, Талас тоосун — Керме Тоо деген. Чүйдү — Сары Өзөн, Хамини — Кумул, Кытай пайтакты, Пекинди — Бежин деген.

ТАЙЛАК МЕНЕН КЫТАЙ СОГУШУ

Болжолу 1825-жылдарда жайлоо кезинде бир кабарда 600, бир кабарда 1000 кытай (соңкусун апыртып айтса керек) келип, Нарын өзөнүнөн саяк кыргызы чоро уругунан Тайлактын айылын түн ичинде капылетте жатканда тегеректеп калган. Тайлактын Бөбөтай, бир кабарда Ноорузбай деген жигити үйүнө киргизип койгон Тайлактын Буурул ат деген

күлүк атын жетелеп чыгып минип, жөө калган Тайлакты аттын куйругун карматып, сүзө качып, калың кытайды жара качып кутулган (Тайлактын катыны жаш баласын аркасына сала чуркап келе жатканда жигит катындын колунан кытайлар жабышып, баланы жулуп калган кабар бар.) Түн боюнча туш-туштагы саяктын күлүк аттуу баатыр жигиттери жаа тарткан, мышык аткан мергендерин жыйып, кара журттуу айылга калтырбай, абышка, жаш баланы койбостон чогултуп, алардын караанын көрсөтүп, көрүнөө Жерге коюп, андан жасоосун ылгап, айырып чыгып, кытайга көрүнбөй качырып чыгар жерден бугуп, таңдын атышын күтүп турган. Таң аппак атканда калың кытайдын капкара болуп котолоп айылды басып жатканын көрүп, катын-бала, калган эл-журттуу кырып таштаган экен деп, Тайлактап ураан чакырып, бүткүл эр-азаматы урган таштай болуп качырып чыкканда, кытайдын көбү аттарына мине албай, далайын саяктар өлтүрүп жиберген. Кытайларды айылдын үстүнөн сүрөп чыгып урушуп жатканда саяк Байбагыштын айылында ат семиртүүгө жайлап, Нарындын боюнда Куртка Коргондо жаткан өзүбектин жүз сарбозу, бир кабарда кытай келет деп кооптонуп жаткан аскерине кабар жетип калып, алар согушуп жатканда үстүнөн чыгып, кытайлар чыдай албай качкан. Кыргыздар үч күн согуш кылып, Арпа менен Нарындын ортосундагы Кароо деген капчыгайга камап алган. Кытайлар түн ичинде арчанын түбүнө от жагып тамак бышырып жатканда, кыргыздар жашынып барып, чекесинен сүйрөп качып, өлтүрүп турган. Күндүз жапырык, түндө туш-туштан тегеректеп кыйкырык менен камап алганына чыдай албастан, чап менен өйдө чыга качып, мурун бүткүл кийимдерин өрттөп, анан соң бирин-бири кылычташып өлтүрүшкөн. Өзүн-өзү дагы өлтүргөн. Белине ок тийип, арчада жаткан кытай жаа менен Норузбайды атып жибергенде тийбей калып кытайды өлтүргөн. Ошончолук жүздөгөн кытайдан сарала атчан бир кытай качып кутулган. Кыргыздар кытайдын айыл үстүнөн сууруп чыкканда кытайдан коркуп, Тайлактын үйүнө камалган калың катын-кыздын жакшыларын кытайлар бөлүп, жамандарын (өңү сертин) бир башка бөлүп, чекесинен өлтүрө баштаганда кыргыздардын жемирип кирген чагы болгон. Кытайлар өлтүрө баштаган далай катын-эркек балдарын дамбалдын арасына катып алган. Тайлак 42-жашта өлгөн. Бул согуш тууралуу эл арасындагы ыр:

Түткүй толгон эл деген —
туйгун Тайлак эр деген.
Майстан толгон эл деген —
баатыр Тайлак эр деген.
Тайлак минди буурулду —
тамандары туурулду.
Таталаган кытайлар баары
бүткүл кырылды.

СОЛТО МЕНЕН ТАЛАСТЫК БАГЫШ КЫРГЫЗЫНЫН СОГУШУ

Солто-Сарыбагыштын урушунан кийин арка кыргызы чындап бир ооз боло албастан, ич араларынан дагы бузукташып, жылкы тийишип жана мал уурдашып турган. Бугу кыргызы аркадагы башка кыргыздан четте турган үчүн өзүнчө болгонсуп, Кокон хандыгына тиги кыргызчалык моюн ийбестен, күн чыгышындагы калмак, казак жана кытайга караган Какшаалдагы кыргыз жана Турпандагы уйгурдан жылкы тийип алып, бузукташып турган. Таластагы кушчу, саруу, багыш, карабагыш, колпоч кыргыздарынын феодалдары кокондук менен жакындашып, күн чыгышында турган солтолор менен чырдашып, мал уурдашып турган. Жерине солтонун мал барса кармап алып бербестен, бир канчалыкка минип жүрүп берген. Чатагы күчөп, арасы абдан бузулуп, акыры 1840—42-жылдарда солтонун феодалы Жангарач баштык көп киши Таласта Беш Таш деген жерде багыш менен согушкан. Согуш

эртеңки койду саап жатканда башталып, биринчи беттешкенде солтолор жапырылып качып калып, ошондо жаш, боз бала Кулжан Жангарач уулу биздин сайдырганыбыз ушул экен деп, жогоруда айтылган Бекинин күлүк кызыл аты менен элге кабар берейин деп, атынын оозун коё берип, чуу деп жүрүп кеткен. Жолдо солтонун артынан бара жаткан 15 солто жигиттер көрүп, «бул эмне шашып чапкан киши — элби, жообу, кабар алалы» деп, туурасынан чаап келишип жете албай калган. Кулжандын атынын чуркаганы учкан күштай болуп, анда-мында бир тийип, учкан ылачындай зыпылдап бара жаткан үчүн жакын жерден качырып чыкса да тааный албастан калган. Кечки койду саап жатканда Сокулуктун Жыламышындагы айылга кабар берген. Солтолор түн боюнча жүрүп, эртеси бешимде Таластын кырында көп мал алып, чаап кайтып келе жаткан солтонун колуна жолуккан. Тыянагында биринчи беттешкенде солтолор кайта качса да таластык жеңилип качкан соң көп мал алып кайткан.

САЯК КЫРГЫЗЫНАН КАБА УРУГУ АЛЫБЕК БААТЫРДЫН НАРЫНДЫН БОЮНДАГЫ ӨЗБЕКТИН КУРТКА КОРГОНУН БУЗГАНЫ

Сарыбагыш кыргызы 1830—31-жылдарда Ормонду ак кийизге салып, хан көтөргөндө казактан, бугу, солто, саяк, Таластан киши чакырганда башка дан келип, Нарын боюнда Куртка коргондо турган кокондуктун бегинен киши келбеген. Ормонду хан көтөрүп, эл тарапкеткен соң анын аскер башчыларынан саналган саяк кыргызынан Кетирекейдин уулу Алыбек баш болуп аскер алып барып, Курткадагы кокондуктун аскери менен согушуп, бир нече күндөн соң жеңип, далай сарбозун өлтүрүп, көп мылтык, кылыч алып кайткан. Ал мылтык, кылычты таратпастан Ормон аскерине арнап койгон. Мындан соң кокондуктар саяк кыргызына кастарын тигип, душмандашып калган. Саяк кыргызынан улам уругу Каралакөз деген баатыр бала жигит Атбашыдагы чериктен, жаки Нарындагы тынымсейиттен болорго керек. Жылкы уурдап алмак үчүн барып колго түшүп калганда аны алып келип, Куртканын бегине берген. Өзбектен Каралакөздү эртең шашкеде дарга тартып өлтүрөбүз деп жатканда Каралакөз түн боюнча киришип, колундагы кайыш күндөнү тиши менен кыйып таштап, таң атарда керегедеги чот керкини алып, бутундагы кишенди чабууга ыңгайланып, кокусунан киши ойгонуп калабы деп турганда дарбазаны ачып кирип, өзбектин молдосу эртеңки намазга азан айткан. «Алдооакпар» деп эки айтканда эки чаап, бутундагы кишенди түшүргөн. Үчүнчү «алдооакпар» дегенде чот керкини ала эшикке түйүлүп чыккан. Байлоодо турган эки аргымакты чечип, бирине минип, бирин коштоп алганда молдо «Ассаладу кайрым» дегенде Каралакөз атаңдын башы, эми эки аргымактан айрылды деп дарбаздан чыккан. Молдо азандын аягына шашканынан чыга албастан жоо кетти деп кыйкырганда Каралакөз чот керкинин сабы менен аргымакты санга бир салып качып жөнөгөн. Нарындын суусунан кече Атбашынын тоосун бет алып, алкым менен жөнөгөн. Артынан 40—50 сарбоз кууган. Атбашынын тоосуна жакындаганда сарбоздор жетип: «Качпа, дос бололу, азамат экенсиң, сенин бир кашык каныңды бектен сурап алалы, макул десең сарбоз кылабы, болбосоң ыраазылык менен аттап-тондоп кайтаралы», — дегенде, Каралакөз атынан ыргып түшүп, чот керкисин таянып, кубалаган сарбоздорго улам-улам ташты кулата-кулата бийикке чыгып кеткенде эки аргымагын алып сарбоздор кайта кеткен. Каралакөз өзүн кармап берген айылга барып, койчудан тамак ичип, ушул түнү айылдын бир топ жылкысын тийип алып, элине кеткен.

ОРМОН ЗАМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ

Бүткүл арка кыргызы башка кыргыздан сарыбагыш кыргызын өтө куу жана залим деп ойлойт. Чындыгында бул пикир туура. Бирок бүткүл сарыбагыш уругу баары да жооптуу эмес. Байыркы кыргыздын феодалдары кедейди эзе келсе да, алардын тарыхый

кабарларын биз уга албадык. Кандай эзгендиги бизге караңгы. Сарыбагышты куу жана залым дегенге себеп болуп, ал жаманаттууга баш күнөөкөрлөрү: биринчиден, сарбагыш аталган Дөөлөстүн уулу Манап, экинчи, анын алтынчы муундагы баласы Эсенкул, үчүнчү Ормон, төртүнчү Шабдал. Бүткүл зулумдук менен кедейди эзген, киши өлтүргөн, күлкүң жумшаган, кишини байгеге сайган, талап, карактап алдап алган ошол тукумдан чыгып, биринчиден, манап тукуму эмес башка сарыбагышты эзип, экинчиден, башка урукту да эзген. Аты айтылган төрт феодалдын ичинен үстүнөн башка өкмөт карабаган үчүн өзү толук, өзү ойлогондой өкмөт кылын, ар түрлүү зулумдук менен иш жүргүзгөнүнө караганда Ормон чоң болгон. Ормонду бүткүл арка кыргызы хан көтөргөн. Манап Эсенкул жана Шабданды кыргызга хан көтөргөн эмес. Ормондун өз атасы Ниязбек феодал, чоң атасы Эсенкул феодал жана анын атасы Болот бий, анын атасы Маматкул (бугу, сарыбагыштын биринчи согушуна себеп болгон), анын атасы Үчүкө кан соргуч манап, анын атасы Сарсейит манап жана бай болгон. Анын атасы Сүтөй бай болгон. Анын атасы атактуу залым манаптын өзү Ормон.

Ормон 1791—92-жылдарда туулуп, 18-жашынан жоого аттанып, эрдик көрсөтүп, 25-жашынан эл бийлөөгө киришип, 3739-жаштарында бүткүл арка кыргыздан өкүлдөр чакырылып, Кочкордун аягы Орто Токойдо жыйын кылып, элге Ормондун айтканы: «кыргыз мындай бет алды башаламан болуп жүрбөйлү, кыргызда бир киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла» дегенде, " эл кеңешпестен жапырт: сиз болуңуз, — деп башына кызыл тебетей кийгизип, ак кийизге салып, хан көтөргөндө Ормондун айтканы: «мал башы бурулбастан ууру жоголсун, кишенге ат салынбасын, кокус мал уурдалса, бирге тогуз төлөсүн, эрдин куну чаң. тийбес баштаган 300-жылкы болсун, — деп элди тараткан. Айыл аскер баштыгына саяк кыргызы, каба уругунан Кетирекейдин Алыбек дайындалып, жоо бетине Төрөгелди белгиленген. Алдындагы дайым акылдаш кишилери Меңназар, Сергеев, Медербек, Жаман жээн белгиленип, чоң кеңешине Жантай Карабек уулу белгиленген. Жигит катарында Саза болгон. Кокон, Кашкар хандыктарынан элчилер келип турган. Келген элчилерге жана казактан киши келсе, ич арасында болсун силерди андай-мындай кыламын, — деп опузалап сөз айткан. Ал сөздү «Ормон окуу» атаган. Бул тууралуу төмөндө жазылат. Бүткүл сарбагышка соодагер келсе, Ормондон уруксат алып, малына баа койдуруп, анан соң элди аралап соодасын кылган. Демек сооданын бажысы бүткүлү менен Ормондун пайдасында болгон. Сарыбагыштын жери арка кыргызында ортодо болгону үчүн эгерде Кашкардан кыргызга соодагер келсе, жаки Ферганадан Көлгө соодагер өтсө, жаки Кулжадан Ферганага, жаки Ташкенге соодагер өтсө, сарыбагыш басып. өткөн үчүн алар Ормонго ийилиштүү болуп, Ормондун өзү, мейли кишилери болсун сураганын алган. Ормондун алдында дайым 30—40 мылтыкчан мергени болуп (мылтыктарын чампан атаган), дайым балдарын, жигиттерин мергендикке бышыктырып турган. Бир кезде бул мергендеринин баштыгы саяк кыргызынан, казак тукумунун уругунан Дада менен Бердибек болгон. Булар өтө мерген жана балбан болгон Аюуну жалгыз жыгып өлтүрүп, кулжа-текени экиден көтөрүп жүрө берген. Кыргыздын көбүрөөк айың алган кеби «бул эки балбан жез тумшук аткан» дейт.

Ормон мал багууга өтө берилип, мал туулганда козуну өзү алып, өзү салып, музоо, кулун, ботону дагы ошондой башкарган. Намаз окубаган, кышында дайым бозо ичип, андан арак тарттырып ичип, жайында кымыздан арак тарттырып ичкен. Канчалык конок келсе, алардын таңашкан аттарын боко көбүнчө өзү койгон. 4—5 миң кой, 2 миң жылкысы болгон. Бабалары Эсенкул, Ниязбектен бери карата сактап келген алтын, күмүш, асыл, тон, буюм мүлкү көп болгон. Келип турган соодагерлер нечен төөнүн жүгү болду, мал албастан бекеринен таңагын чечпестен берип турган. Кедейден, букарадан алык-салыкты аёосуз, эсепсиз алган. Үйүнө барган киши союшсуз, тим болбосо чаначтаган бозо, көөкөрдө

араксыз бара албаган. Ар бир сурак-доодон мейли башка иш болсун хандык өбөлгөсүн алып турган. Кээ чакта элден болсун, мейли бир кишинин башынан болсун мал алгысы келсе биремени шылтоолоп алган. Маселен, бир жылдарда Соң Көлгө барып, саяктын бай-манабынын бирөөнүн көтөргөн үйүндө олтуруп: «Ээ саягым, Соң Көлдү мага көрсөтпөй, уурдап жеке жайлап жүрүпсүң», — деп эки тизесин мыкчып-мыкчып койгондо жакшы 70 семиз ат заматта эшигине байланып калган. Көбүнчө саяк ичинде курманкожо, кулжыгач уругун эзген Ал тууралуу эл арасындагы ыр:

Ормон деген, дөө деген
Кайсы жакка барса да,
Башында Тынай жоо деген.
Курманкожо, Кулжыгач,
Буйлалаган төө деген.

Ушул сапарында Ормон кернейчи Орозбакты ала келген. Ормон хан болуп турганда солто, саяк, бугу, таластык кыргыздарынын арасында уурулук, майдалап жылкы алышын эске албаганда эч чатак болгон эмес. Казак менен болсо да уруш кылбастан, Кененсары өзү келип урушкан үчүн аны менен согушуп, чоң уруш болбогон. Ал заманда солтодон Жангарач, бугудан Боронбай, саяктан Чыны кан соргучтар бири-бири менен кудалашып, достошуп (Ормон менен Боронбай куда, Жангарач менен Боронбай дос), аралары өтө жакын болуп, кембагал-кедейди кул, күң кылып абдан эзген. Кедей-жардылар тигилердин бабалары: Түлөберди, Эсенкул, Меңмурат, Жамболот, Ажыбектин заманында аз каяша берсе да, Ормондун заманында кедей жалчы былк эте албастан өтө эзилген. Букара кедейлердин арасынан аз-аз баш көтөрсө да, акыры манаптар аларды бөлүп алган. Ал жөнүндө төмөндө кедей менен манаптар күрөшү деген темада жазылган.

Боронбайдын Өмүрзак деген баласына Ормон өзүнүн Кулан деген кызын бермекчи болуп кудалашып, Боронбай менен бирлешип, бугунун кедейлерин жеп турган. Жангарач солто кедейлерин жеке жеп, Ормондун кишилерин көп аралатпастан, анчейин сырттан гана Ормонду хан катарында (формально) санаган. Жангарач Кокондун бегине сарбагышка караганда абдан жакын болуп, анын ыгынан чыга албаганын Ормон угуп: «Жангарач Кокон менен көбүрөк байланыш кылып, анын катыны катарында андак башын бура албайт» — деп жактырбаганын утууга акыры Ормонго киши жиберип, конокко чакырып, кедейден нече тогуз ат алын берип, Жангарач астыртан Кокондун Пишпекке койгон беги менен кеңешип, бектен киши жиберттирип, Ормонду чакыртып, бектикине алып барат. Бек 1—2 күнү жакшылап конок кылып, алтын селде ороп, алтын кымкап кийгизип, дилде жабдык салган аргымак мингизип чыгарганда Жангарач Ормонго ат үстүнөн бара жатып, мындай деген: «Баатыр ага, (Ормондон Жангарач 10-жаш кичүү) токолдугуңуз куттуу болсун» дегенде, Ормон мукактанып, «эл арасында бир сөз бар эле» деп, жүрүп кеткен. Демек, эгерде мен өзүбектин бегинин мурунку алган катыны болсом, сиз менин кол алдындагы колум болуңуз деген.

Ормондун залымдигинин биринен: Ормондун чоң атасы Эсенкулдун Анар деген катынынан кенже уулу Шоорук үйүндө жүргөн казактан жумшатылып келген күң Баян дегенди алган. Андан туулган Нуралы менен Мурадил дегендер эр болгон. Бугу, сарыбагыштын урушунда артыкча эрдик көрсөткөн. Мурадил конуш чалып келип, (Куу Токой) Көтмалдынын күнбатышы Кең Булуңдагы токойго мылтыгын илип коюп кетип, эртесинде көчүп келип коноюн десе, ал жерге Ормондун байларынан кабарда саяк уругунан Черкурсак жана Чорго деген эки бир тууган жүгүн түшүрүп жатканда Мурадил бул конушка мен конмокчу болуп, кечээ конуш чалып келип мылтыгымды илип кеткемин деп мылтыгын көрсөткөндө, Черкурсак менен Чорго: «Кул, мен сенден мурун конуп

калдым», — деген. Мурадил мени кул дейсиң, атып өлтүрөйүнбү деп, мылтыгын сундурганда Черкурсак төшүн ача бергенде атып жиберсе, экөөнү ок тийип, Черкурсак өлүп, Чорго жарадар болуп калган. Ормонго Мурадил мен атып өлтүрдүм деп барганда, Ормон: «Букаранын, кедейдин жүрөгүн ошентип алуу керек, антмейин манапка теңелип кетишет, бали, жакшы атыпсың», — деп бир жакшы чепкен кийгизип, тигинин кунун, жарасынын айыбын үрөөл кылган.

Нуралы Мурадилди кул демеги алардын энеси күң болгон эмеспи, Ормондун агайындары элге өтө зулумдун көрсөтүп, кедейди эзип, мал башына ээ кылбаган. Маселен, Ормондун Манде деген иниси (бир тууганынын баласы) өткөн кеткен жолоочуну уруп-согуп, карактап, ор казып, аларды орго салып, таягынын учуна жезден чочмор кадап, аны менен кедейлерди уруп, малын алып турган үчүн аны жез чачмор Манде атаган. Бирок да Мандеге бир темир темене тартуу кылып келсе, бир кедейдин жалгыз төөсүн тартып алып берген.

Тыңайларды жөө тынай. кедей тынай деп кордук көрсөтүп, алардан Жантай феодал болсо да аны тоотпостон кедейлерин эзип турган. Мындай плумдугуна чыдай албастан Жантай өзүбектин бектери менен жакындашып, анын дегенинен чыкпай турган учун кокондуктар Ормондон Жантайды артык көрүп. анын сөзүн таштабаган. Мисалы, 1840—42-жылдар чамасында, Жантай жагуу жана өтүнүү себептүү Лкбекеттеги езбектин беги конок кыламын деп алдап Ормонду чакырып алып, үч күнү Коргондун ичиндеги боз үйгө мейман туткун кылып, Ормон кетейин десе кетирбей койгон. Уу салып берет деп өзбектин берген тамагын ичпегенде таздар тукумунан сарыбагыш насилинен Кожомшүкүр тамак алып келсе анын таздарлыгын билип ичип турган. Үч күндөн соң Ормондун жиберген кишиси аркалуу Жантай келгенде анын өтүнүү боюнча Ормонду бек нзат менен жөнөткөн. Мындан соң Ормон Жантайсыз тынай кедейлерин эзе албастан, Жантай менен кеңешип кембагал, кедей тынайларды жеп турган. Ормон менен Боронбай куда болгону үчүн Ормондун, бугунун кедейлерине кылган залымдигине чыдай албастан, бугу Балбай баатыр сарыбагыш менен саяктын жылкысын тийип алып турганда бир тараптан казак менен чатакташып турган үчүн Балбайды кармап алып Ормон бирэки жыл орго салып койгон. Балбайды бошотуңуз деп бугудан бир нече мертем киши келсе болбостон, акыры Ормондун кыдык уругу бугунун ичинде бир тамыры чынгыш күлүк кара ат жетелеп келгенде Ормон Балбайды чыгармакчы болуп, андан: «Чунагым, атка чапсаң ченеп чабарсың, эми тынч жүрөсүңбү?» — дегенде, Балбай: «Эл тынч жүрсө, мен дагы тынч жүрөрмүн, эгерде эл тынч жүрбөсө, алдын торой чаап жүрөрмүн», — деген. Ормон бир сыйра кийимин берип, жөнөтүп жиберген.

ОРМОН ОКУУ

(Ормон опуза деп да айтат)

1) Ормонду хан көтөргөндө бугунун бир манабы чакырыкка келбей жатып, үчүнчүдө келгенде Ормон: Тететиги Ачарстанды (Төрөгелди) оозунан ноктолоп алып жүрбөймүнбү, мойнундагы чынжырын алып коё берсем он эки айры бугу сени Иледен өткөзүп жибербейби, — деп тизесин мыкчып турганда тиги манап олтуралбай тикесинен титиреп турган. 2) Соң Көлдү мурда жайлап жүрүпсүң деп 70 ат алганы жогоруда айтылды. 3) Кытайга (Кашкар) караган чоң багыш, черик кыргыздарынан элчиликке киши келгенде сенин ишенгениң Кашкарбы, сөлпөөр менен ыргыта коёмун деп, тизесин мыкчып алганда алар көп тартуусун берип, ынтымакташып турган.4) Тынай сарыбагышынан ууру, каракчы көп болуп, жеке Жантайдын тилин албай койгондо, уурумду тыйып бериңиз деп Ысык Көлдө жаткан Ормонду Жантай көчүрүп келип, Боролдойдун үстүнө кондурган түнү тынайдын уурулары келип, бир нече жылкысын уурдап кеткен. Муну угуп, «аттан түшпөстөн туруп, Жантайды аягынан үйүнө кагып жибер, ушул жерге келип дегенде

болбогон. Экинчи айтканда аттан ыргып түшүп, чылбырын кармап кирип, тизесин бүкпөстөн туруп, бозону ичип жиберип, Жантайды алып кеткен. Жантай келсе Ормон коюунун чекесинде жүргөн экен. Салам айтса албаган. Экинчи айтканда Ормон: «Ээ Жантай, жай жаткан жеримен тынч койбой көчүрүп келип, ууруңду жаап жибердиң. Сени эмне кылайын, Жантай?» дегенде Жантай: «Ушул ууру телип тентегимди тыйып берер бекен деп сизди көчүрүп келбедимби, өзүм тыя алсам сизге барамбы, тыйып бериңиз» — дегенде Ормон:

— Эз кеп ушул эмеспи, — деп ууруларды чакыртып, манаптын ууруларын откез кылып, букарадан болгон, кедейден келген ууруларга бир малга бир тогуз алып, малы жетпесе жакын тууганынан алып, тууганынын малы жетпесе кедейдин катын-кызын алган. Катын-кызы жок болсо өздөрүн алып барып кул кылган. 5) Атасы Ниязбектин ашын Ормон берерде Кокондун ханына кырк кылчак, кырк бычак берсин, атамдын ашына эт тууратамын деп алдырган. 6) Кокон ханынан, Кашкар уругунан элчи келгенде алардын жолунан беш-алты жерден 4050-жабдыктуу жигиттерди тостуруп, аларды өлтүрөбүз деп кубалатып, эсин эки кылып, Ормондукуна келгенче катуу жүргүзүп, кайта кетерде дагы ошондой эле кылып жөнөткөн. 7) Таластан, бугудан, солтодон, казактан кишилер келип, чоңураак иш болсо алардын көзүнчө Төрөгелди баатырды чакырып, ачууланыш, сени дарга асайынбы деп, кара алачыкка камап коюп турган. Төрөгелди өтө баатырлык кылган киши болгондуктан анын баатырлык даңкы ичке-тышка чоң болгон. 8) Ормон Илеге түшүп, казакты бир жылча сурап, акыры казактар Ормонду талап ала турган болгондо казактын баш көтөргөн жакшыларын чакыртып, алар келбестен мурун 5060-жигитке селде ороп, ак кийгизип, кылыч байлатып, мылтык асынтып, кучмач ээр токутуп, бир нече атка чатыр, чайдоос арттырып даярдап, бир жылгага жашырып коюп, казактан чакырылган баш кишилер келгенде алар келип, Ормондун айылынын жанына ак чатыр, көк чатыр тиге сала бир-эки селдечен кишисин Ормонго жибергенде, Ормондун жигиттери кирип, бул келген кишилер Кокон ханынын сарбоздору экен, арттан бир-эки күндөн соң бектери менен дагы аскери келет экен, сизге учурашып, ошолордун жайын айтууга уруксат сурап, бир-эки кишиси келип турат дегенде: Ормон «Ээ бул кокондогон кокондукту мен чакырган жок элем го, аларсыз дагы мындагы казак, кыргыздын иши толуп жатат, айтар сөзү болсо кийин айтар», — деп тизесин мыкчып-мыкчып койгондо, казактын манаптары: «Баатыр, биз бул меймандарыбыздын союшун даярдап, эки-үч күндө келели», — деп Ормондон уруксат ала жөнөгөн. Айылдарына барышып, Ормон бизди он кылмайды, Кокондун колу келиптир деп, баары жапырт көчүп, Иленин жакасына түн бою малы менен үркүп кеткенде Ормон кайтадан шашпастан жай көчүп келип жерине конгон. 9) Кененсарыга келгенде анын жиберген кишилеринин көзүнчө Ормон: «Бүгүн тынч жай-жайыңарга жата бергиле. Согушуңарды койгула, эртеге казактын канчасы болсо да тең бөлүп беремин», — деп элди тараткан. Ормондун башка опуза кылган окуулары эң көп. Баарын жазууга мүмкүндүк таппадым.

АБЫЛАЙ ХАН УУЛУ КЕНЕ ХАНДЫН КЫРГЫЗ МЕНЕН СОГУШУ

(Жылкы жылы) 1846-жылында

Кененсарыдан канча жыл илгери атасы Касым элдешип туралы деп, Ормондун жаңыдан атагы чыккан кезде эл болуп туралы деп, киши жиберген. Ормон аксакалдарына кеңешип, ата-бабасы Абылайдан жакшылык көрбөгөн баласынан жакшылык көрөбүзбү деп, коногун берип гана узатып жиберген. Мындан соң Касым аскер алып келе жатып, кыргызга жетпей, орто жолдон кайта кеткен. Кабарда өзбектен душман чыгып, Касым менен урушмак болгондо кеткен дейт. Казакта оруска багына баштаганда Күн батыш Сибирде төрөлөрдөн башка кара казактан багынгандары төмөнкүлөр болгон: атыгайдан

Эзилкара, керейден Түрлүбек, каржагастан Муса, кыпчактан Ыбырай, атыгай багыштан Кожугул. Булар падышага карап турушту. Чындап жактырды дагы жалпы элге мурунтук болгон Көкчөтоого караган аргындын ичинде «кароол» деген эл падышага карап турушту. Өтө сүйгөн эмес, мынчалыгын билип турган Кенехаң оруска багынбагыла, — деп кароолго киши жиберген. Ошондон кийин кароол ичинен Бөгөнбай, Амалдык, Кенжебай. Арлан Шамай Чаапкел уулу, Бообек, Молдо, Элүүбай, Көбөө деген белгилүү баатырлар баштык Кененсарынын тилин алышат. Буларга кошулуп кожом уругунан Балтабёк, Чолоккөт деген кишилер биргелешет. Булар Кененсарыга кошулган соң анын аскери дуулат элин чаап каратып, башка дагы бир канчалык элди каратат.

Кароолдун эли Кененсарыны көздөй көчкөндө анын бирин серин айылы жарылып калып калат. Кененсары кыргызды бет ала көчкөндө мал чөптөн жутап, кароол баштык казактын бир далайы жолдон кайта кеткен. Кененсары 1840—45-жылдарда АлаТоодогу кыргызга четтек казакка Чүй аягы Кызыл Талкан деген тоого келген. Кыргызга бет ала келе жатын, Талас кыргызынан кушчу Бүргөнүн уулу Калча кырман бастырып жатканда колго түшүрүп, үч-төрт айдан соң коё берген. Абылаг¹ хандын аскеринен бир тобу 1845-жылы солто кыргызы жайыл уругу менен урушуп, жеңе албай кеткен. «Кыргыз деген калай журт экен, баатыры ким? Жоого кайрат кылары ким? Четтеги турган эл кандай экен барып билип, сынап кел» — деп сынчысына жаман кийим кийгизип, дубана катарында астыртан жиберген. Сынчы элди кыдырып жүрүп, Иле жаккы казактан келгенси, Ысык Көл басып Ормонго келип: «Жалдуу Барак ханга ылайык киши экен», — деген, Жангарачты сынап, «баатырлыгы жана сыпайлыгы, акылы бирдей экен» деген. Бөлөкбай, тынай, черикчи уруктарын аралай көрүп: «атына ээри каткан, ээринө көтү каткан, кыскача жеңил кийген, жоодон башканы ойлобогон, урушкан душманы тирүү кайтпаган, жоо бөрүсү журт экен», деп бул сөздү Кененсарыга айтып барганда Кененсары: «Былай сөздү не үчүн айтасың», — деп өлтүрүп таштаган.

Кыргыз менен элдешип турууга киши жиберели, эгерде болбосо күч менен караталы деп, 1846-жылы эрте көктөмдө Кененсары көчүп, Чүйдүн түн жагы, Калыгуту Кайка Ташка конуп, кыргыздын феодалы Жангарач, Жантай, Тыналы, Төрөгелдиге элчи жиберген. Элчинин буларга айткан сөзү: «Орус деген көп эл, беттешкен жоосун талкалап жеңип,, каптаган селдей болуп, Эдил Жайыкты кечип, Оролдон өтүп, Сараркада сансып жаткан калың казакты алып, Эртиштен чыга Илеге жакындап калды. Аркадагы АлаТоо, Иле, Чу бойлоруна тезинен ат калды. Араны эң катты, аскери өтө мол, кыргыз-казак эзелден эл четинде, жоо бетинде көбүнчө сүйүнчүбүз, жакшылык-жамандыгыбыз, жыргал-кубанчыбыз тең, мал-жаныбыз аралас эл эдик. Биригип жоого каршы күтүнөлү, казак-кыргыз биргелешсек Ташкен, Кокон, Самаркан биздин ыктан көп алыс кетмейди, мен элчимин, хандын буйругун айттым, эгерде бирлешмесеңер сендерге көп күч келер, Кененхандын тапсырганы осы сөз», — деп сөзүн токтоткондо кыргыздар: биз баш-аягыбызды чогултуп, кеңешип жооп айталы — деп, элчини жөнөтүп жиберген. Кыргыздар кенешип тыянагында: «Не да болсо казак менен бирде эл, бирде жоо боло келсек да азап-асылыбыз аралаш журт элек, кандай болсо да эл болуп туралы», — деп, чаар атка жолборстун терисин жаап, тартуу кыла Тынаалы менен Байтерек, Үкү Бий уулун жиберген. Булар барган түнү бөлөкбай кыргызы төкөлдөш уругунан Илип деген барып, Кененхандын тогуз кысыр ак чаар байталдарын уурдап келип, семизин союп, арыктарын өткөрүп жиберген. Кененхандын кишиси суроо салып келсе, бөлөк байдын боз балдары мында казактын жылкычысы жок» деп күлүшүп жооп бербеген. Издеген казак жылкыдан үмүт үзгөн соң ханына кыргыздын кылган мазагын айтып барат. Кыргыз менен урушууга шылтоо таппай турган Кененхан аскерин бөлүп, айылын Калыгутунун тоосуна карата көчүрүп жиберип, күн батаарда элчи Тынаалыны жолбашчы кылып, Чунун түн багыты, төмөнүрөөк жагынан аттанып, күүгүмдө көчүп чыгып, Пронза калаасынын күн чыгыш

жакы түнбагыт кыйналышында азыркы Покровка кыштагынан төмөн үч чакырымчалык жер мазарлуу Карасуунун күн чыгыш жээгинде олтурган тынай кыргызынан 12 түтүн Калпактын айылын каптаган, Кыргыздын чырак айылы деп, казактын аскери адайи тынаалы, бөлөкбай, тынай, черикчи уруктарына бет алдырып жиберип, өзү Калпактын айылына жакын жерде хан менен коштошуп, айылына бура тарткан. Мазарлуу Карасуунун чөлкөмүндө төрт жүз үй чамалуу кыргыз болуп, аларга казак чабуул койгон. Мындан бир күн мурун казактан кооп кылып, Калпактын Ажыбек баштык туугандары көчүп кетип, көчүшкө Калпактын ыгы келбей калганда казактан шектенип, ошол жылы Таластан эр өлтүрүп качып келген саруу кыргызынан Каратай деген баатыр мерген жигит менен Калпак 500 чамалуу ок куйган чакта Каратай: «Эгерде казак каптап келе калса, ушул ок менен атышпас тан, катын-баланы таштап, чыга берер белек», — де генде Калпак: кантип эле качалы деген. Казактар Калпактын айылын басып алганда Отунчу деген казактан түшүргөн Калпактын күлүк тору атын катыны токуй сала, атка минип «катын карга, бала сагызган, кайда калбаган катын-бала, жоо калың көрүнөт» дегенде Калпак найза-кылычын кармап үзөңгүгө бүтүн сала замат Каратай мылтыгын колуна кармап, желбеген өңкөйүп чуркап келип: «Ай баатыр, Калпак катын-бала, мал мүлкүн, айылын жоого таштап, өзү кармашпастан качып чыгыптыр деп эртеңки күнү эл айтканда бетин кантип көрөбүз жана акыретте ата бабанын жүзүн кантип көрөбүз, казактан кырылган катын-баланын убалы биздин мойнубузга кетпейби, — же дегенде Калпак аттан түшүп, айылдагы катын-баланы өз үйүнө жыйып, бүткүл төөнү төгөрөтө чөгөрүп тиздеп коюп, Калпак босогодон жапсарды ачып, Каратай төрдөн атышып турган Айланасындагы айылы дарга казактар чабуул коюп, Кененхан туусун тиктирип, Калпактын айылында болгон. 18-жаштагы иниси Мамбетти туу кармаган казакты ат деп Калпак айтканда, үч мертебе атса дагы туу кармаганга тийбестен башкага тийген. Түн ортосу оогон чакта Калпактын Түлөгабыл деген иниси Калпактын айылынын үстүнөн казакты аз чегиндирген. Түлөгабыл казакты адеп беттегенде анын 37-жолдошу өлгөн. Экинчи каптаганда Мамбет өлгөн. Калпакты: аттан, аттан, айыл үстүнөн чыга беттешемиз деп Түлөгабыл кыйкырганда, Калпак тил албастан атыша берген. Түлөгабыл үчүнчү качырып киргенде казактар кулагын шыпыра чапкан соң казакты сүзө качырып кутулган. Мындан соң казактар жан-жагасындагы айылдарга жапырт ат койгон. Таңга жакын калмактын 28 эр бүлөсү окко учкан. Бурунку даярдаган 500 октон калбаган соң катындардын аркасына таккан көк мончок менен Калпак атканда казактын бетине жабышып калып, кыргыздын огу калбаган экен деп казактар каптап кирип, Калпакты өлтүргөн. Анын он тогуз жеринде ок тийген жарасы болгон. Жаш баланы жана бооз катындын ичин жарып, баласын мууздап, керегенин башына илип, сулуу келин-кызды олжого алабыз деп, бир башка бөлгөн. Үч жерине ок тийип жаралуу болуп жаткан Калпактын бир инисин бекеринен кайыш канжыга менен байлап туруп, жан жерин сууруп өлтүргөн. Айылды бөлөк, башка жердеги Субанбек көгөндөгөн козунун арасына бекинип жатканда жүрөгүн жарып сууруп алып, оозуна катып кеткен, Таң аппак атканда Абылай хандын ак ийин деген тандалма аскерден 300-жигит Төлөнгөт менен Норузбай туурасындагы Күркөңдөй деген жердеги атактуу Төрөгелди баатырдын айылын карап чабуул коюп чыкканда жоо келип калбасын, не да болсо эртерээк атка минейин деп, жанына бир киши алып Төрөгелди талааны бет алып келе жатканда капылеттен казактын эрөөлгө келе жаткан тогуз кишисине капталып калып, алар ортого алып, Төрөгелди бир казакты сайганда найзасы белинен үзүлүп кетип, казак жыгылбай калган. Үч казак Төрөгелдинин үч жагынан сайын, аттан түшүрө албай жаткан кезде артынан акмалап келе жаткан черикчи элинен бир далай киши ат коюп келип, Төрөгелдинин үстүнөн казакты сүрүп кеткен. Арткы казактар беттешип, согушкан. Төрөгелди баштык черикчилер 100 киши, бир кабарда 180 киши казак менен былчылдашканда, бир аздан соң казактар кайта жапырылган.

Ортодо далаада бет-бетинен согушуп бара жатканда Шербото он казактын ортосунда калып, казактар ай балталап, найзалап жатканда жүгөндүн төңөлөгүнө колун илип ала аттын төрт аягына корголоп, «жанагы ант аткандын (Төрөгелди) өзү менен арбагы бирге чыккан ат эле, өлсөм дагы атты бербеймин» деп жанталашып аттын ары жак, бери жагына качып, атты коё бербей жаткан кезде казактар кылыч менен беш манжасын кырча чапкан чакта согушуп бириндеп жүргөн черикчилер көрүп ажыраткан. Норузбайдын Төрөгелди баштык черикчилер тууга жапырыл барган чакта солтону бет алып барган Эржан төрөнү солтолор тууга айдап кирген. Кулагын шыпырта чаптырып, ар кайсы айылдан кутулуп чыккан кишилер менен ара талаада айылды жылаанга байкоосудан бастырып койдук деп, сакал мурутун жулуп, өкүрүп жүргөн Калпак баштык канча азаматты кырганын укканда жана Түлөгабылды көргөн сөз солто, сарбагыштын каптап барган азаматтары чыдап карап туралбастан, Калпактын айылындагы тигилген тууну бет ала ат коюшкан. Казактар туусун жыйып, ал айылдан чыга кыргыз менен беттешкен. Аралашып кетип, найза калып, кылыч, ай балта, чоюнбаш менен согушкан. Согуш чагында Норузбай найза менен Төрөгелдини качырып калган. Төрөгелди дагы найза менен жиберсе бергенде, Норузбай бура тартып казактын ичине кирип кеткен. Казак, кыргыз Карасууну арыктай аттатып жүрүп согушкан. Жөө туман каптап чыгып келгенде казактар жапырт качкан. Туман басып калгандыктан кыргыздар кубалаган эмес. Бул согушта казактан кыргыз көбүрөөк болуп, 3 миңчелик эр-азамат согушка катышып, көпчүлүгү солто болгон. Калпактын жакын туугандарынан Ормонбек согушта жүрүп, бүткүл бою кызыл канга боёлуп үйүнө келсе, көгөндүн арасында өлүп жаткан агасы Субанбекти көрүп, тамак ичпестен Таштанбектин болотун колуна ала4 Найза кызылга кайтадан минип, туманда качкан казактын сүрдөнү менен соңуна түшкөн. Ормонбек, Жолчубай бириндеп бара жаткан көп казактарга бурулбастан өтүп, Ыргаңтынын колотунда (Чулунун түн жаккы тоо этеги) Кененханга жетип, «кара болсоң жүрө бер, кан болсоң токто» деп, чакырганда кайрылып көрүп, Кененхан кылычын сууруп ала бурулуп карап турган Ормонбек кылыч менен шилтеп жибергенде Кененханга тийбестен, тердигин таарып кеткен. Кененхандын шилтеген кылычы Ормонбектин чекесине тийип, эси ооп бара жатканда аттын жалына сүйөнө, кайта «чу» деп туманда адаштырып кетип, Чүйдүн боюндагы камышта жатканда аттан түшүп кансырап, казактын качкындары Ормонбекти өлтүрүп, Найза кызыл менен Таштанбектин болотун алып кеткен. Ушул тууралуу ыр:

Ормонбектин колунда,
Таштанбектин болоту,
Кененсары кезиккен,
Ыргайтынын колоту.
Карасуунун боюнан,
Баатыр Калпак чабылды.
Аламанды көп алып,
Төкөлдөшкө туу жабылды.

Кененхан үйүнө барганда мурунтан колунда жаткан кыргыз (тынай Тынаалы менен барган) элчилери Атансарт (Абыла) Чорону (Молой) өлтүр деп буюрганда Токжан деген казак бошотуп, качырып жиберген. Чоро менен Атансарт келип, кыргыздын колуна түшкөн Токжандын эки инисин жакшылыкка жакшылык деп өлтүртпөй бошотуп алып, жакшылап изаттап узаткан. Солтодон Карбоз менен Эшкочону кармап барып, Эшкочо качып келип, бир нече айдан соң дуулат казагы Карбозду бошоттурган. Согуштан кийин казаккыргыздын ортосуна элчи жүрүп, жараштырабыз деп Чапырашты, Шоорук баатыр аракет кылганда солтодон Бөлөкбай, Жаманкара баатыр менен Болотту баш кылып, 15

кишини жиберген. Жаманкаранын кеткенин агасы Чынгыш баатыр билбей калып, жибербеске артынан кууп барып жете албай калган. Буларды Кененсары өлтүрүүгө ооп калганда, казактан Экей, Сарыбай бул кыргыздарды мен күтүп турайын деп барганда Кененсары: мен өзүм күтөмүн деп Сарыбайды ынандырып кайта жиберген. Сарыбай кеткен түнү Жаманкараны чөк түшүрүп олтургузуп коюп, бир бөйрөгүн сууруп алганда Жаманкара былк эткен эмес. Экинчи бөйрөгүн сууруп алганда чалкасынан кетип, агаң кошо Турсун дегенди дагы өлтүрүп, калган жолдошторун коё берген. Өлүктөрүн журтка таштап, өзү көчүп кеткен. Кененсары хан тоосунда олтурганда тынай кыргызы Жантай Кененсарыга Калыгулду элчиликке жиберген. Калыгул барса Кененсары жүз чамалуу киши менен айылдан обочо чыгып, бир дөңгө олтуруп, алдына ак кийиз салып, төөнүн жүнүнөн боз таар чепкен, башына кара менен кыюулаган шүштүгү ак калпак кийип, дилде кемер курчанып, кылычын кынынан суурубастан, чатына кармап таянып Кененсары олтурган чакта Калыгул аттан түшүп, жолдошуна атын берип, эки колун бооруна алып «атсалому алейкум, аялдар таксыр» дегенде Кененсары унчукпай жалдырап карап олтура берген. Алдында үйүлүү жаткан 500 чамалуу кылыч болгон. 1000 чамалуу жигитке мылтыкчанын, атчан чу койдуруп бара жатып аттырып жана кылыччанын бир башка бөлүп, кылыч чаптырыл, найзакер кишилерин бир бөлүп найза сайдырып жаткан экен. — «Сен кимсиң?» — деп бир казак сураганда Далыгул: «Кыргыздан элчиликке келдим», — деген. Хан алдынан бири «кыргыздан элчиликке келген болсоң, мына найза, кылычты сендер үчүн даярлаттык», — деп алдындагы үйүлгөн кылыч менен айланасында атышып, чабышып жаткан аскерин көрсөткөн. Калыгул: «Өгүнү кыргызга аттанып барганда бул найза кылычыңар үйдө калганбы?» — деген. «Макоо, наадан кыргыз, хан алдында оозуңду баса, көзүңдү ачып сүйлө», — дегенде, Калыгул: «Кыргыз мени элчиликке жибергенде казактын этин жеп, кымызын ичип бекер кайтып кел деген эмес, кезектүү сөзүңдү жибербей айтып кел деген», — деп айтканда кызыл-ала бачайы күрмө кийген, кийимдери таза узун бойлуу ичке шыптай болгон ак чекир сыяктуу сакал-муруту чыга элек жаш жигит «биздикине конок болуңуз» деп алып кеткен. Ошондогунча Кененсары эч сөз айтпаган. Бул жигит баягы, айтылуу Норузбай төрө экен. Калыгул бир нече күн жатып «кыргыз казак эл болуп туралы, Кененхандын кеңешинен көп алыстап кетпейли» деген убаданы берген. Кененхан элчинин сурап барган Найза кызылы менен Таштанбектин болотун берип кайтарган. Адегенде болот эмес, башка кылычты алып келгенде, болот бул эмес деп албаган. Мактаган кылычың осыму деп, болотту таштап жибергенде бул болот эмей эмне деп таш тулганы тартып жибергенде кыйып түшкөн. Таштанбектин болоту демек, атасы Атаке боз бала чагында нече төөдө жүгү бар кербенди караптап болотту колго түшүргөн.

Калыгул абыдан карыган кезде 1899-жылында өлдү. Бул сөздүн баарын 1895-жылында Калыгулдун үйүндө олтуруп элге айтып берип жатканда оозмо-ооз жаздым. Кубат уулу Калыгул өзү өтө чечен, токтоо, жалган сүйлөбөс, кайраттуу киши болгон. Оокаты орто чарбадан төмөн болгон. Орус колонизаторунун заманында эч бир кызматка шайланбастан жүргөн. Бирок Кененсарынын башын алып барганда алган алтын медалдары бар экен. Түштөнүп олтурган элдин өтүнүү боюнча көрсөттү. Башка карыялар жана Калыгул өз сөзүндө бул сапарда берген убадасы аныгы мындай болгон: казак, кыргыздын жоосу болсо биргелешип жоолайлы, өзүбүз эл болуп туралы, чоң кеңешибизди Кененханга салып анын айтканынан чыкпайлы, — деген.

